Sadržaj. — Садржај.

Knjiga IV., oktobar—decembar 1891. — Књига IV., октобар—децембар 1891.

Sarajevo, oktobar—decembar — 1891 — Сарајево, октобар—децембар.

Glasnik

zemaljskog muzeja
u
Bosni i Hercegovini.

Knjiga IV. Godina III.

Uredništvo:
Sarajevo, zgrada zemaljske vlade.
Administracija:
Sarajevo, zemaljska štamparija.
Godišnja cijena Glasnika sa poštarinom 2 for. a. vr.
Pojedine knjige stoje sa poštarinom 80 nč.

Гласник

земаљског музеја
у
Босни и Херцеговини.

Књига IV. Година III.

Уредништво:
Сарајево, зграда земаљске владе.
Администрација:
Сарајево, земаљска штампарија.
Годишња цијена Гласника са поштарином 2 фор. а. вр.
Поједине књиге стоје са поштарином 80 нч.

Опис поља Гласинца.

Приопћио Ђорђе Стратимировић.

I.

Историја средњега вијека често спомиње жупу Борач[1]), која обухваташе југо-источни дио Босне. Ова област своје име доби по граду Борчу код Власеница, а бијаше баштином властеоске породице, што се касније прозвала Павловићима.

Меће ове жупе бијаху: на сјеверу водопађа ријеке Дрињаче, на југу водопађа ријеке Праче, на истоку Дрина, а на западу вододјелнице ријека Босне и Дрине. Од Дрине више Зворника, па на Дрину ниже Горажда, опасале су овај крај високе планине: Коњух, Смолин, Вратило, Јавор, Бијела Стијена, Медник[2]), Романија, Јахорина и Гњила[3]).

За средњега вијека бијаху ту главна мјеста: најприје „славни град“ Борач с подграђем (Подборач), и Прача (до ње град Павловац), а послије рударска варош Сребрница.

На путу између Власеница и Праче (односно Рогатице), а испод Романије-планине, простире се пак зелена висоравањ: поље Гласинац.

Повијест нам износи, да је за вријеме краља Стефана Дабише, савезника угарскога краља Сигисмунда, године 1394. султан Бајазит провалио у Босну и на Гласинцу се уставио; „у битци, овдје заметнутој, да се особито понио кнез Гојко Мрњавић, који је свој мач био посветио босанском и угарском владаоцу“[4]). Надаље се спомиње, да је године 1429—30. тамо

---

[1]) Jireček „Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters“. Prag 1879., стр. 81.

[2]) Медник, име долази од међа. Можда по негдашњој међи жупа Борач и Врхбосна.

[3]) Планина Гњила је размеђа Праче и Сопотнице. На путу од Рогатице у Горажде је на Гњили превија „Јабука“, гдје неколико старих надгробника има.

[4]) V. Klaić „Poviest Bosne“, Zagreb 1882., стр. 199.

била царина [1]). Триста година послије, находимо тамо збориште турске војске, која се ту концентровала у вријеме аустро-турскога рата год. 1737—39.[2]). Напокон бијаше на Гласинцу и сукоба између аустро-угарске војске и турских устаника за вријеме окупације, приликом боја код Шенковића (септ. 1878.).

Код Подроманије на Гласинцу састају се путеви са доње Дрине и из Херцеговине, из прâве Босне и Полимља. Сад иде нови друм од Сарајева преко Гласинца у Рогатицу и Вишеград, а код Подроманије одваја се опет нова теста за Власенице.

Од Сарајева до Подроманије има 44 *км*, а оданде до Рогатице 30½ *км*. Сарајево и Рогатицу, који једнаку апсолутну висину имају (530 *м*), раздвајају: Романија (на пријелазу 1376 *м* висока), Гласинац, који просјечну висину од 850 *м* има, и Иван-поље, које се код хана Стјенице до на 1010 *м* диже.

Гласинац [3]) има више дијелова. Уз Гласинац κατ᾽ ἐξοχήν хватају се с југа два крила, мала раван испред пећине Мегаре и Ковачев-дô испод брда Плијеша; а на сјеверу приања Мали Гласинац или Пољак [4]). У ширем смислу пак подразумијева се под Гласинцем још и цијела висија на источном рубу, и Ивањ-поље — а општина Гласинац има још већи обим.

Гласинац у првом и правом смислу јесте поље, низ које тече поток Решетница, и простире се у правцу сјеверо-јужном од кршне Љуте Стијене, врх села Оџака, до брда Витња више села Куле, и од источне висије до западних брда, која га дијеле од дола именом Тоншце. Све поље заузима површину од једне четворне миље.

Мали и велики Гласинац (т. ј. Пољак и Гласинац κατ᾽ ἐξοχήν) раздваја садашње село Соколац и брдељак на коме је нова црква Св. Илије.

Велики Гласинац окружује низ омањих брда, с једно 1000 *м* апсолутне висине, и то: Пуховац, Плијеш, брда више села Бјелосалића, Витањ и други Плијеш [5]). Дужина је равни од села Балтића (испод Пуховца) до села Куле (испод Витња) једно 10 *км*, а ширина између селâ Бандин-Оџак и Бјелосалићи [6]) 4—5 *км*.

---

[1]) Jireček, у именованом дјелу: стр. 86.

[2]) C. Fraser, „History of the War in Bosnia, during the years 1737.—38. and 9.“ London, 1830. стр. 51. спомиње концентрацију на „plains of Glaasansha“ (!). По обавјештају од стране г. др. Трухелке, овај је спис пријевод с турске хронике, коју је написао Омер-ефендија, кадија из Новога, год. 1740. —

[3]) Има и брдо именом Гласинац, на пристранку Чабуље-планине у Херцеговини, између врха Ошљара и рјечице Дрежанке.

[4]) На ђенералштапској карти (1:75000) Sokolačko polje.

[5]) Овај други Плијеш на јужном је крају Гласинца. Синоними се објашњују тим, да плијеш (плијес) значи ћела, дакле голо брдо.

[6]) Види картицу у „Гласнику“ књ. III., год. 1891., стр. 307. у чланку др. Трухелке „Prehistoričke gradine na Glasincu“.

Од Сокôца пружа се на југ, у поље, подужи онизак хрбат, који затим у дôњи крај поља прелази и с њим се изравњује. Хрбат је обрастао шикаром, и зове се по њој Брезјак.

Кроз низу на источној страни Брезјака тече Решетница. Низу на западној страни пак дијели од друма и опет вис, а на њему стоји војничка штација Подроманија.

Решетница, дотјечући са Пољака, изрила си дубоко корито, и одвојила црквени брдељак (Градац) од Талина. Ту прима у се поточић Казани или Многа Врела, пак онда иде на окуке кроз низу између Брезјака и Радаве (пристранак висије, до Талина), затим крене на југ, и, пресијецајући друм код Хана Шаренца, увире у пећину Мега́ру [1]).

Ова је пећина љети суха, и да се походити. Кроз пошири отвор (улаз) доспијева се у простран трijем, из кога се кроз тијесно ждријело ваља провући у ходник. По ходнику се опет усправно ићи може; овдје већ сиге и ступова има, а пролази се поред склопа на лик придикаонице. За тим крене ходник на десно, те се доспије у велику и високу просторију — храм. На овоме мјесту има лијепих сталактита. Из храма одваја се грлац, који се све више и више стјешњава; кроза-њ вода отиче у ниже лежеће шупљине у стијени.

У Пољаку и испод Брезјака мочарно је земљиште што је крај Решетнице. Осим овога лапа, има по Гласинцу још и доста локава и омањих понора. Локве се находе понајвише у западном дијелу поља, уз тесту, а бара што је код хана „Језера“ (близу Примчића) и љети не пресахне. Црвена Локва пак, што је испод села Читлука (у јужном крају), у љето се посве исуши.

Гласиначко је поље већином ледина, али у крају између Сокôца и Бандина-Оџака, има нешто оранице и доста сјенокоса. Ако довољно кипше има, онда је паша добра, те чак из поудаљенијих крајева догоне се онамо овце, говеда и коњи. Стока је лијепа; особито се хвале дурачни гласиначки коњи.

Народ по Гласинцу у великој је већини православне вјере, остатак су Мухамедовци. „Исконских“ Гласинчана мало има, готово сви су досељеници из Херцеговине. Данашњи је нараштај вас овдје већ рођен, но свак памти окле је допао и с поносом спомињу се Требиње, Никшић и т. д. Језик је врло чист и особито богат; говор је јужни. Још примјетисмо консеквентну употребу од миње и диље, умјесто мање и даље [2]). Народ је лијепа стаса и образа, поносан и отворен; као радник послушан и вјешт. Стање је у сељака, усљед арнаутске огромне пљачке за вријеме окупацијоних бојева, сада слабо — али ће их вријеме и вредноћа опет подићи.

---

[1]) Разабрасмо да име потиче од арапске ријечи Magarat, што значи пећина.

[2]) Ово се и иначе по Босни чује. Слушасмо таки изговор и у височком котару. Још чусмо на Гласинцу интересни облик „пет брата“, и „кос“ умјесто кост.

II.

На ивицама овога гласиначкога језеришта — као можда некад у прастаро вријеме на обалама језера — леже десетак села. Куће су им у скупу, већином брвнаре, с крововима на четири стрехе, прекривеним даскама. У заселака стоје куће посред њива, које се врљикама ограђују. Пластови сијена стоје у огради — котару — да их стока не раздјене. Торови се бране 2 *м* високим плетером од прућа, чувајући тако овце од вукова, којих у велико по гласиначкоме крају има. За вукове прича народ, да зими, чим омркне, са Романије у руљама на Гласинац долазе, и то преко превије код села Примчића, гдје је „пријемет курјакова“ [1]). У зору пак истим се путем у гору враћају. Вукови су у овоме крају велика напаст, а уз њих љутице-гује, што их по каменитим висовима посвуд има. Гуја има двије врсте: пафталија (vipera ammodytes) и риђовка (vipera berus). Од дивљачи има лисица и зецова.

Висови, што заоквирују „равни Гласинац“ — како га народна пјесма зове [2]) — обрасли су (осим Плијешова, и код Читлука) готово посве младом шумом. Дрвеће је: бјелобор, црнобор, храст, лијеска, буква, граб и глог.

Уз висове приањају села: Соколац, Балтићи, Бјелосалићи, Кула, Читлуци, Бандин-Оџак и Газиводе. Накрај Пољака пак су Оџаци. Осим ових села има још скупина од неколико кућа, које посебна имена носе, као: Подроманија, до Балтића; Решетница, испод Газивода; и Подплијеш код Куле, којој и припада.

Главно мјесто васцијелога краја је Соколац, село сасвим скорашњега постања [3]). Тамо је нова српско православна црква, и ту су врела. Највећи је извор у самоме селу, испод нове власеничке тесте; други је са стране Решетнице, испод „Граца“. Треће је пак врело у Пољаку и зове се Каменик.

Згодни положај и добра вода услови су, који напредак Сокôца осигуравају. За тим и црква — једина надалеко — притеже свијет. Лијепо је видјети о већим празницима кићене момке, гдје се испред цркве играју „камена с рамена“; али и „куглање“ већ се у Сокôцу одомаћило. Дјевојке се хватају у коло, гиздаве су и стидљиве. Ношња је женска врло згодна: бијела кошуља (уједно и сукња) и бијеле турске шалваре, шарена прежина, пас с великим пафтама, црвен зубун (сприједа отворена долама). Видјесмо пак једну дјевојку у доиста господској одјећи: носила је од мека, бијела платна антерију, која од врата до чланака допираше и која је посве затворена сприједа а има широке рукаве; поврх антерије јелек (прслук) и око струка

---

[1]) По пријемету, вели народ, да је село Примчићи своје име добило. Пријемет је њемачки Wechsel; те ријечи у томе значењу у Вука Караџића нема.

[2]) Вук Стеф. Караџић „Српски рјечник“, стр. 88., код ријечи Гласинац.

[3]) Види наш чланак „Са Гласинца“.

пас. Богатије „цуре" имају кожне, кљунате папуче, уврх чела поковицу т. ј. дијадем од жутог тенећета; преко главе пак још бијелу махраму, која се озад некако свезује; на објема рукама носе поширoке, дупле, сребрне гривне, а око врата ђердане од црвених гмиза и ситних сребрних новаца.

Три километра од Сокôца стоји дефенсивна касарна Подроманија, гдје су телеграф и пошта смјештени. Испод касарне, код хана Подроманије — као што већ наговијестисмо — раскрсница је тестама за Сарајево, Власенице и Рогатицу. Од Подроманије пут Рогатице, стоје нуз тесту она већ поменута два хана: Хан Гласинац или Језеро (како народ каже) и Хан Шаренац.

III.

Гласинац има остатака из разних епоха. Од особите су му цијене предисторијски споменици. Осим палетнологије пак налази у њега материјала и домаћа археологија; а и турско доба оставило је трага.

Из предисторијскога су времена градине и гомиле. Готово на свакоме брду имају сухозидине, којима стари Илири градове оградише. На брдељку, на коме сада црква соколачка стоји, био је до назад мало година Градац[1]). Још и дан-данас има тамо комад бедема од 60 *м* дужине. За тим има градина на Пуховцу, на Плијешу (код Подроманије), на брдима више Бјелосалића, онда на бријегу повише села Куле (код Витња), на чоту иза брда Плијеша (код кућа Подплијеш), напокон на брду Млађу врх Читлука[2]).

Од ових предисторијских градина цигла она код Подплијеша доби од народа име — Хрељин-град. За-њ се прича: У граду живљаше чувени јунак Хреља, који свако јутро скакаше с коњем са висока бедема на велики мрамор, што стоји код хана Језера на Гласинцу. Једном Хреља не скочи, већ оде по невјесту. Дошавши с дјевојком натраг у свој град, обнажи јој се нога при сјашењу с коња, што Хреља опази. Другога јутра Хреља опет хтједе да с коњем скочи, али већ испод града земљи допаде. Јунак се врло ражали: одлучи да се прије љубави одрече, но јунаштва — умах се одврати од града и побјеже у Пазар[3]).

Предисторијске некрополе гласиначке већ су свијету добро знане[4]). Овдје ћемо навести само она мјеста, која су на самоме

---

[1]) Испореди наш чланак „Са Гласинца".

[2]) Испореди опис др. Трухелке „Prehistoričke gradine na Glasincu": „Гласник" од године 1891., страна 306. Градина на Млађу — озидана на округлац — у горњем опису није споменута.

[3]) Име Хреље од Пазара у овим се крајевима чешће чује. У исток од Сокôца (4 километра) је Лубурића поље, које се и Хрељино поље назива. Испореди још и „Српске народне пјесме" од Богољуба Петрановића, Биоград 1870.

[4]) Г. Вид Вулетић-Вукасовић напомиње, да је он први у нас био, који је извијестио учени свијет о овим гомилама. Види „Viestnik hrvatskoga arheologičkoga družtva", god. XIII. стр. 23.

Гласинцу — не osврћући се на многе и многе гомиле у непосредној околини, као н. пр. на Талинама, Смрекама и у Тоницама.

Почињући са сјевера и пратећи тијек Решетнице, налазимо хрпе од гомила на пристранку источне висије, и то: 1. код Борића, испод села Лаза; 2. повише врела Каменика; 3. на Грацу, у Сокôцу (потоње је с десне стране потока); 4. на Радави, гдје и једно врело има; 5. испод „села" Решетнице, на Миси, гдје је врело именом Јасиковац; 6. код села Бандина-Оџака, више Бандина-Гробља; 7. на Црвеној Локви; 8. код хана Шаренца. Осим ових гомила, које су крај Решетнице, има их још: 9. код Подроманије; 10. испод села Читлука; 11. у Ковачевом-долу, и на тамошњој Превији; 12. на обрешку између „Града код Витња" и рогатичкога друма[1]).

Облик ових предисторијских гробова тројак је: а) Хумке насуте од земље — ових по Гласиначкоме крају мало има; б) гомиле од камења — ово је најчешћи облик; в) поравњенице, т. ј. равне гомиле попут гумна или трапа, на лик круга или елипсе. Овака се поравњеница обично састоји из периферијске ограде од повећега камења, а нутарњи је простор засут жаломтучаником. Ово је рeђа форма, али најодличнија.

Већ године 1879. написао је др. Мавро Хёрнес, приликом свог археолошкога путовања по запосједнутим земљама, о Гласинцу ове ријечи: „Предисторијска старина, средњи вијек и рано ново доба судјеловаше, да од пусте висије гласиначке направе џиновско гробиште и простран музеј најразноличнијих гробних споменика"[2]).

Већ годину дана затим (год. 1880.), учињени су — приликом градње нове тесте од Подроманије у Рогатицу — први находи. Ц. и к. женијски официр Јован Лекса (Johann Lexa) нашао је код хана Шаренца, гдје се из гомила вађаше камење за тесту, неколико бронзаних рађевина од велике знаменитости[3]). Ове прве нахођевине сада су у ц. к. природословноме музеју у Бечу. Међу њима су најважнија малена кола-кадионица (Räucherwagen) и један ибрик.

Кола-кадионица, која у давној давнини служаше за прекаду гроба, састоји се из повеће тице, смјештене на четири точка. Тица је изнутра шупља, простор пак бијаше као суд за жеравицу, на којој се мирисаве твари сагоријеваху. Као заклопац

---

[1]) За ову градину, рекли бисмо, да је кључ Гласинца. С ње је красан поглед на све поље. Пењући се к њој, са стране тесте, доспијева се на заподак што уврх тесте лежи, на коме има голема камена гомила, за коју жалимо да не имадосмо прилике раскопати је. Ова је гомила усамљена; јужно од ње пак, према Ивањ-пољу, има омањих гомила у великом броју.

[2]) Dr. M. Hoernes „Grabhügelfunde von Glasinac in Bosnien", Wien 1889. (Separatabdruck aus den Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien), стр. 2.

[3]) Dr. F. von Hochstetter, „Ueber einen Kesselwagen aus Bronze aus einem Hügelgrab von Glasinac in Bosnien", Wien 1881. (Separatabdruck aus Band X. der Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien).

тога суда, сједи на великој тици малена истог облика. Осим ових двију тица има на свакој осовини још по једна тичица, као украс. Омјере ове чудновате справе јесу: укупна дужина 19 *см*, ширина 10 *см*, а висина 15 *см*. — Тежина, свега 1055 грама. Кола су ливена рађевина, а бронза је сва обложена загаситозеленом па̀тином [1]).

Публикација ових находа, потстакла је затим два ц. и кр. официра, Ј. Глосауер-а и Ф. Брудл-а, на откопавања у години 1886. Тада нађени предмети доспјеше такођер у бечки музеј [2]). Послије ових првих огледа, узела је земаљска влада експлорацију у своје руке. Пошљедњих година, свакога љета, откопавао је кустод сарајевскога музеја, др. Ћиро Трухелка, гомиле на Гласинцу и у околини. Међу његовим нахођевинама на првом је месту бронзан шљем, старо-грчкога типа. Ову драгоцјену старину и обилате друге предмете храни земаљски музеј [3]). Прошлога љета пак (год. 1891.) руководио је писац овога саставка предисторијска откопавања на Гласинцу, и био је сретан да нађе између осталог и два гвоздена рукача од мача, и двије читаве сребрне рађевине.

Старински предмети са Гласинца припадају тако-званом Халштатском перијоду [4]). Узима се да потјечу из пет пошљедњих столећа пред нашом ером. У Халштату али самоме нема нахођевина од сребра грађених [5]). Досад је свега тек четири предмета, рађених од драгих метала, на Гласинцу затечено. Откопавања, извршена 1886. год., дадоше спиралну цјевчицу од злата. Ова је цијевка 21 *мм* дуга, 9 *мм* широка, а има 16 завојака [6]).

Затим је и др. Трухелка нашао опет малену цијевку (у два комада), и то од сребра или платине. Оне двије рађевине пак, које ми прошлога љета ископасмо, јесу: сребрна гривна попут гујавице, пресучена и с круглицама на оба краја, 26 *см* дуга, а с пријечником од 2½ *мм*; тежи 7·2 грама; — онда сребрна фибула, дуга 45 *мм*, висока 25 *мм*, тешка 4·94 грама. Ова сапињача има „Гласиначки облик“ т. ј. четверокуту ножицу, полукружни облучац, који посредовањем замке у иглу прелази. Тип гласиначки показује пак и други облик, који од претходнога тим се разликује, да и уврх ножице (између тро- или четверо-куте плочице и облучца) још друга замка има.

---

[1]) Опис и снимак има предречена расправа др. Хохштетера. Придодата је и картица г. Лексе, на којој је обиљежено мјесто првих находа.

[2]) Види већ именовани чланак др. Хёрнеса, стр. 2.

[3]) Испореди извјештаје др. Трухелке: „Die Nekropolen von Glasinac in Bosnien“, Wien 1889. (Separatabdruck aus dem Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien); и у „Гласнику“ сарајевскога музеја.

[4]) Hochstetter, у већ именованој расправи, стр. 11.

[5]) Dr. M. Hoernes „Hallstatt en Autriche, sa nécropole et sa civilisation“. Paris 1889. (Revue d'Anthropologie), стр. 332.

[6]) Hoernes „Grabhügelfunde von Glasinac“, стр. 13.

Нахођевине из наших крајева имају значаја за свеопћу науку, јер ту находимо везу и посредницу између истока и запада. Објекти што се у сарајевском музеју налазе, и дотични комади у Бечу, имају својствен карактер, и приказују халштатску културу, код које је локално настављан развитак њезин, и која је дјелимице модификована грчким утицајем[1]).

Територија ове цивилизације простире се од сјеверне međe Јеладе до Дунава, и од Адиџа у Италији до сјеверних предалпа; свуда се ту налазе поуздани трагови старо-илирскога народа. Ову цивилизацију халштатске епохе, ваљало би с тога и назвати Илирском епохом[2]).

IV.

Средњевјековни остаци заостају далеко за предисторијским споменицима. Гласинац плодније је поље за палетнологију, него за археологију. Ипак има заостатака, који, ако ништа друго, бар цијене имају за локалну повијест и за историјску топографију. У слиједећем изнијећемо што нам је знано.

1. Јеринина теста. Упоредо с новом тестом од Подроманије у Власенице, и често састајући и подударајући се с њоме, тече стар калдрмисан пут, који води од Мокрога на Романији до села Краљева Поља у власеничкоме крају, а дужина му је једно 40 километара. Код великога хана у Сокôцу н. пр. одваја се тај стари пут од нове тесте, прелази преко Пољака и Решетнице, пење се уза страну на поље Смреке, између врела Каменика и новога друма; пролази испод села Лаза и Надића, и спушта се преко превије између брда Расоваче и Видрића у Лубурића или Хрељино-поље, те се састаје код кућа именом Турбе у истоме пољу опет с новом тестом. Стари овај пут народ зове „Јеринина теста“, и прича, да ју је „краљица“ Јерина градила.

Спомен деспотице Јерине (Ирине Кантакузин), супруге деспота Ђурђа I. Бранковића, врло је распрострањен по тамошњем предјелу. За њу народ вели, да је и град Кушлат подигла. Глас ове одважне, поносите и знамените госпође и овдје, кано у народним пјесмама, није повољан. Име „проклете“ Јерине изговара народ с неком зебњом.

„Јеринина теста“ служила је саобраћају до посљедњих година, за све турско вријеме. Без сумње је овај пут већ у средњем вијеку, а можда још и прије, спајао Гласинац с Дрином[3]).

2. Стари јаз на Гласинцу. Испод Сокôца, у правцу на село Бандин-Оџак, има нуз Решетницу стара поширока ровина,

---

[1]) Dr. Marchesetti „Од Сплета до Сарајева“, у „Гласнику“, књ. III., год. 1891., стр. 250.

[2]) Hoernes „Hallstatt en Autriche“, стр. 336.

[3]) М. Ђ. Милићевић „Кнежевина Србија“, Београд 1876., стр. 1031., помиње да и код Пожаревца има „Јеринин друм“.

за коју народ прича да је јаз некога млина, који је у старо вријеме ту био. На дôњем крају јаза може се разабрати мјесто, гдје је био слап и гдје се опет састављао с потоком. Облик јаза и корито његово, што је више од потока, могу да народно казивање потврде.

3. Миса. На лијеву руку од Решетнице, испод истоимених кућа, а близу врела Јасиковца, има мјесност, коју народ зове „Миса“. Ту се виде темељи двију старинских грађевина и неколико надгробних биљега. Главна је грађевина стајала на ониском хумку. Фигура темеља је правокутник. Између четири вањска зида, има унутра попречни зид, који просторију у двије неједнаке части (припрату и дворану) дијели; већи простор пак и опет је подијељен уздужним зидом, који са сјеверним главним платном неки ходник твори. На западној страни, напокон, приања од извана уз „припрату“ нека рушевина, која је можда торањ или хор била. Неколико корака испод ове рушевине, на југ, виде се́ четверокуте субструкције оне друге грађевине. Народ вели, да је ту црква била, а ријечју „миса“ разумије католичку богомољу.

В. Клајић у „Повијести Босне“[1]) спомиње неки православан манастир Ломницу или Ловницу на гласиначкоме пољу. Ако је под истину на Гласинцу манастира било, онда би морала — почем нигдје друго томе приличне развалине нема — ова „миса“ тај самостан да буде. Али садашње име и недостатак апсиде на исток управљене, у опреци би били с прихватањем да овдје православнога манастира бијаше. Осим тога пак и Вук Караџић износи на једноме мјесту[2]), да је на води Ловници, која утиче у Дрињачу, манастира истога имена било. С тога држимо, да је податак В. Клајића погрјешан.

Још историја памти „Цркву на Гласинцу“[3]), која је била циљ за трговачке карване. Али и та црква „Миса“ не може да буде, е је превећ удаљена и заклоњена од оба главна пута, што се код Подроманије раздвајају.

4. Црквина. Украј нове тесте за Рогатицу — чији је гласиначки комад идентичан са старим друмом — између оба гласиначка хана, а код села Бјелосалића, има уврх западнога руба тесте стрменит обрежак (једно 25 *м* висок), који се Црквинôм назива, и гдје је подигнут обелиск за успомену на бој код Шенковића год. 1878.

Вис је овај озго раван, а на њему стоје једно сто средњевјековних надгробника (понајвише стећака), готово сви у правац запад-исток намјештени. На крају тога зараванка, баш уврх тесте, прича народ, да је била „црквина“ т. ј. разваљена црква;

---

[1]) V. Klaić „Poviest Bosne“, стр. 346.
[2]) Вук Стеф. Караџић „Српски рјечник“, Беч 1852., стр. 332.
[3]) На ово нас је упозорио г. професор Јиречек.

а од њена камена да је грађен „Споменик“ (обелиск), а мјесто око њега затим поравњено. Данас нема црквини трага.

Ако је црква — што народ тврди — тамо стајала гдје је сад обелиск т. ј. уврх острмице, онда је приступ морао бити са стране гдје су груписани надгробници, а то је запад. Врата на запад условљавају олтар на исток — сљедује да овдје бијаше православна црквица.

Положај „Црквине“, насред онога комада тесте што преко Гласинца тече, и доминирајућа позиција мјеста, са кога се отвара поглед по свему пољу: доводе до увјерења, да је „Црква на Гласинцу“ тек овде могла да буде.

5. Средњевјековни надгробници. Надгробних биљега из средњега вијека има на Гласинцу и по свој околини његовој у великоме броју. Надгробници већином имају облик „стећка на шљеме“, затим су заступани понајвише облици „камен“ и „широка плоча“ [1]).

На Гласинцу има надгробника на слиједећим мјестима:

а) На једноме вису у Пољаку, на путу што води у село Буковик, једно два километра на сјевер од Сокôца. Ту има два велика стећка на шљеме (тип γ). На једноме има неколико ћириловских слова — али не могосмо смисао срочити.

б) На раванци пред садашњом црквом у Сокôцу стојао је прије надгробник, који би узидан у платно цркве.

в) У Радави има неколико надгробних биљега; а исто тако — као што већ напоменусмо — и на Миси. Испод Мисе има пријелаз преко Решетнице, гдје је преко мочар, за пут, неколико каменица употријебљено, које на сву прилику од Мисе бише узете.

г) Иза војничке штације Подроманије, напрема тамошњој џамији, а на противној страни вале има један стећак.

д) На Црквини, гдје је споменик, има (као што већ изнијесмо) једно сто надгробника. Рекоше нам, да један камен има натпис, али не могосмо га пронаћи.

ђ) На Превији, код Хрељина-града, а накрај Ковачева-дола, гдје има ново православно гробље, налазе се једно педесет надгробника, који су тамо положени на предисторијске гомиле, од којих неколико раскопасмо. У једној гомили затекосмо, осим костурских остатака, који од средњевјековнога напогреба (Nachbestattung) потичу, и једну гвоздену остругу (мамузу) витезовску — и то у дубини од тек 35 *см*; дочим остаци предисторијског сахрањивања на живцу се нађоше, а међу њима један од већ споменутих рукача од мача (предисторијска форма, без браника, исти тип као бронзани мачеви, али овдје од гвожђа). Међу стећцима има један „на шљеме“ од особито лијепих размјера.

---

[1]) Испореди „облике средњевјековних надгробних биљега“ у нашем чланку „Srednjevjekovno groblje kod Zgošće, у „Гласнику“, књ. II., год. 1891., стр. 123.

Ни писма ни шара не видјесмо нигдје, разма на једноме стећку урезан крст, опточен колутом. Надгробници положени су у правац западно-источни.

е) На Бандином-брду, између Читлука и Бандина-Оџака, има средњевјековно гробље. Оданде бише неколико каменова однесени у Соколац за градњу цркве[1]).

6. Бандино Гробље. У вали између Бандина-Оџака и Бандина-брда, а на погледу Гласинца, има неколико турских гробова. Мјесто се зове „Бандино Гробље“. За-њ се прича, да је овдје укопан буљугбаша Бандо, који је господар над Гласиначким крајем био. Буљугбашу Банду доводи народна предаја у свезу с беговском породицом Шахинпашића, чији је и данас Пољак, и који у Оџацима живу. Народ прича, да је Бандо купио по Гласинцу војску за султана. Узимао је све младе момке, а међу њима Српче, јединца у мајке. Кукавна се мати Банди молила да јој остави узданицу, но бијесни Бандо је посјече. Послије дошла нова војска у Цариград, гдје султан хтједе да куша Бошњаке. Изнесоше казане с јелом, али дадоше младим војницима велике и дуге кашике, с којима не могаху доспјети до уста. Ту се онај јунак досјети, те рече другу: дедер, питај ти мене, а ја ћу тебе! Тако сви учинише и нахранише се. За тим бише новаци одведени у царске ризнице, а буде им речено, да свак смије узети што понијети може. Било је ту много сребра и злата, пуни сандуци дуката и блага. Свак поче грабити, само млађани домишљан не хтје, већ рече: да свак узима а нико не даје, то би се ризнице часом испразниле — те извади бритву и остави је на једноме ковчегу[2]). Дознавши султан за све ово, позове дјетића к себи и питаше га: хоће-ли се потурчити, па да га направи пашом? Момче рече да неће, разма ако га направи пашом над Босном. Султан пристане. Млади се паша за тим врати с војском на Гласинац. Ту бијаше буљукбаша Бандо спремио велико славље, конак искићен, а јела изобиља. Све лијепо и господски бијаше, те Бандо питаше пашу: је-ли све добро, честити господару? — „Све је добро — али камо моје мајке, камо мајке?“ То рекавши мигне паша на џелате, те осјекоше Банду главу.

Од овога паше, вели народ, постадоше бези Шахинпашићи. И народна пјесма зна Шахинпашиће[3]), а Гласинчани их хвале, да су вавијек праведни с народом били.

---

[1]) У околини гласиначкој још има надгробника: код села Видрића, уз нову тесту власеничку. На истоме је мјесту сад и ново православно гробље. Онда има средњевјековних *надгробних биљега у Лубурића-пољу и испод села Кошутице.*

[2]) Исту причу чусмо и у Вишеграду, али за Соколовиће. Неки хоће да су Соколовићи и Шахинпашићи једна те иста породица, јер Шахин значи соко. Али од Мухамедоваца разабрасмо, да није тако, већ да су Шахинпашићи бези млађега постања.

[3]) Вуков „Рјечник“, код ријечи Гласинац има једну строфу; за тим „Народне пјесне Мухамедоваца у Б. и Х.“ I. књига, стр. 3.

7. Соколића гроб. По сриједи Сокôца, више улице, а спроћу главнога врела сеоскога, има вис, а на њему турски гроб с два нишана[1]). Народ прича, да је гроб Соколића или Соколовића, који је тамо с Бановић-Секулом мегдан дијелио и погинуо. По имену „Соколић“ прозвало се врело „Соколац“, а послије и село тако. Бановић Секула био је — народ вели — синовац Сибињанин Јанка, па је делији Соколићу на мегдан изашао умјесто остарјела стрица. Бановић-Секулу зна народна поезија и иначе, има пјесма гдје се он апострофује „Еј Секуле, сив зелен соколе!“[2]).

8. У дно Гласинца, измећу села Куле и Хана Шаренца, крај западне ивице тесте, има развањена грађевина и турских гробова. Од грађевине тек се види темељ, који је на свод. Биће да је развалина негдашња каква турбета. — У селу Кули пак имају остаци куле бегова Танковића. Кула би оборена за вријеме окупацијоних бојева, а бези Танковићи одбјегоше. У једној народној пјесми нађосмо име Омера Танковића[3]), који је зацијело од куљанских бегова био.

* * *

Све прошле епохе оставише трага на Гласинцу. Давна старина градине и гомиле, средњи вијек црквине и надгробнике, а турско доба кулине и нишане. Чак и наше вријеме већ се биљежи спомеником и новом црквом — а вјековјечна вила тамошњих несусталих извора, која све прати и памти, весели се слушајући опет мили глас звона, што Гласинцу нов живот навјешћује!

Od drugog internacionalnog ornitološkog kongresa u Budimpešti u maju 1891.

Priopćio **Otmar Reiser.**

Pun sjaja i divote ostao je I. ornitološki kongres u Beču g. 1884. u spomeni svih učesnika.

Neiskazana tuga obuzima srca nama ornitolozima pri pomisli, da prejasnome protektoru prvoga kongresa, careviću i nadvojvodi Rudolfu nije bilo sugjeno, da i drugome kongresu stupi na čelo, da načelniku permanentnoga megjunarodnoga kongresa nije bilo sugjeno dočekati da vidi, kako klija sjeme, što ga je zasijao.

---

[1]) Испореди наш извјештај „Са Гласинца“, гдје има фотографски снимак.

[2]) Богољуб Петрановић „Српске народне пјесме“, стр. 521.

[3]) Ibid. стр. 416.; још види Османа Танковића у „Народне пјесме и т. д.“ II. књига стр. 61.

Ako je gotovo čudo bilo, kolišno je vremena trebalo, da se sastavi prvi kongres, to je opet drugi pokazao, da samo zeman kule gradi. Do najzadnje sitnice sve je u Budimpešti bilo priregjeno i ugovoreno.

I viši i niži, i veliki i mali, — više od godine dana — svi svom snagom upriješe, da svak učini što najbolje umije.

Samo je razumjeti, da naš mlagjahni zavod, bosansko-hercegovački muzej u Sarajevu, nije propustio tu priliku, da pokaže, što je na tom polju za četiri godine u nas učinjeno.

Darežljivost visokog zajedničkog ministarstva učinila je, te se je svršetkom mjeseca aprila 1891. godine kompletna ornitološka zbirka, koja se odnosi na faunu Bosne i Hercegovine, valjano opremljena otputila u Budimpeštu, gdje je sredinom maja smještena u petnaest novih ormara, te našla opće priznanje svih gledalaca.

17. maja svečano je kongres otvoren u sjajnoj dvorani ugarskog narodnog muzeja. Vidjelo se je tu svijetlih ličnosti iz svih krajeva Evrope i iz same sjeverne Amerike.

Austro-Ugarsku zastupalo je 97, Njemačko carstvo 26 učesnika, Francusku 3, Rusiju 3, sjevernu Ameriku 2, Englesku, Holandesku, Norvešku, Švicarsku i Bugarsku zastupao je po jedan učesnik.

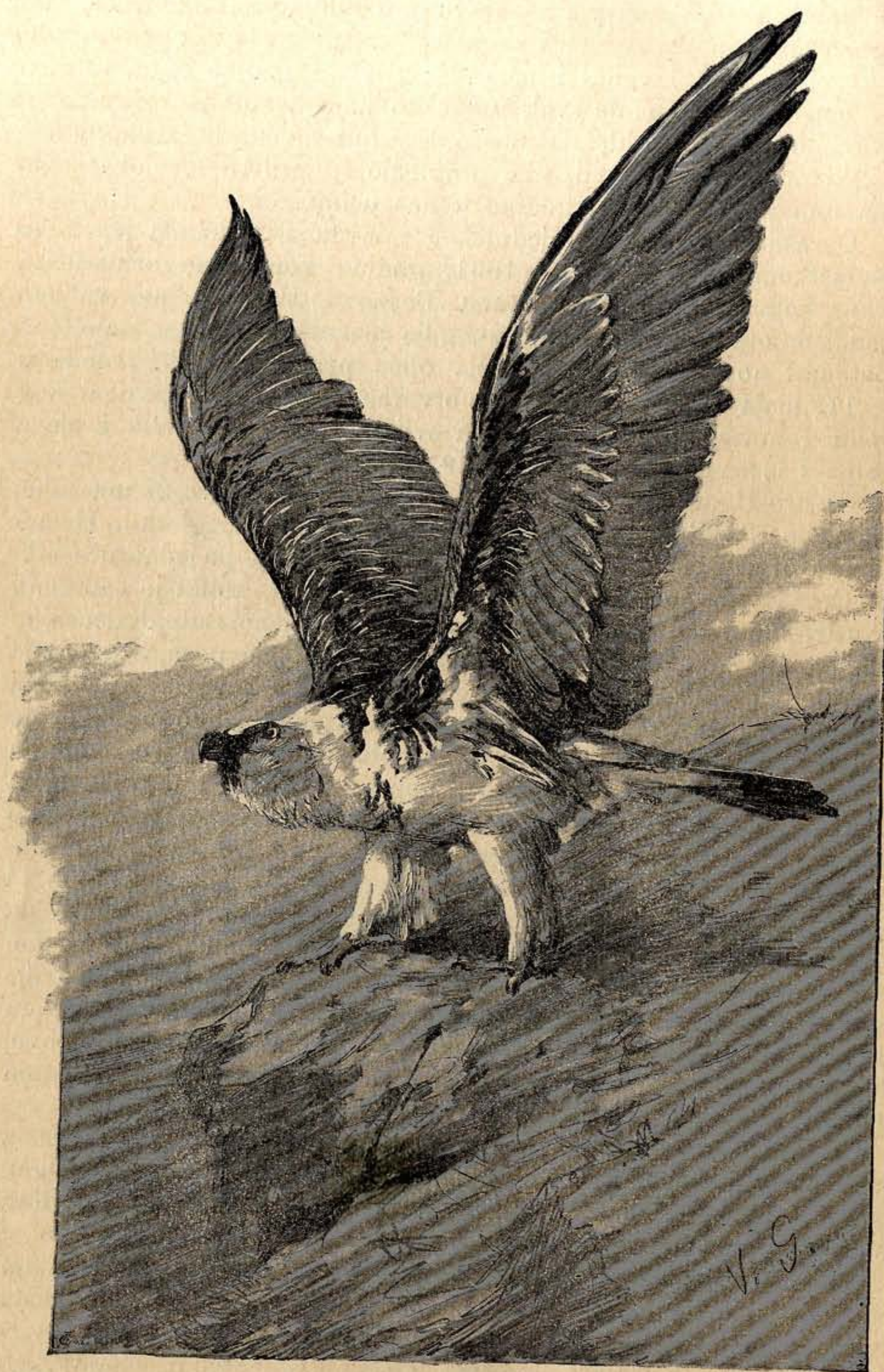
Pravednim ponosom moglo se je tu vidjeti, koliki je napredak u Austro-Ugarskoj naročito u ornitologiji učinjeno zadnjih decenija.

Veoma je svakome godilo još isto popodne poslije otvorenja kongresa posmatrati izložbu, priregjenu na čast kongresa, pri kojoj je, kako je gore rečeno, naš zemaljski muzej u veliko učestvovao.

Grupe ugarskih ptica, što su ih golemom prilježnošću i velikim troškom priredili ugarski odbori, uopće su udarale u oči svojom živom vjernošću i obilatošću. I najregje vrste vidio si ovdje kao da su žive. Krasna je n. pr. bila grupa vodohodaca (liskonoga = Phalaropus hyporboreus) od Velenačkog jezera (Velencze), a zadivili bi nas eksemplari Colymbus arcticus, Somateria mollisima, Harelda glacialis i t. d. iz Ugarske u najkrasnijem svojem ruhu. Neprikornom čistoćom perja odlikovahu se čaplje — ukratko posve se je ovdje jasno vidjelo, da je za muzejalno izlaganje objekata nastupila nova era udešavanjem većih prirodnih bioloških grupa. Pri veličajnoj Holubovoj izložbi, što je u isto vrijeme u Beču otvorena, pokazuje se ostvaren taj odavna već željeni, jedino valjani princip.

Dakako, da se povrh toga u svakom muzeju najveća pažnja mora obratiti naučnoj zbirci sadrtih koža za nadijevanje (Bälge), koja je svojim velikim obimom na to odregjena, da svaku pojedinu domaću vrstu svestrano prikaže.

U tom pogledu može ovdašnji zemaljski muzej, da s nekim zadovoljstvom motri rad zadnjih godina, jer se na temelju doista obilatnog materijala, koji je muzeju priposlan, može isto tako utvrditi geografsko prostiranje većine vrsta, koje žive u zemlji, kao što se u drugu ruku s obzirom na množinu ptica, kojima perje

Slika 1. Kostober *(Gypaëtus barbatus)*.

pokazuje različita doba života, naš muzej slobodno može isporediti sa svakim drugim.

Ali i mnogi izloženi eksemplari zadivili su stručnjake, tako prije svega kao snijeg bijeli kostober (Bartgeier) iz Konjica na vrhu u grupi Gypaëta, koja je na umjetno načinjenom impozantnom hridu sadržavala 7 ponositih rijetkih životinja ove vrste; blizu Livna

Slika 2. Alpinska ševa.

i Travnika za monarhiju ubijena kavkaska alpinska ševa i t. d. (vidi *slike 1.* i *2.*).

Brzo progjoše dani najprilježnijeg kongreskog rada, i samo za nekoliko sati sjedinile su po svršetku kongresa 20. maja po ugarskom odboru divno udešene ekskurzije iz dalekih krajeva prikupljene ornitologe na strukovno raspravljanje i ozbiljno promatranje.

Na zaključak ugarskog odbora ostala je izložba za publiku otvorena do svršetka oktobra, pa i naša bosanska zbirka ostala je do polovice septembra u ugarskom narodnom muzeju.

Sada, pošto je sve u najboljem redu vraćeno u bosansko-hercegovački zemaljski muzej i ondje opet porazmješteno, neka svim

onima, koji su doprinijeli da se je moglo to lijepo djelo izvršiti i da se mogaše sastaviti onako lijepa zbirka, bude dopušteno, da se radosno i sa zadovoljstvom mogu spominjati ovih dana, koji su posvjedočili, da je ovamo kod nas na jugu, gotovo već u orijentu, našoj lijepoj nauci sasvim na tiho priregjen stan, — stručnjacima na udivljenje, a visokim začetnicima i zaštitnicima na slavu.

Са Гласинца.

Извјештај о љетошњем откопавању.

Припопћио **Ђорђе Стратимировић.**

Кано претходних година, тако су се и љетос — у мјесецима мају, јуну и јулу — по налогу земаљске владе, испитивале предисторијске старине по гласиначкоме крају.

Овогодишњи послени програм опсизао је троје:

1. Да се сасвим доврши већ лани започето раскопавање Граца код села Кусача;

2. да се за тим одабере друга која предисторијска градина, пак и она посве раскопа;

3. напокон, да се копају гробне гомиле, којима Гласинац толико обилује.

Да овој наредби задовољимо, састависмо себи распоред, којим систематски сљедовасмо.

Почем средиштем дојакошње радње Соколац бијаше, то га и ове године за своју полазну тачку узесмо. Уз ову тачку већ унапријед нам одређена би друга, наиме Кусаче. Нама је било остављено пак одабрати још другу градину, чије се раскопање још имало извести. Упознавши крај и прегледавши мјеста, ријешисмо се на раскопавање Маринкова-града близу села Кошутице.

Ове три мјесности — Соколац, Градац код Кусача и Маринков-град — сачињавају, у ваздушним линијама, равнокраки трокут (*слика 1.*).

Утврдисмо да иза раскопања обију предисторијских градина, уза стране реченога трокута гомиле копамо, те тим начином да испитамо цијело његово подручје. По том распореду и поступисмо. По свршетку овога посла — имајући још новчаних срестава и времена — потегосмо још „зраку“ од Сокôца попријеко поља Гласинца до села Куле, и дотакосмо се на тој прузи још четирију мјесности.

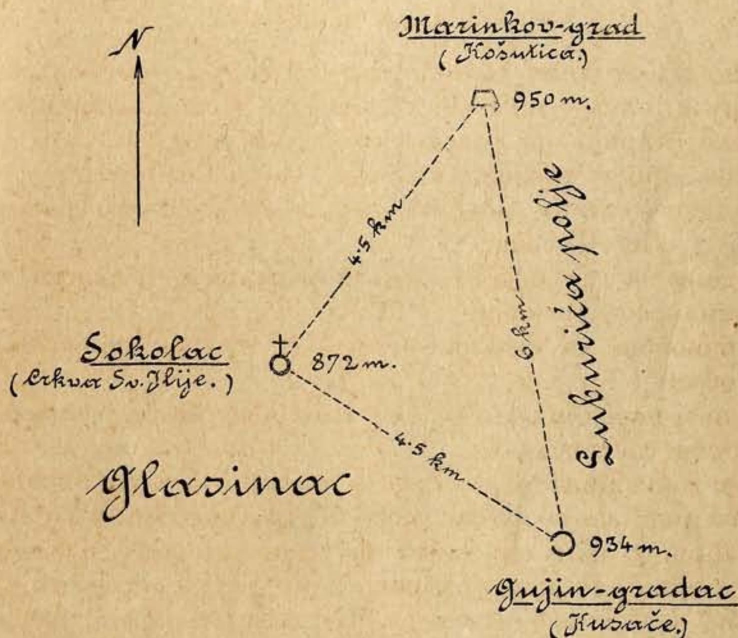
У сљедујућим дијеловима изнијећемо појединости, које се односе на Соколац, Кусаче и Маринков-град, и извијестићемо о раскопавању гомила и успјеху љетошњега рада.

I.

Соколац и његов градац.

Згодни топографски положај мјеста Сокôца даде му значаја у давној прошлости, и осигурава му лијепу будућност. На раскрсници важних теста у Сарајево, Рогатицу и Власенице — од којих је поготово подједнако удаљен — на подножју велике планине Романије, на зеленоме Гласинцу лежећи, а благословен свјежим изворима: постаје Соколац природним одмориштем за промет.

Данашње село Соколац сасвим је скорашње, назад 30 година ту још не бијаше куће. Године 1862. имаше тамо турска војска,

Слика 1.

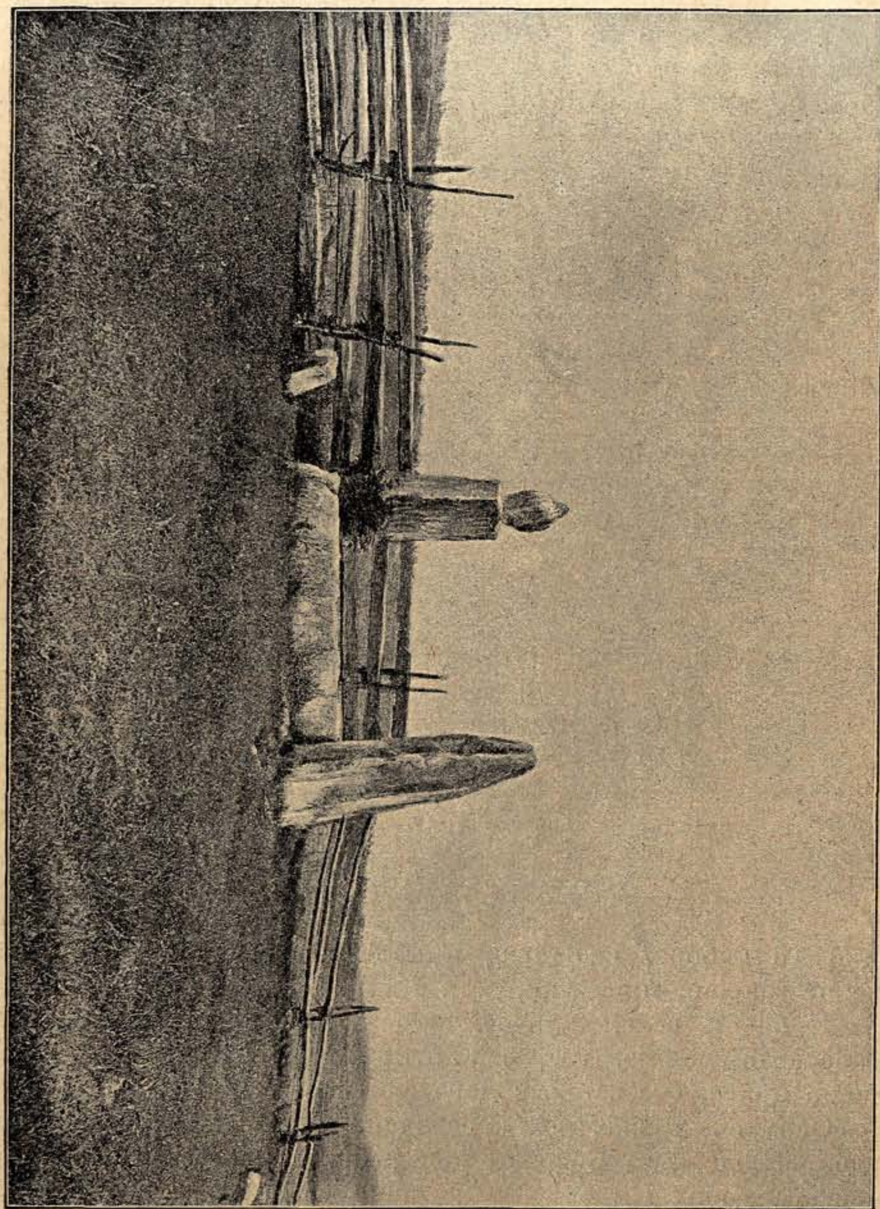
једно 16 табора, свој окô, и тада сагради њеки „странац“, именом Марјан, први хан.

Хубавим селом али постаде Соколац тек након аустро-угарске окупације, кад већ отприје започета градња православне цркве, без запреке доготовити се могаше.

Осим ове цркве, која је сазидана на предисторијском грацу, и добре воде, има Соколац још једну локалну знаменитост из турскога доба. На брежуљку више главнога врела стоји старински турски гроб с два велика нишана. Народ га зове „Соколића гроб“, и прича: да је силни јунак Соколић или Соколовић, који је подријетлом из Сокôца био, на мегдан позвао Сибињанин-Јанка. Јанко бијаше остарио и изнемогао, те умјесто њега дође на Соколац његов братић Бановић Секула.

На мјесту гдје сада гроб стоји, дијелише Бановић и Соколић мегдан. Потоњи погибе и би на истом мјесту укопан (*слика 2.*).

За предисторијски Соколац дакако да нема историјских свједочанстава, али предисторијских свједока његова значаја има

Слика 2.

по Гласинцу доста. Соколац још и данас има заостатке предисторијског утврђења — тако звани Градац. Ово средиште опкољава, у пространом округу — обухватајући Гласинац, његово сјеверно продужење Пољак (Соколачко поље), и Лубу-

рића поље — пâс од предисторијских градина. Да споменемо тек најближе: градина на брду Плијешу код Подроманије и на брду Пуховцу, Ненад-град[1]) код Буковика, Градић код Трубаве[2]), градина на брду Шавнику, Маринков-град, градина више Маргетића, Гујин-градац код Кусача, градац на брду Млâђу више Читлука, Хрељин-град[3]), град код Витња[4]) и градине код Бјелосалића.

Што се самога граца у Сокôцу тиче, то ваља изнијети, да сада тек комад још стоји, јер се његова већа чест приликом грађења цркве раскопала.

По загледу мјесности и обавјештају од људи, који су камени бедем још у цјелини видјели, може се доста поуздано реституција извести. Земљиште само собом даде директиву за подизање обранбена бедема. Брдељак, на коме градац стојаше, припада по стратиграфији сусједним височима „Талине“ и „Смреке“. Вода Решетница али одијелила је „Градац“ од речених висова. Исто су тако и „Многа Врела“, што испод Граца у Решетницу увиру, раздвојила Талине и Смреке.

Решетница је на широко и у дубоко тла разрила, и тамо гдје тече направила Грацу стрмените стране. Према сјеверозападу пак прелази брдељак полако у Соколачко поље.

Ако ли се хотјело ову лијепу позицију, која и своје особито врело има, утврдити, то је ваљало ону страну, гдје не бијаше природне обране — на сјеверо-западу — бедемом оградити и осигурати: тако постаде полукружни градац. Један крај тога каменитога полукруга још се и дан-данас може да види.

На брдељку гдје је Градац, у потоњем и испред њега, било је свега једно 30 гомила. Од ових се најзнатније (свега 18) већ откопаше, друге гомиле пак бише поравњене приликом грађења разних кућа, а неколико омањих гомила (једно 8) још преосташе. — Још ћемо овдје забиљежити, да је на равни испред граца пријеђе стајао средњевјекован, надгробан камен, који узидаше у платно цркве.

---

1) Овај предисторијски градац, који покрај кућа именом Лијешћа стоји, досад није био познат. Пошавши у онај крај, да раскопамо неку повећу земљану хумку, за коју народ вељаше „да ноћу из ње гори пламен“ (обична прича о гомилама, за које се народ интересује), наиђосмо на мјесто. Облик граца је елиптичан, већа осовина (у правцу сјеверо-јужном) износи 37 *м*, а мања 27 *м*. Врата су на запад. Због изненадног открића прозвасмо мјесто „Ненад-град“.

2) У генералштапској мапи (1: 75.000) грјешком стоји „Друбава“. Овом приликом исправљамо још и слиједећа имена: Село Надићи, а не „Нашице“; Завози, а не „Завоси“, Драгоши-бунар, а не „Дегоси“; Чеан-бунар, а не Чиан-бунар; брдо Мâћи plur. masc., а не „Мача, Мачије б.“ и „Мачји“; Врх, а не Креч-Врх; Халилуци, а не „Лилуци“, затим не „Романја-планина“, већ Романија планина; напокон не „Вараге“, већ Варази (чајир).

3) Хрељин-град, ово је — у колико знамо — једина предисторијска фортификација, која од народа име доби.

4) Ова градина стоји на брду, што се прислања уз брдо Витањ, између потоњег и нове тесте. Град и брдо његово затварају Гласинац на јужној његовој страни, и дијеле га од Иван-поља. Позиција је изврсна и свакако најважнија за Гласинац, с тога ваља је сматрати као главну тврђаву тога краја. Ово је једина — што знамо — предисторијска грађевина, гдје је вари (кречна малта) за бедемове употребљавано.

II.

Гујин-градац код Кусача.

Градац код села Кусача стоји на омањем брду накрај дола[1]), што је између брда Маћа и Враха. Облик ове предисторијске фортификације је округ (*слика 3.*). Пријечник је граца износио 72 *м*, највећа ширина бедема бијаше 8·80 *м*, а најмања 6 *м*. Вертикално остојање бедемове обрве од нутарњега тла било је попречно 40 *цм*, од вањскога земљишта пак 1·125 *м*. Стари ливел находи се у дубини од 40 *цм*. Нутарња површина граца запремаше 4069.44 $м^2$. Обим кружнога бедема (мјерен по обрви), уз одбитак од 3 *м* за врата, бијаше 232 *м*; почем линеарни метар бедема, 4 $м^3$ камена садржаваше, то износи укупна количина раскопанога материјала 928 $м^3$.

Слика 3.

Прошле године откопала се једна четвртина граца (60 *м*), и то на југоисточној страни, а сада бише савладане још преостале три четврти.

Од стечених нахођевина, које се готово све затекоше на нутрашњем поданку бедема, напомињемо:

а) Камени предмети: брусови (широко) и гладилице (дугуљасто); скрушилице или цјепкалице[2]), т. ј. малене лопте с једно 6 *цм* у пријечнику; мељарице разног облика и величине; призмат „зечје соли“ [3]) (калцита); напокон уломци страних врста камена.

б) Ствари од печене земље (иловаче): прешљени, т. ј. мали колути за притврђивање предива уз вретено; једно 100 рукаца од судова; многи црјепови од лонаца.

в) Металне рађевине: једна бронзана (9·5 *цм* дуга) и двије велике (8·5 и 15 *цм* дуге) гвоздене игле-шиватке; уломци гвоздених ножева; бронзан колут и бронзана гривна (халхала). Потоњи је браслет отворен, т. ј. крајеви, што

---

[1]) Љетос прозван „Мехагин-дô“.

[2]) Овдје ћемо да примјетимо, да множина тих, навластито у градинама, али и по гомилама затечених лоптица — с погледом на велики број нађених мељарица — здвојење рађа: нијесу ли можда ови, обично скрушилицом (Kornquetscher) означивани комади, другу коју намјену имали до ону, да се њима скруши зрневље? Толико је извјесно, да је скрушивање шенице с овако маленим лоптицама морао врло неспретан посао бити. Напротив пак би ови округли камени сасвим подесни били за цијепање сржних костију. У Маринков-граду и у појединим гомилама доиста се и затекоше расцијепане (ломљене) животињске кости, по томе је дакле посве вјероватно, да ове лоптице не бијаху „шкрушилице“, већ цјепкалице.

[3]) „Зечја сô“, за калцит, говори народ по Гласинцу. Овом приликом забиљежићемо још сљедеће народне изразе: рукач за балчак; запучњача (Schliesse); мељарица (Mahlstein); прешљен или прешљењак (Spinnwirtel); колица за плоснате спирале (Doppelspiralen); кованица, гвозден котурић (eiserner Discus); поковица, дијадем посве античног облика, што га дан-данас још дјевојке по Гласинцу носе.

су нешто проширени и заобљени, отстоје један од другога; форма је елиптична, с осовинама од 4 и 5 *цм*; ширина гривне износи 13 *мм*. — Ово је једини примјерак тог облика, што га ове године нађосмо.

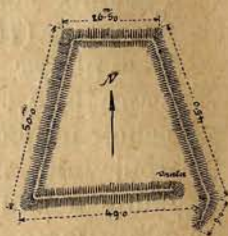
г) Кости: у бедему, с лијеве и десне стране од врата, нађоше се љуцке кости и неколико брахикефалних лубања, између њих дјетиња глава с двије рупе на челу.

Најзад затекла и убила се велика гуја павталија[1]) (Vipera ammodytes), која би сарајевском музеју припослана. По овој гуји доби мјесто име „Гујин-градац“.

III.

Маринков-град код Кошутице.

Гујин-градац удаљен је од Сокôца 6 *км*, Маринков-град 5 *км*; пут између ових градина дуг је 8 *км*. У ваздушној линији пак износи растојање обију предисторијских утврђења тек 6 *км*, дочим им је отстојање од цркве у Сокôцу — гдје, како већ рекосмо, такође градина бијаше — једнако и 4·5 *км* чини. Доиста изгледа, као да је Соколац у предисторијско доба неки центар био; на то упућује околност, да су врата Маринкова-града (на југ), као и врата Гујина-граца (на запад) према Сокôцу окренута.

Слика 4.

Маринков-град[2]) стоји на вису именом „Градина“, а има облик трапезојида с најдужом страницом према југу. Три стране овог трапезојида поготово су једнаке — јужни бедем 49 *м*, западни 50 *м*, а источни бедем 45 *м* — дочим четврта страна (сјеверни бедем) тек 26·50 *м* мјери (*слика 4.*).

Нутарња просторија (двориште) ове градине запрема 1225 $м^2$. Вертикално отстојање бедемове обрве од нутарњега тла бијаше просјечно 40 *цм*, од вањскога земљишта пак 97 *цм*. Највећа ширина бедема износила је 5 *м*, а најмања 4·25 *м*. Врата градине на источноме су крају од јужне странице, њихова ширина износила је 2·5 *м*. — Уз врата имала је градина кратак заштитни бедем (калкан) од 9 *м* дужине.

На линеарни метар бедема долазило је $3^1/_2$ $м^3$ камена; по томе бијаше количина раскопанога материјала — при укупној дужини бедема од 180 *м* — свега 630 $м^3$.

---

[1]) Биће да је иста гуја што се у Далмацији црнокруг зове; њемачко јој је име „Hornviper“.

[2]) Маринков-град доби име по сељаку Маринку Зорановићу, старини, који је најбољи зналац свију предисторијских мјеста по Гласинцу, и који нас је на ову градину упозорио и до ње одвео.

Мјесто, гдје се понајвише ствари затекло, захвата пâс од бедемове обрве до на 2 метра **на унутра** према дворишту, а иде у **дубину** до на живац (стари ливел). Главно „налазиште“ бијаше уз унутарњи поданак јужнога бедема, гдје је ливел — ушљед нагиба земљишта — најдубљи био, и 60 *цм* од садашње површине отстојавао.

Ресултати раскопавања јесу:

а) **Камени предмети**: гладилице од црна и црвенкаста камена, са и **без** рупице за објешење; велике мељарице у облику полутине елипсојида; уломци од плоча за млијење; цјепкалице (једно 60) истог облика (лопта) и величине као у Гујином-грацу нађене; кристали од зечје соли; комади бјелутка (кварцит); шљунци; земљане и ковинске троске (шљаке); четири ножића од кремена и јасписа; шкрље (цјепке) од кремена; лијеп 85 *мм* дуг тучак (грушкалица), цилиндарског облика; комадић црвене руде (црвенило, Röthel).

б) **Ствари од печене земље**: множина (преко 250) разноврсних рукаца од земљаних судова; лончина у изобиљу; мајушан црн филџан; један мален црн чанак; прешљени коничног и сферојидског облика (једно 25); земљан котур (цијев, Spuhle).

в) **Металне рађевине**: уломак бронзана српа; комади од тучаних ножева; двије бронзане (9 *цм* дуге) игле-шиватке; гвоздена (75 *цм* дуга) шипка, четворнога пријереза, а савијена попут нарамка; бронзана замка; шиљак од **бронзане стријеле**, на лик лаворова листа, 75 *мм* дуг, с највећом ширином од 30 *мм*, има ребарца уз плоснате странке; пријечник рукавца (Dülle) мјери 18 *мм*; — онда бронзане жице и још један шиљак од гвоздене стријеле.

г) **Коштане нахођевине**: двије малене звиждаљке од ишупљене животињске кости са зарезом по сриједи; зуби од коња, пса и вепра; шкрље ломљених костију; уломак коштанога прстена; подуг сегменат, на крају с рупицом, од звјериња зуба.

И при овоме послу затекосмо више отровних гуја, и то — осим шаруље — понајвише ондје народом „**зликуља зелена**“ звану гују (Vipera berus, Kreuzotter) —

IV.

Откопавање гомила.

Послије довршенога раскопања обију градина, обратисмо се трећем дијелу нашега програма, т. ј. откопавању гомила, и то овим редом: најприје по Лубурића пољу [1]), од Маринкова-града

---

[1]) Лубурића поље, зове се иначе још и **Хрељино-поље**, по народноме јунаку Хрељи од Пазара.

до Гујина-граца; за тим по крају од Гујина-граца до Сокôца (односно Талина, гдје већ прошлих година би копано); напокон по страни између Маринкова-града и Сокôца. Кад све ово довршисмо, пођосмо још и на сам Гласинац, гдје копасмо на Миси [1]), на Црвеној Локви [2]), у Ковачевом Долу и на Превији код Хрељина-града [3]).

Свега би откопано 147 гомила, од којих 40% предисторијског садржаја имадоше.

Најодличније нахођевине јесу: посве читава почелица т. ј. бронзан обруч за косу (кости од лубање бише консервиране); сасвим читава пораменица [4]) од бронзана лима (тенећета); китњаст женски прстен (нов облик); медјеђи зуб, с рупицом, као привјесак [5]); два мајушна привјеска (китице) у облику ибрика; малено гвоздено оштрило (Wetzstahl); танка сребрна гривна; сребрна сапињача (фибула) од необичне љепоте; најзад два различна гвоздена рукача [6]) од мача, који ће по знаност, почем су првине, од особите вриједности да буду.

Примјера ради још ћемо навести, што све нађосмо у најбогатијој од љетос откопаних гомила.

Гомила (100) [7]): У овом тумулу затекоше се поглавито шкрље црних, спржених људских костију, али било је у њему и неспаљиваних скелетских остатака. Пожарних „сахрањивања“ биће да је било 4—5. На три различна мјеста нађоше се малене призматске гладилице, правокутног пријереза. Највише и најбогатијих прилога (Beigaben) било је у јужној чести гомиле, близу ивице, у дубини од 45—50 *цм*, ту се и згариште (црвена, печена земља) могло констатовати. На истоме мјесту, гдје би нађен привјесак (Anhängsel) у форми ибрика, нађоше се и остали привјесци, за тим пâс (урес-шипчице), танки ужетасти браслет, и велики добро одржани шиљак од копља. Потоњи као и друго копље, имађаше шиљак управљен на запад, из чега би се дало закључити, да су и спаљиване љешине имале при пологу оријентацију од запада (глава) на исток (ноге). Амајлија од јантара (ћилибара) у облику срца, нашла се на другоме мјесту. Амајлија, као и прво копље, показује трагове дјеловања ватре.

---

[1]) На мјесту званом „Миси“ (на Гласинцу испод села Решетнице) стоје остатци темеља средњевјековне грађевине.

[2]) „Црвена Локва“ је име баре (сада сухе) на Гласинцу испод села Читлука; тамо би нађена лијепа сребрна фибула.

[3]) У Ковачевом Долу и на Превији (гдје и једно 50 средњевјековних надгробних биљега стоје), нађоше се рукачи од гвоздених мачева.

[4]) Пораменица. Ово је први читав комад, што се на Гласинцу нашао. Досад се за овај предмет није знало. Већ је отприје више пута затечено уломака траке од жутог тенећета, али се није могло докучити чему су служили. Испореди Dr. M. Hoernes „Grabhügelfunde von Glasinac in Bosnien“, Wien 1889., на страни 10. „Verzierte Bronzeblechstreifen.“

[5]) Очњак од медједа (Reisszahn).

[6]) Ови балчаци имају предисторијску форму, т. ј. немају браник (Parierstange).

[7]) Извод из нашега посленога дневника.

Списак гробних прилога из ове гомиле.

а) Гвоздене рађевине.

1. Два копља.
2. Тесак (нож).
3. Уломци од мача.
4. Малена шипка с кукицом.
5. Ободац (минђуша).
6. Фибула.
7. Ситнији фрагменти.

б) Бронзани предмети.

8. Једанаест читавих и дванаест фрагмената уресних шипчица за пâс.
9. Десет комади у форми од по два ступцем спојена колутића (запучњача пâса?).
10. Шест љевених дугуљастих цјевчица (од пâса?).
11. Двије ножне плочице од фибула.
12. Облучац од фибуле.
13. Двије мајушне фибуле.
14. Пуце.
15. Закосница (Doppelnadel).
16. Два привјеска у облику ибричића.
17. Привјесак у облику птице.
18. Два привјеска, један са шупљим трокутом доље, други у форми рибе.
19. Разни фрагменти.

в) Ствари од других материјала.

20. Три малене, дугуљасте гладилице (Wetzstein).
21. Два мала бруса (Schleifstein).
22. Тридесет и седам жутих, стаклених гмиза (ђинђуха).
23. Седамнаест великих перла од јантара.
24. Три велике амајлије од јантара.
25. Перла од црне глеђи.
26. Перла (двије поле) од жута стакла.
27. Мајушна, округла плочица од зеленкасте прозрачне материје.
28. Танка, ужетаста гривна, 26 *цм* дуга, од сребра.

V.

Успјех од копања гомила.

α) Нахођовине при љетошњем раду.

Прегледа ради изредаћемо све врсте предмета, што их ове године по гомилама нађосмо[1]).

---

[1]) Све ствари предане су земаљскоме музеју у Сарајеву.

А. Оружје, све од гвожђа: сулице (шиш, Speer; 2 ком.); копља разноврсног облика (27 ком.); тесаци (прототип ханџара, 2 ком.); мачеви (два различна рукача, нов предмет); стријела и бодеж.

Б. Накит, већином од туча, уз то гвожђе и сребро: закоснице разног облика; поковице (дијадеми); почелица (Haarreifen); фибуле (од туча, гвожђа и једна од сребра, преко 35 ком.); прстење разноврсног облика од туча, а један комад од гвожђа; пораменица (Achselband, нов предмет); запучњаче (токе, Schliessen) за пасове, разног облика; кованице, гвоздени котурићи од запучњача; урес-плочице (phalerae) разног облика; бомбаци (Zierknöpfe) разног облика; гривне (халхале, белензуке) разног облика, једна од сребра (преко 20 ком.); двојне завојице или колица (Spiralscheiben); двојне завојице с посредном завојитом цјевчицом (Brillenspiralen); привјесци (китице, Anhängsel) разног облика; уреси за пас (шипчице итд.); велике бронзане бачвасте перле; крупни сферојидски колути; пуцета разног облика; ситне карике; бронзане пресуке (спиралне цјевчице); бронзана верижица (ланчић); плоснати, повећи колути[1]).

В. Друге ствари, од камена, јантара, стакла, кости и кови: ножићи од кремена, ножеви од туча и гвожђа; игле шиватке од туча и гвожђа; прешљени (Spinnwirtel) од печене земље; велике земљане ђинђухе; велике перле од јантара; велика бачваста перла од зеленкаста камена; мале стаклене гмизе; велика сферојидска перла од зелена стакла; гвоздене гмизе; амајлије троугласте од јантара; гвозден шиљак; гвоздене машице (уломци); мајушно оштрило (масат) од челика, 85 *мм* дуго; колути од гвожђа; малена кост, обмотана тенећетом; медјеђи зуб, као привјесак; израђиване кости; камене лоптице (цјепкалице, Klopfsteine); мељарице (Mahlsteine); жрвњеви (Mühlsteine); лончине (црјепови) од разноврсних судова; свакојаки рукци од судова; земљана цијев (Spule); шкрље од кремена; цјепке од костију; комадићи стакла; шљунци из ријеке (Дрине?).

β) Ресултати опсервације.

1. Мале гомиле (с пријечником до 5 *м* на подању) већином не садрже прилога.

2. Земљане повеће хумке обично су празне (можда што су већма изложене биле утицају влаге).

3. Кубетасте камене гомиле (с пријечником од 5—8 *м* на подању) имају обично какву предисторијску садржину.

4. Велики плоснати тумули (с пријечником од 8—16 *м*) давају најбогатије прилоге.

---

[1]) Гдје није речен материјал, тамо се разумије да је бронза.

5. Западна половица потоњих тумула обично је богатија од источне, односно изгледа, као да је нарочито југо-западна чест што је уз ивицу, нека врста почаснога мјеста била.

6. Малене призматске гладилице (као и, по свој прилици, оно нађено мајушно оштрило) припадају тек отмјеним лицима. Можда се по броју гладилица може одредити број сахрањиваних отмјених особа.

7. Спаљивање љешина бијаше начин „сахрањивања" поглавито отмјених лица (с изузетком жена?).

8. Код тумула отмјених особа пазило се на лијеп положај гроба.

9. Тек у мало тумула, који остатке спаљиваних тјелеса садржаваху, могло се констатовати и згариште — из тога, као из скелетских остатака, који се често непосредно до спржених костију затекоше, могло би се закључити, да је спаљивање већином обављано одјелито од сахраништа.

10. Љешине отмјених лица бише сахрањиване са својим одијелом, накитом и оружјем, као и с коњма и псима; својта придодаваше самртницима танке земљане судове, а хиђаше им по свој прилици и разне наките у гроб.

11. Отмјене госпође ношаху пораменице преко лијевога рамена, зарад протурања скута од плашта; с том опремом их и сахрањиваше.

12. Све кубетасте камене гомиле имадоше по свој прилици исконом облик чуња (конуса).

VI.

Техничке примједбе.

При откопавању гомила бише два метода употребљавана:

а) Прогресивно откопавање, т. ј. отпочиње се на једној тачци тумулске ивице, па се у паралелно-напредујућим зонама гомила откопа. При томе начину постаје, по свршетку посла, друга гомила, која је од пређашње базе помало одмакнута.

б) Концентрично откопавање, т. ј. отпочињући у исти мах на више тачака периферије, откопавају се концентрични колутасти комади, а језгра тумулова (испод тјемена) на посљетку се развали. При томе начину постаје, по свршетку копања, бедем у облику округа или кратера (*слика 5.*).

Од ова два метода показао се други (т. ј. периферијско-концентрични поступак) подеснијим, и то с ових разлога:

1. Ако се радници поставе у наоколо гомиле, онда је рад слободнији, и не бива да радници један другоме, због тијесна простора, сметају.

2. Периферични поступак има преимућство, да се гомила више систематски испитати може, т. ј. да је преглед односно

релативнога положаја њезине предисторијске садржине много лакши и сигурнији него иначе.

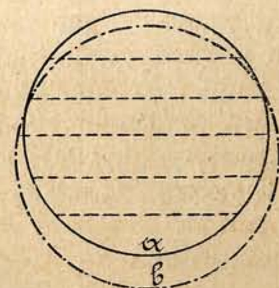
в) Што се раскопавања каменитих бедемова (градина) тиче, то је по нашем искуству најзгодније, започети на вањском поданку бедема, па га ванка претурити, — тим начином остаје нутрашњост градине посве чиста. Градина, што је добијамо по свршетку копања, вавијек има исти облик кано првашња, само што су димензије нутарње просторије (дворишта) у неколико повећане.

г) Што се броја радника тиче, то је најбоље:

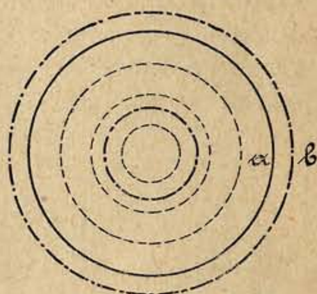
1. за раскопавање градина 20 момака узимати, који на два мјеста ваља да раде,

2. за откопавање тумула најудесније је 10 момака намјестити, и то 7 радника с „крампама“ а 3 с лопатама; при томе сви радници скупа раде, док се не откопа тумул до на 1 *м*³ (до језгре), онда се уклоне 7 радника и поставе на другу гомилу, док 2 „крампаша“ и 1 лопаташ заостану да доврше раскопавање.

Metodi otkopavanja:

1. Progresivni metod.

2. Koncentrični metod.

Слика 5.

д) Анализа јединичних цијена за откопавање предисторијских споменика.

I. Откопавање камених гомила:

1. Радника 0·25 дана, по фор 0·80 = фор. 0·20
2. Додатак за оруђе и надзор 25% = „ 0·05

За кубични метар гомиле = фор. 0·25.

II. Раскопавање камених бедема:

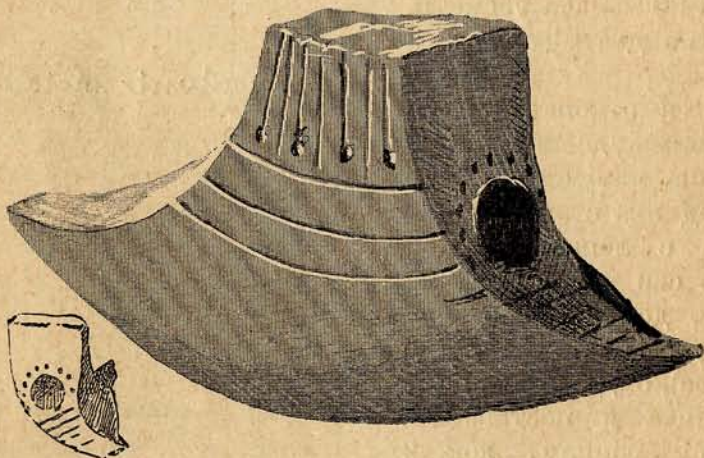
1. Крампаша 0·10 дана, по фор. 0·80 = фор. 0·08
2. Лопаташа 0·05 „ „ „ 0·70 = „ 0·04
3. Додатак за оруђе и надзор 25% = „ 0·03

За кубични метар бедема = фор. 0·15.

Arheološke studije u Bosni.

Priopćio dr. **Mavro Hoernes.**

Godine 1891. bilo mi je iznova dano, opetovno — u junu i septembru — u Bosni boraviti, nekoliko od najznamenitijih iskopišta pohoditi, a naročito cijelu ovogodišnju žetvu sa sada već čuvenoga Glasinca i iz njegovih predistorijskih grobnih gomila upoznati. Neka mi bude dozvoljeno, da ovdje iznesem najvažnije, što na svojim putovanjima razabrah. Ponajprije ustavih se u junu jedan dan u Zagrebu, da proučim u tamošnjem hrvatskome narodnome muzeju ne samo nahodine, što iz Bosne i Hercegovine potiču, već i one predistorijske objekte, koji s bosanskim nalascima tijesno srodstvo pokazuju. Pred- i ranoistorijske bronze toga muzeja opisao je nedavno ukratko profesor S. Ljubić u jednom dijelu sukcesivno izlazećega kataloga hrvatskih zemaljskih zbiraka. Za tu

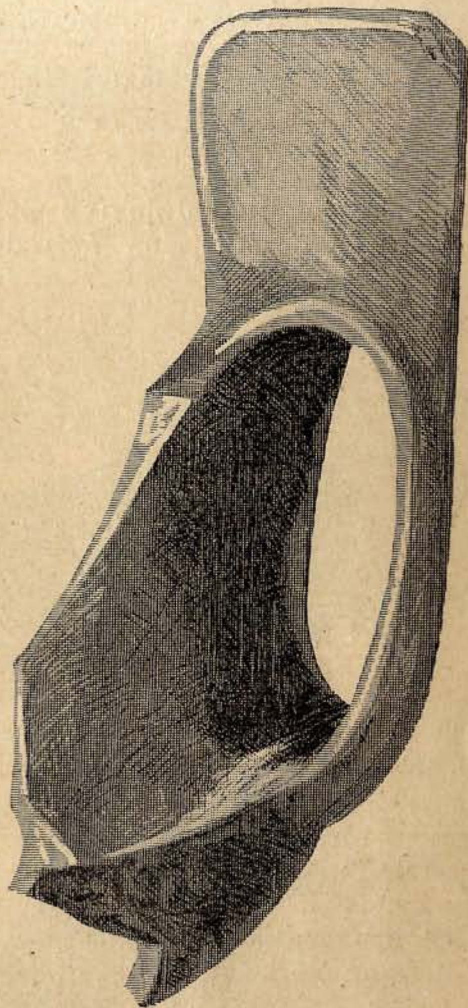
Slika 1.

vrijednu publikaciju valja prije svega napomenuti, da se ona ne bavi isključivo, kao što naslov kazuje [1]), sa spomenicima čisto-bronzanoga doba, već da je autor tu sve sakupio, što se od predrimskih (od česti i rimskih) bronzarija u zagrebačkom muzeju zateklo. Pored čisto-bronzanoga doba, zastupljeni su dakle ovdje i halštatski i la-tenski perijod. Osim bronzanih i bakrenih stvari nije se mnogo drugo šta prikupilo. Vas drugi materijal trpi progon malouvažavanja, koje se i u načinu, kako je na zàgled stavljen, očito izražuje. Pri skučenim prostorijama, što ih zgrada Jugo-slavenske Akademije za starinarske zbirke daje, tek je jedna jedina soba na raspoloženju za predistorijske nahodine, u kojoj su objekti dijelom previsoko smješteni, a da bi se posmatralac okoristiti mogao.

[1]) Tučana doba u narodnom zemaljskom muzeju u Zagrebu (47. strana i 7 tablica).

Nahogjevine potiču većinom iz Hrvatske i Slavonije, manje ih je iz Dalmacije, Ugarske i Bosne-Hercegovine.

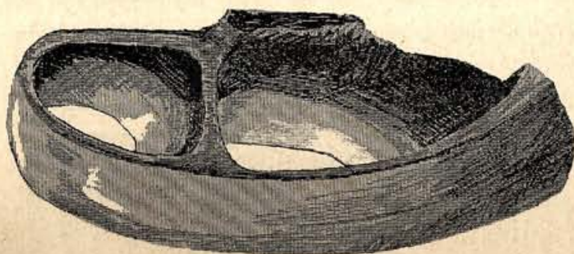
Izmegju potonjih ističe se poglavito nahod metalske ostave od Krehina-Graca kod Mostara, koji bi objelodanjen po M. Muchu u „Priopćenjima c. kr. centralne komisije za umjetničke i istorijske spomenike" god. 1888., str. 7. i dalje, i za tim u „Umjetničko-istoričkom atlantu" rečene komisije (Beč, god. 1889.) tablica XXXVII. Ovu ostavu sačinjavaju 23 komada, koji se odlikuju solidnom tehnikom i finim, brižljivim ukrasom, onda malene plosnate i oveće ispupčane ures-pločice s finom urezanom crtarijom, pak spiralni koturi, područice (Armschiene) iz zavojitih bronzanih traka, jedan kelat, ogrljak i t. d. Jedanaest duplikata valja da se nahode, kao što Ljubić piše, u samostanu „Debeli Brijeg" (pravije Široki Brijeg) kod Mostara, i da su namijenjeni za muzej, koji lokalni patrijoti Hercegovine žele. Much (Atlanat str. 90.) izravno upućuje na ovaj još ne ustanovljeni muzej, kao hranište jednoga dijela spomenutoga nahoda. K najinteresnijim komadima ove ostave pripada neka sapinjača za odjeću, koja se sastoji iz protegljaste „fibule najprostijeg oblika", na čijem je oblučcu pomoću triju klinčića pritvrgjen dvojan graviran kotur, i koja se fibula pri upotrebi ne vidi. Ova je sapinjača, po tipologiji, posrednica izmegju takozvane peskijerske fibule (Peschiera-Fibel), koja se nalazi već u čisto-bronzanome doba, i one od zavojite žice gragjene spiralne fibule na lik naočara, koje se često nahode na mnogim halštatskim mjestima, a megju ostalim i na Glasincu. Možda je potonja od one prve kombinacije potekla, ili je možda ova tek zamjena proste fibule-naočarke. Dvojni koturi, koji ne služahu polegjinom za fibulu, nijesu rijetki ni megju glasinačkim nahodima. Nahod od Krehina-Graca pripada, po cijelome, istom kulturnome stupnju, kao i grobni prilozi po Glasincu, i tek njegov starinski stil mogao je biti povodom, da se ubroji u čisto bronzano doba.

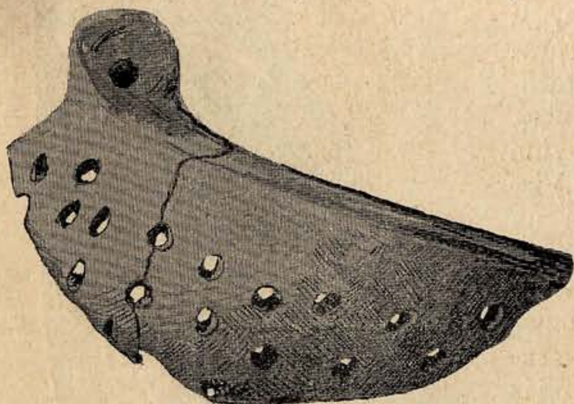
Slika 2.

Nadalje ima u zagrebačkome muzeju još ovih bosansko-hercegovačkih nahogjevina:

1. Iz Tolise, kotar brčanski, okružje dônjo-tuzlansko, s navodom da je u tumulu nagjeno, što je vrlo nevjerovatno: 4 bakrene sjekire, jedna bakrena bradva s rupom za sap, jedan bronzan srp, jedan komad okovice, jedna spiralna grivna, jedna uresploćica, nekoliko privjesaka i prstenova, najzad fibula s polukružnim oblučcem i dugim, na kraju odjapljenim žlijebom za iglu.

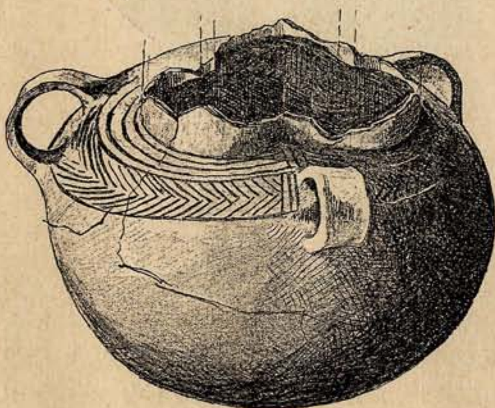

Slika 3.

2. Iz okolice Jajca: 2 polukružne oblučaste fibule s trouglastom nožicom; jedna 7 *cm* duga s glatkim oblučcem, druga 10 *cm* duga s dvije guke na oblučcu — tip koji se nalazi i po Glasincu i dalje na jugu, i koji čini nam se, kao da je čisto-balkanski. (Zagrebački muzej ima takih fibula takogje i iz Hrvatske, megju njima komad 33 *cm* dug iz Drežnika, a drugi s istom dužinom iz Grižana; jedan od sličnih primjeraka sa Glasinca ima dužinu od 25 *cm*). Onda polovica spiralne fibule-naočarke sa srednjim komadom na lik osmice, pak rimska fibula i fin rimski broznan riljev, prikazujući labuda i životinjicu poput mačke s odignutim šapama.

Slika 4.

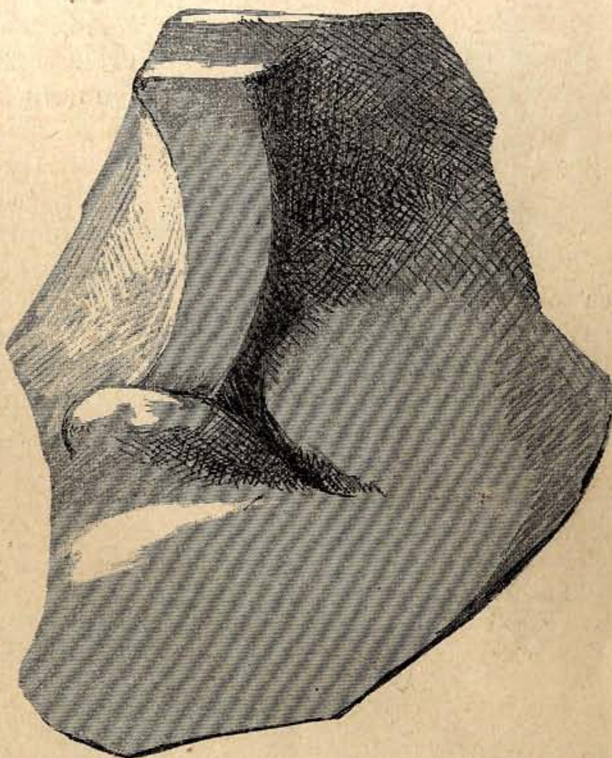
3. Iz Hercegovine: malen prsten s privjescima, koji prikazuju raznovrsne halatljike (srp, raonik, nožić i t. d.).

4. Iz Konjica: veoma prost, 12 *cm* visok kipić neodjevene Venere s poznatim držanjem obiju ruku. Noge i desna ruka manjkaju.

Slika 5.

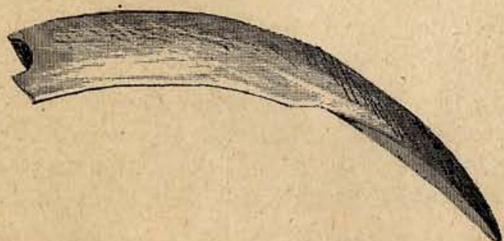
Izmegju nahogjevinskih serija hrvatskoga podrijetla, koji nas zarad srodnosti s bosanskim pojavama interesuju, na prvom su mjestu grobni prilozi iz halštatske nekropole na brdu Vitalu kod

Prozora, kotar Otočac u Lici; ovo je mjesnost s položitim grobovima i skeletskim sahranjivanjem, čije je obilate nalaske Ljubić u „Viestniku“ zagrebačkog arheološkoga družtva god. 1885. iznio i s velikom opremom filološke naučnosti ilirskim Japudima pripisao. Na stilističku vezu ovih starina s bosanskim više sam puta upućivao, najzad u svojoj knjizi „Praistorija čovjekova“ str. 543. Dosta znatna kolikoća Prozorskih nahodina, dospjela je u svoje vrijeme u predistorijsku zbirku c. kr. prirodoslovnoga dvorskoga muzeja u Beču. Blisku srodnost s ovim grobnim prilozima, pokazuju nalasci iz okoline Drežnika, kojoj pripada gore spomenuti divoteksemplar oblučaste fibule (Ljubić, tučana doba, tab. X., sl. 31.).

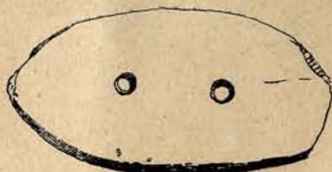

Slika 6.

Taj komad ima tako plosnat, trakast oblučac, da s obzirom na ekstremnu veličinu moramo zanijekati konsistenciju za predmet prâve upotrebe. Valja stvar, kao mnoge slično ragjene bronzarije sa Glasinca, smatrati zavjetnim predmetom. Na povelikoj trouglastoj nožnoj ploјci urezan je mužić s raskoračenim nogama. Mišice su mu zubica (Zickzacklinie), a glava kvadrat. Slični tomu su konturi plosnatih privje-

Slika 7.

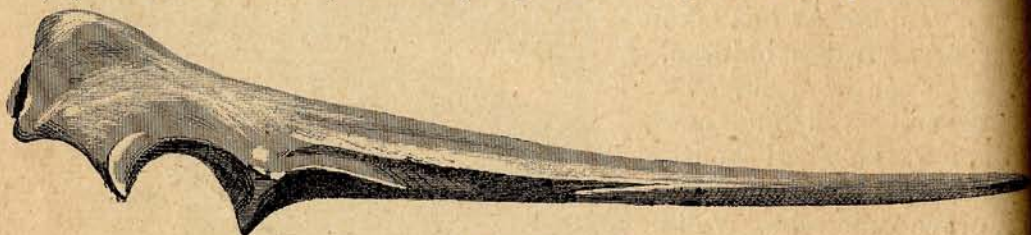
Slika 8.

saka na lik mužića, kojih se mnogo zateklo u Prozorskim grobovima. Ne ću a da ovom prilikom ne napomenem, da se ovi mužići čudnovato podudaraju s malenim primitivno crtanim figurama, koje se često nahode na Kartaginskim zavjetnim stelama

iz sjeverne Afrike i Sicilije (isporedi n. pr. Perrot i Chipiez „Histoire de l'art“ III., str. 52. i 309.), kojih ali i na novcima iz Malte (pored glave Izisa, ibid. III., str. 292.) ima. Ako je na onim stelama izmegju dviju figurica jedanput i odignuta šaka prikazana, onda valja da se sjetimo, da nahodimo i u jevropskom halštatskom perijodu ispružene ruke iz tenećeta isječene, kao votivne darove, i to ili u svetilištima, kao kod Este, ili u grobovima, kao u Klein-Gleinu u Štajerskoj. Da li se po tome zaključivati smije na prenašanje religijoznih oblika iz južne u sjevernu sredizemnu zonu, ne ćemo ovdje ispitivati. Nadalje potiče iz Drežnika polovica iste goleme fibule-naočarke, onda velika (28·5 *cm* duga) pribodača, privjesak u obliku šuplje, meridijonalno isporazrezane krugljice s držaljastim naperkom (s toga od Ljubića „bodačom“ označivan, ali se pravije dâ isporegjivati sa sličnim fenjerastim privjescima [šljivice] sa Glasinca), grivne i zavojite područice, spiralne cjevčice (saltaleoni), jedna ures-pločica, jedan vršac od koplja, srpovi i 5 kelata.

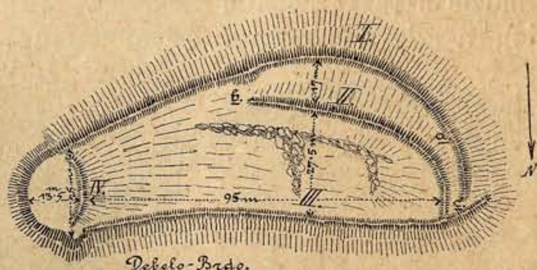

Slika 9.

Izmegju nalazaka iz Slavonije, zaslužuje onaj iz Pocrkavlja (mjesto Biliš u bivšoj brodskoj regimenti — po navodu potičući iz

Slika 10.

tumula, što pak nije vjerovatno), naročita pomena. Ovo je prâvi nalazak kopane rude iliti metalske ostave (cachette de fondeur), kakovih već čitav niz znamo, učinjenih u Hrvatskoj i Slavoniji, u Kranjskoj,

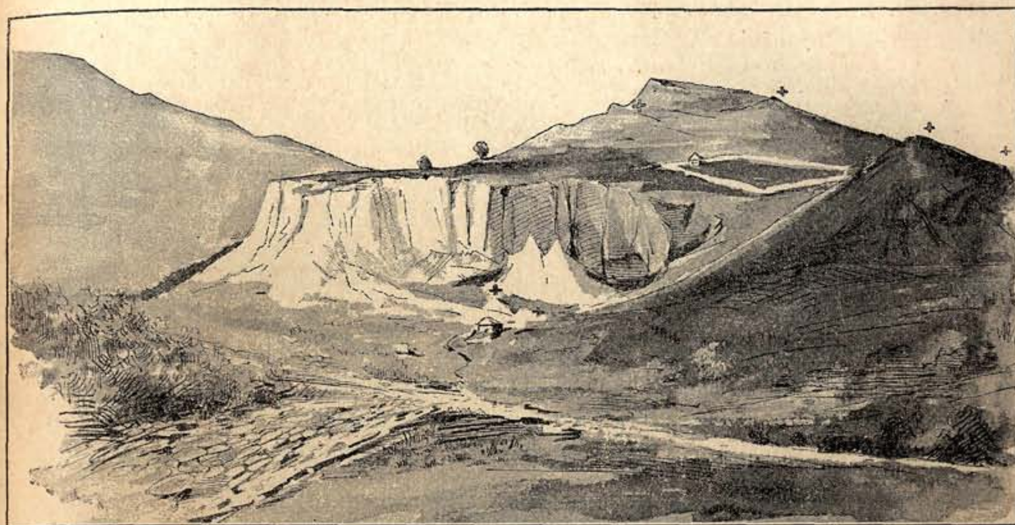

Slika 11.

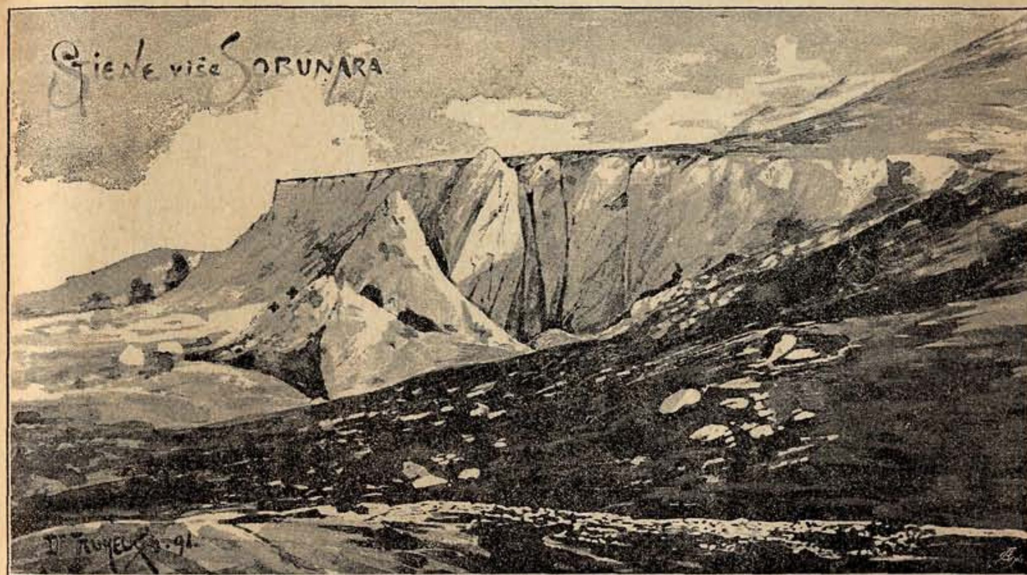
Slika 12.

Bosni i drugim oblastima na razmegji srednje i južne Jevrope — bez da se i obaziremo na čuvene nahode blaga po Ugarskoj i Erdelju. Rečeni nahod sačinjavaju 100 komada, koji svi karakter čisto-bronzanoga doba imaju. Nalazimo tu slomljenu pribodaču s odebljalim i poprečnim rebarcima urešenim „vratom“, spiralne cjevčice, ures-

plojke, svakojakoga obručastog nakita, naročito tankih grivana; onda neki tek na jednu stranu izljeven obručast privjesak, kakovih se nahode i megju nalascima iz švicarskih sojenica (Pfahlbauten), a kojih i po glasinačkim gomilama ima; pak 20 čitavih ili ulomljenih

Slika 13*a*.

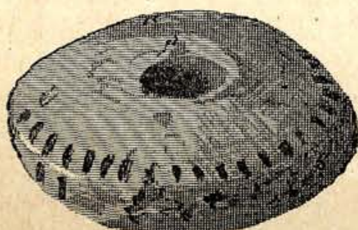

Slika 13*b*.

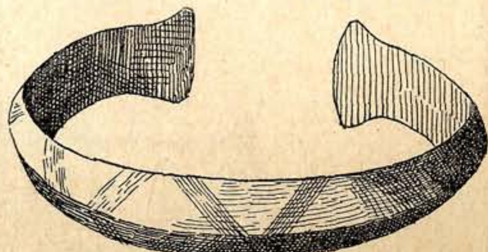
srpova; napokon mnoge fragmente od kopljanih vršaca, mačeva, noževa, kelata i mnogo drugo šta.

Najinteresniji je komad „fibula najprostijeg oblika“ (ad arco di violino) sa pravim ćoškastim oblučcem, koji uporedo teče s iglom i

na kraju, gdje je nožica, spiralan koturić gradi. Na ovaj oblik iznovice mnogo paze predistorici, otkako je I. Undset dokazao da je to svojstvena bronzana fibula sjevernoga dijela južne i južnoga dijela srednje Jevrope, i da se prema tome može smatrati arhetipom mnogih mlagjih stupnjeva u razviću fibule. Zasad je poznajemo iz

Slika 14.

Slika 15.

Bosne (Glasinac), Ugarske (Vac), Dônje-Austrije (Gemeinlebarn), a naročito iz Gornje Italije (teramare i stariji slojevi željeznoga doba) — tako da se njezino pojavljivanje u Slavoniji dobro slaže s ostalim konstatovanjima. Smijemo i napomenuti, da Undset kolijevku ove osnovne

Slika 16.

forme na sjeveru balkanskoga poluotoka traži, a da Studnička (Studniczka) iz kostumskih razloga isto podrijetlo za fibulu predpostavlja, koja je inače, kako je poznato, nedostajala vascijelom Istoku u predistorijsko doba[1]).

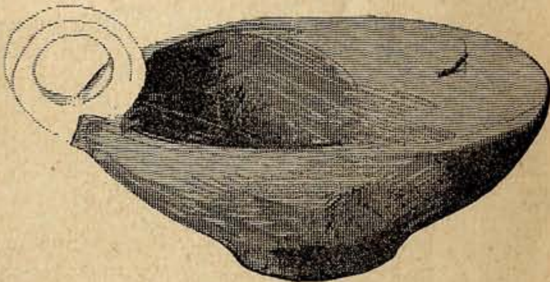
Od ove „fibule najprostijeg oblika“, razvila se, jedno; kovrčasta ugarska bronzana fibula; drugo, mnoge mlagje fibulske forme prvoga

[1]) Isporedi moj sastavak „Eine Bronzefibel einfachster Form von Glasinac in Bosnien“ u Raspravama berlinskog antropološkog društva, god. 1891., str. 334.

željeznoga doba u srednjoj i južnoj Jevropi. Drugi komad, što se u zagrebačkom muzeju nalazi, koji se može smatrati upravo posrednom formom izmegju onoga materinskoga tipa i razvijene ugarske fibule iz bronzanoga doba — potiče iz Topličice kod Zajezda u Hrvatskoj i to opet iz nahoda kopane rude.

Ovaj nalazak imao je izmegju 29 komada, 15 koje čitavih, koje ulomljenih srpova, malenu brijačicu s dva noža, nekoliko kelata i otki, od česti slomljenih kopljanih vršaca, noževa, fragmenat pile (testere), ures-pločica, svakojaka obručasta nakita za vrat i mišice, megju njima jednu veoma fino graviranu otvorenu grivnu, najzad ulomaka zemljana suda, u kom je možda sve skupa pohranjeno bilo.

La-Tenskih ragjevina malo ima u Zagrebu. Iz Like potiče čunasta fibula na lik balestre (Armbrust-Kahnfibel) s odvraćenim završetkom, koji se poput ptičije kandže uz oblučac pribija. Ova kombinacija halštatske i srednje-latenske forme, izgleda kao da se nalazi isključivo tek na jugo-istoku alpinskih krajeva. Ovaj oblik poznajemo još samo iz Prozora (Hrvatska) i Bijele Crkve (Dônja Kranjska). Jedna savršeno srednjo-latenska fibula iz Mačkovca potpuno je jednaka eksemplarima, zatečenim kod Rakitna u Hercegovini i komadu iz Prozora, što je naslikan u „Priopćenjima antropološkoga društva u Beču“, XIV., tab. 8., sl. 4.

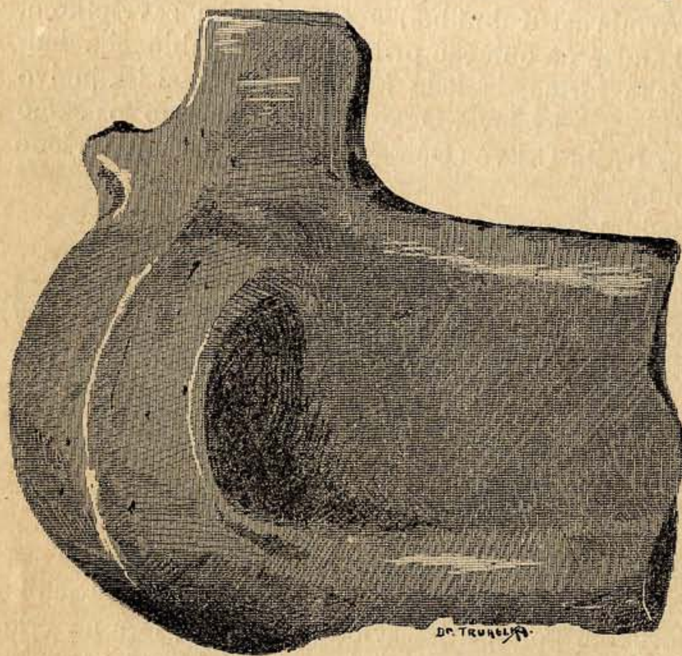

Slika 17.

Prelazeći na bosanska nalazišta, htio bih ponajprije da nešto spomenem o novim otkrićima u neposrednom susjedstvu Sarajeva. Gragja za predpovijest varoških naseobina, koje cvjetahu u istorijsko doba jedna za drugom po Sarajevskom polju, ili uz ivicu te ravnice, leže na vrlo neravnome zemljištu na jugo-zapadu današnje zemaljske glavne varoši.

Tri, jedno uz drugo pristajuća mjesta potvrgjena su kao nalazišta i od česti su eksplorisana.

Prvo nalazište, a do sad najberićetnije, što leži neposredno do ruba varoši, izmegju pošljednjih kuća i groblja španjolskih jevreja, zove se Sobunar po nekom tamošnjem studencu, čija okolica služi pašom za ovce, a kad-i-kad i staništem malih karvana. Više toga studenca diže se na strmenitom pristranku dvovrh hrid, iza koga stoji visoka gotovo okomita stijena. Izmegju stijene i studenca vide se mnogi tragovi promjene, koja ovdje tečajem vremena nastade usljed odronjivanja kršovitoga vapnenca i zatrpavanja starih erozijonih rasjelina. Stoga valja odustati od toga, da si predočavamo sklop ovoga zemljišta za neke daleke predistorijske epohe. U zemlji izmegju stijenja, koje je od česti živo, od česti odvaljeno, a najviše na podanku rečenoga dvovrha hrida, nahode se, do na dubinu od

1 *m* i više, tragovi starinskoga boravišta, koje, kao što izgleda, nije bedemom opasano bilo. O nahodima iz ove mjesnosti, kao i sa obližnjega brda Zlatište, već je jednom izvještaja bilo u „Glasniku“ god. 1890 [1]). Od toga doba opetovno je kopao g. Franjo Fijala (Fiala) na tome mjestu i postigao je lijepih resultata, koji pak valja da se ostave njegovom sopstvenom opisivanju [2]). Omanje otkopavanje, preduzeto po meni zajedno s g. Dr. Truhelkom, dade u malo sahata veliku količinu keramičkih fragmenata i životinjskih kostiju, kao i nekoje karakterne nakitne stvari. Izmegju prvih bijaše naročito mnogobrojnih ulomaka od činija s visokim kvâkom (rukcem); ali bijaše i takih od cjedionih sudova, čanaka i trbušastih vaza. Izmegju ostalim nahodinama bilo je isprovrtanih veprovih zubova i pravokutnih probušenih pločica od istoga materijala, onda ovalnih koštanih pločica, šila od kosti, zemljanih kolutića, bronzanih dugmeta i t. d., za tim meljarica i cjepkalica. (*Slike 1—11.*)

Slika 18.

Na desno od spomenute visoke stijene — koja je zacijelo nekad mjerodavnom bila pri odabiranju mjesta za primitivnu naseobinu, ali čije je podnožje danaske na duboko zavaljeno nanosom — vodi loša putanja uzgore do prilično ravna zemljišta, na čijoj ivici stoji, prema Debelom-Brdu, polu zagubljena seljačka kućica i sa zidom ogragjena oranica — ovo je pošlednja zgrada na visini tamošnjih ogranaka Trebevića. Iza nje, na jugu, dižu se strme, ne preveć visoke stijene i vrh glavice Zlatišta (768 *m*), koji pak ozgo i opet ima neku dobro prehodljivu ravan, što na zapad i jugo-zapad, sproću dola potoka Lukavca, polako se spušta. Rečena je površina, prema spomenutim pravcima, od prilike na polukrug omegjene nekom očevidno vještački gragjenom obalom, koja je zaostakak starinskoga bedema, dočim su, na sjeveru i istoku, naravna obrana same stijene. Ispod ovih potonjih, na mjestu, što se možda sma-

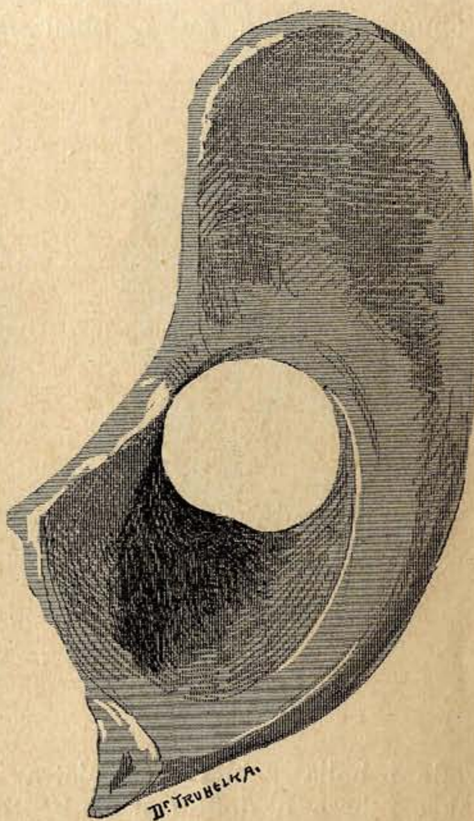
---

[1]) „Glasnik“ god. II. str. 212. Franjo Fijala „Предисторијски налази на Собунару код Сарајева“.

[2]) Vidi dotični članak g. Fiale u ovoj knjizi.

tralo shodnim za stanište, postigao je pregjašnjim otkopavanjima g. Dr. Truhelka znatniju količinu stanišnih nahodina, koje su vrlo slične zaostacima sa Sobunara, a zacijelo i potiču iz jedne te iste epohe naseljavanja.

Pokusno otkopavanje u baš napomenutom kružnom bedemu, dalo je ponovo mnogobrojne suvrsne naseobinske zaostatke, naročito crjepove velikih sudova s rukatkama, bronzana dugmeta, koštanu lopaticu. Izrječno napominjem fragmenat debela, posve plosnata, zemljana tanjira, čija je niska ivica ozgo naokolo urešena grubim okruglim utiscima. Ovo je prerijetka keramička forma, koju sam do sada opazio samo na kastelijeru (gracu) od Villanove kod Vertenegli-a u Istri, i to u sasvim jednakim prilikama pologa.

Slika 19.

Uopće s ničim nijesu bosansko-hercegovački predistorijski nalasci — što potiču sa polja ili od s bedemom opasanih visova, a od kojih imenujem, osim grupe Zlatište-Sobunar-Debelo Brdo, još grace na Glasincu i gradinu Kičin kod Mostara, koju je g. Radimsky ispitao — toliko srodni, kao s onima iz istarskih kastelijera, za koje takogjer prihvatiti smijemo, da su ilirske stanovnike imali. Treća od rečenih tačaka kod Sarajeva, Debelo-Brdo, jeste 746 *m* visoka glavica na sjevero-zapad od Zlatišta, koja se strmo spušta u dô Miljacke i na Sobunar.

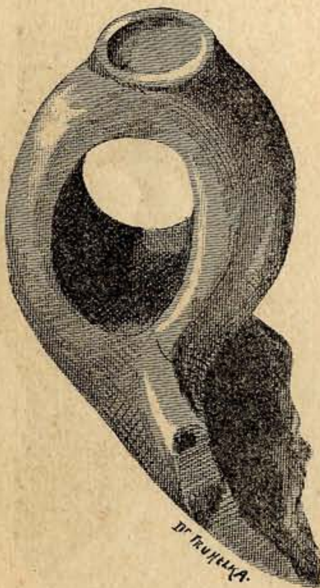
Debelo-Brdo sam pohodio zajedno s g. Stratimirovićem, koji je sastavio ovdje pridodatu šematsku skicu bedemova (*slika 12:*). Iz nacrta se vidi, da gornja površina brda obrazuje neku duguljastu figuru od jedno 110 *m* dužine i jedno 35 *m* širine. Na zapadu i sjeverozapadu udvostručen je bedem, i to, koje zarad zaštite ulaza, a koje zarad pojačanja fortifikacije na pristupačnijim mjestima. Prâvi vrh pak na istoku obrazuje malenu kršnu glavicu od 13·5 *m* širine i 25 *m* dužine, koja je odijeljena posebnim bedemom od ostaloga zaravanka, dočim joj vanjske strane opkoljavaju strmenite urvine. Bedemom opasana površina, kano i vas brijeg, posve je gola, a posuta manjim ripama. Na oba kraja bedemskog hodnika [1]) kopasmo

---

[1]) Kod *a*, *b* i *c*. Ovdje dodajem, da je bedem I. dug 155 *m.*, bedem II. 65 *m.*, bedem III. 120 *m.*, a bedem IV. 28 *m.*

ogleda radi i nagjosmo ulomaka nevitlanih lonaca i cjedila od ilovače, bronzane lamele i jednu iglu-šivatku, gvozden nožić, brus, zubove i kosti domaćih životinja i t. d. Dalji nahodi, koji se otud iščekivati mogu, podudaraće se na svu priliku posve s onim od Zlatišta i Sobunara.

Napokon ne mogu prećutati nazor, da su ova rečena tri nalazišta slijedećim načinom u odnosu stajala. Za obično i u mirno doba biće da se na Debelom-Brdu i na obedemljenom vrhu Zlatišta nikako, ili pogotovo nikako ni obitavalo nije. Ali odmah ispod vrhovnih stijena Zlatišta biće da je stalnih naseljenika bilo, ma i u malome broju. Masa stanovništva pak biće da je sjedila na Sobunaru, dakle sasma blizu današnje ivice varoši. Tu bijaše

Slika 20.

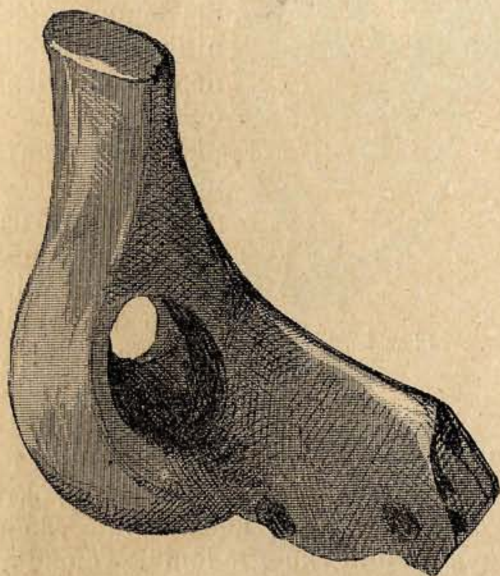

Slika 21.

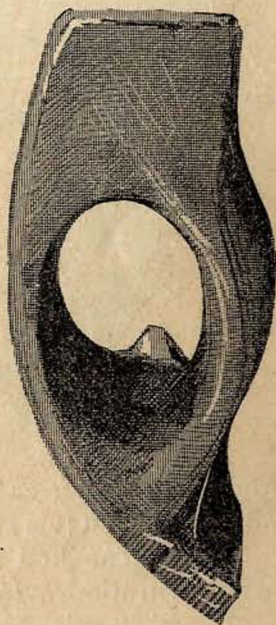
vode i bolja zaklona od vjetra i nepogode; a otuda moglo se i lakše i brže u dolinu sići. Protiv napada od neprijatelja, bilo je zakloništa za manji broj bjegunaca na Debelome-Brdu, za veći na Zlatištu; a mogućno je, da su u takim zgodama stoka i neoružani djelovi stanovništva smještani u udaljenije Zlatište, dočim se oružana vojska povukla jedino na Debelo-Brdo, otkuda joj je stanište Sobunarsko još na očima bilo, a i mogla ga svojim hitcima dijelom domašiti, pak i uspinjanju neprijatelja uza Zlatište za vremena se suprotiviti. Relativni položaj ovih triju nalazišta pokušao sam da objasnim priloženim nacrtom, koji sam sastavio sa Koševske ulice u Sarajevu; a pogled sa Debela-Brda na Sobunar i uzlaz na Zlatište iznio sam u drugome snimku (*slika 13 a* i *13 b*). Krstići označuju mjesta, gdje je kopano).

Jedna od najznamenitijih činjenica, što ih je arheološko ispitivanje Bosne na svijet iznijelo, jeste kulturna sveza, koja postoji izmegju ovih prâvih boravišta na izlazu dola rijeke Miljacke i nekropolskoga kraja glasinačkog, s njegovim nahodinama iz grobalja i gradina.

Ovu činjenicu možemo tako predstaviti, da — pri svoj prividnoj nejednakosti bitnih tipova nahogjevinskih — velika naseobina na ogranku Trebevića dosiže do vremena, kome i metalom obilate grobne gomile na Glasincu pripadaju; a na drugu ruku, da glasinački nalasci, i to dijelom iz tumula a ponajprije iz gradaca — s množinom zaostataka u onu se epohu vraćaju, u kojoj su Sobunar i njegove tvrgje, koliko se razabrati može, najprvo naseljeni bili.

Slika 22.

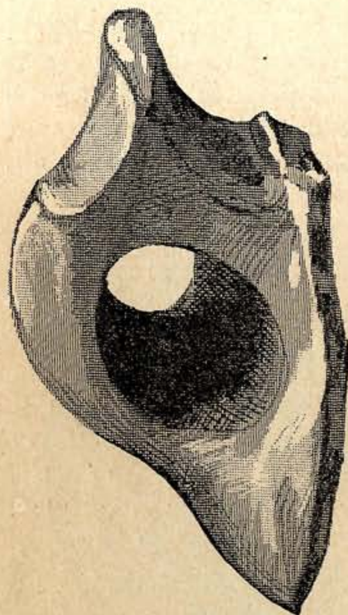

Slika 23.

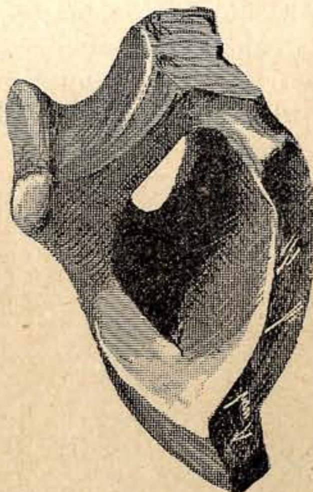
Za oba kraja otvara nam se tim pogled na perijod, koji je više predistorijskih stoljeća obuhvatao, a na čijem su početku kao materijal za orugje samo brušeni (ili dotucavani) kamen i bronza u običaju bili, dočim je na svršetku njegovu gvožgje već počinjalo da vrši svoju ulogu u gazdinstvu čovječanstva. Početak toga perijoda pada po svoj prilici u pretpošlednje, dovršetak njegov pak u pošlednje tisućoljeće prije našega računanja vremena. Samo što Sobunar i njegovi gradovi, u koliko dojakošnje otkopavanje zaključak dozvoljava, ne dosižu sasvim tako daleko kao grobovi po Glasincu, gdje se i fibulski tipovi, kao zmijovita i ćertoska fibula, nagjoše, koji se po sigurnim kriterijama mogu da stave u polovicu pošljednje predhrišćanske milenije (jedno 500—400 pr. Hr.). U ostalom ne bi ništa i prirodnije bilo, do, da su naseljenici Sobunarski prije bili primorani da napuste svoje stanište, nego stanovnici ustranjene i

teško pristupačne visije glasinačke. Prvašnji imadoše za legjima nekoliko utvrgjenja, zaklonske gradove, zarad privremena otpora; Glasinac pak cjelinom je takav grad, koji je mogao zadugo da zaustavi silovite talase nove kakve kulturne struje, što na-nj navaljivaše.

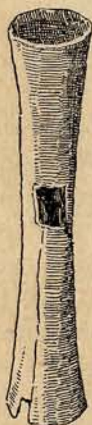
Smijemo da naznačimo najvažnijim resultatom ljetošnjih otkopavanja na Glasincu to, da se sada poznalo, da su mnogobrojne gradine tamošnjega kraja prâva naselišta, o čemu se prije toga moglo dvoumiti. Konfiguracija zemljišta sasvim je drugojačija, nego u okolici Sobunara. Zaklonitih okomitih stijena nema. Glavice su oniže, lakše pristupljive; mi s toga tamo nahodimo većinom gradina na okruglac, a u njima množinu ostataka, koji na stalno stanovništvo upućuju. Upravnik ovogodišnjih otkopavanja, gosp. Stratimirović, zahvatio je za ispitivanje zemljišni trokut, čije su skrajne tačke Gradac u Sokôcu (vis sa novom srpsko-pravoslavnom crkvom), okrugli gradac kod Kusača i neka gradina kod Košutice, koju je Stratimirović nazvao „Marinkovim gradom“. Komad puta ili stranica trokuta Sokolac-Kusače od prilike je jednaka liniji Sokolac-Košutica, a iznosi 4·5 *km*; baza trokuta, Kusače-Košutica, mjeri 6 *km*. Vršac trokutov upravljen je put zapada; Kusače leže istočno, Marinkov-grad sjevero-istočno od Sokôca. Radnje prošlih godina tekoše poglavito od Sokôca na zapad, i od Kusača na jug; ovogodišnja se istraživanja priljubljuju u svakom pogledu prijašnjima.

Slika 24.

Slika 25.

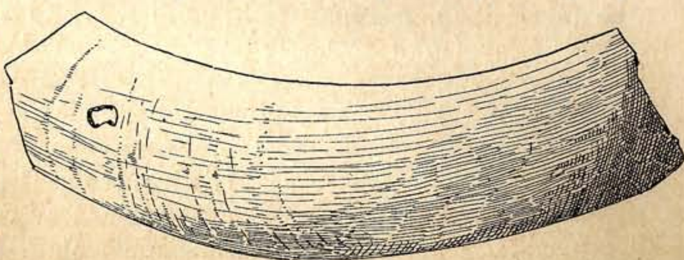
Slika 26.

Ponajprije se posve ispitao gradac kod Kusača, od koga je godine 1890. tek komad raskopan.

Pojedinosti otkrića ostavljaju se potankom izvjesću upravnika otkopavanja. Ovdje tek sumarno toliko o uspjehu rada priopćujemo, da se na nutrašnjoj strani bedema velika količina naseobinskih nahogjevina zatekla. Megju njima bijaše jedno 100 prešljena od ilovače (*slika 14.*); mnoge meljarice i cjepkalice, bezbroj crjepova, naročito ulomaka od činija, kao oni sa Sobunara i Zlatišta; onda

bronzana grivna (urešena, otvorena, *slika 15.*), više šivaćih igala od bronze i t. d.

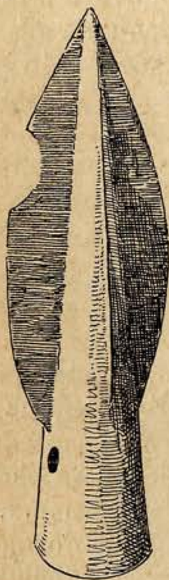
Još bogatiji bijaše Marinkov-grad, čiji su bedemovi ustrojeni na lik trapezojida. Oblici zemljanih sudova pokazuju ovdje, pored sve jednostavnosti i bez da iznevjere ukupni karakter ovoga nahod-sloja bosanskih kastelijera, ipak obilje od osebina, koje se tek snimcima objasniti mogu (*slike 16.* do

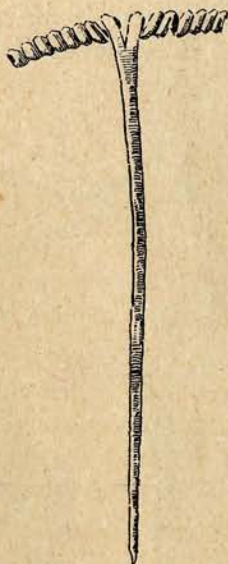
Slika 27.

Slika 28.

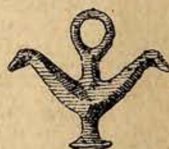
Slika 29.

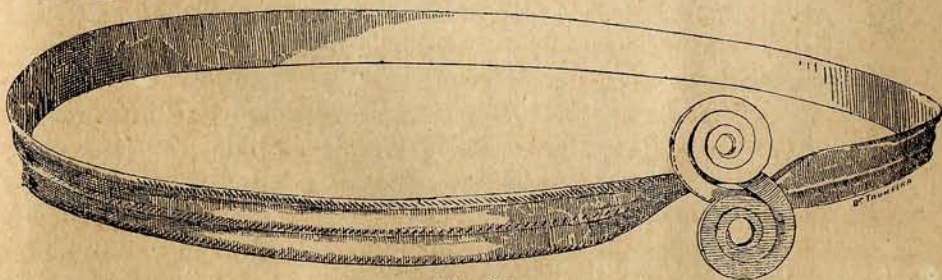
Slika 30.

Slika 31.

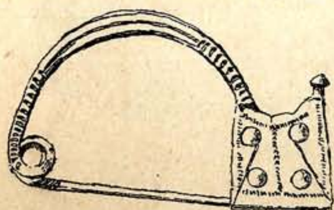
Slika 32.

Slika 33.

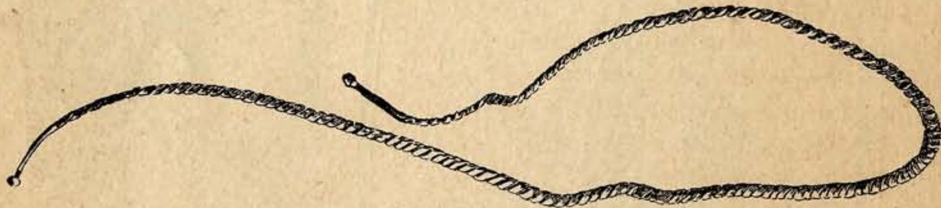
25.). I ovdje se opet jasno vidjeti može, da je keramika ona grana industrije, koja prije sviju drugih lokalan izraz ima. Meljarice su ovalne i koritaste, cjepkalice nepravilno sferne. Često se nalaze

brusovi od pješčara, nožići, šiljci i škrlje od jaspiza i žuta rožanca (kremena). Osim toga zaslužuju pomena dvije zviždaljke od cjevkaste kosti (*slika 26.*), sječivo od golema veprova zuba (probušeno, *slika 27.*), druge sitnije koštane ragjevine, crvenilo, dve bronzane šivatke (*slika 28.*), naročito pak ulomak srpa i 7·5 *cm* dug bronzan šiljak od koplja (*slika 29.*). Dva potonja komada tipovi su iz čistobronzanoga doba, i zaslužuju s toga poveću pažnju uz metalske nahogjevine iz tumula glasinačkih, koji gotovo isključivo prvom željeznome dobu pripadaju.

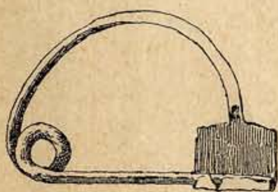

Slika 34.

U Ljuburića-polju, izmegju „Marinkova-grada“ i Kusača, raskopaše se 86 većinom siromašne grobne gomile. O opetujućim se, već od pregjašnjih otkopavanja poznatih nahodskih tipova i načina sahranjivanja, ne ćemo ovdje više govoriti. Samo neke pojedinosti ne ću da prešutim. Tako pribodaču na lik slova *T*, koja odstupa od oblika, što ih iz sjevernih bronzanodobnih slojeva znamo,

Slika 35.

Slika 36.

Slika 37.

ali je ipak tek s njima isporedljiva, počem u halštatskom perijodu ništa slična nema. Igla se ta na gornjem kraju razdjeljuje i pravi pomoću dviju spiralnih cjevčica (saltaleoni) poprječnu gredicu, koja opominje na poglavak tako-zvanih „fibula na lik balestre“ (*slika 30.*). Jedinstvenost megju prstenjem prikazuje komad s ovalnom pločicom, koja je urešena s pet kolutića, a u njima centralne tačkice; tanki obručac nije jedno-nastavan, već postoji od dvije žice što se ozad nadtiču (*slika 31.*). Osim poznatih privjesaka na lik ptice, što su česta specijalnost Glasinca, našla se

i dupla ptičica, čije tijelo, kao u onih lijepih „mjesec-figurica“ iz Šoprona (Ödenburg) i drugih sličnih melez-obraza, na oba kraja glavicu ima (*slika 32.*). I nov oblik onih često se nalazećih zakosnica zaslužuje još pomena, jer se ovaka nami po savremenim zakosnicama dobro znana ragjevina (ako izuzmemo sojenice švicarskoga bronzanoga doba) tek nahodi u predistorijskim slojevima na sjeveru i istoku Jadranskoga mora — u Sv. Luciji kod Gorice u Istri, i u Bosni — pa se po tome valjda specifično ilirskim tipom smatrati smije.

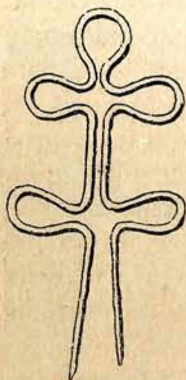
Niz novih nahodina iz gomila glasinačkih upoznah tek pri drugome svome putovanju, u septembru t. g. U jednome tumulu zatekla se na lubanji skeleta bronzana počelica (dijadem) na lik uzdužno-ižlijebljene trake (14 *mm* široke), koja je optjecala glavu (s prij ečnicima od 15·5 i 18·5 *cm*), a sprijeda za ukras i sapinjanje imala dva spiralna koturića, što se mogu zakačivati (*slika 33.*). Od druge slične, ali veće i ljepše počelice, tek se našao ulomak. Ove počelice, za koje i sjevernjačko bronzano doba analoge ima, svakako su i opet osebnost u našem bosanskom halštatskom sloju. Slijepe oči prvoimenovanoga skeleta krasiše dvije po 14 *cm* duge dvojne spirale s malenom posrednom zavojitom cjevčicom; nakit koji se po Glasincu dosta često nalazi, ali ga i inače po Bosni-Hercegovini ima (n. pr. megju nahogjevinama sa Krehina-Graca).

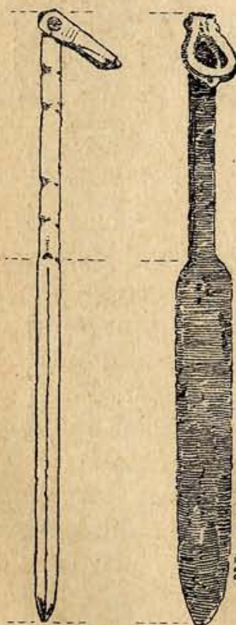

Slika 38.
Slika 39.

Od zamašne važnosti su dvije s r e b r n e u r e s - r a g j e v i n e, pošto srebra megju nalascima halštatskoga perijoda sasma, ili gotovo sasma nedostaje.[1]) Prvi je komad oblučasta fibula s jednom zamkom, 4·5 *cm* duga, a ima četverokutnu nožicu s pucetom na jednome kraju. Pločica (nožica) urešena je s četiri

[1]) U dragocjenoj zbirci D. Eggera, koja se nedavno u Londonu prodala, bilo je nekoliko srebrnih čertoskih fibula od istoga oblika i veličine, kao one što se po kranjskim grobištima mlagjega halštatskoga perijoda, n. pr. u Sv. Mihajlu kod Postojne (Adelsberg), često nagjoše. Zadnji ali nalasci svakako su iz mlagjega vremena od gore spomenutih bosanskih.

iskucane guke i linearnim ornamentom, izvedenim na bodicu (Tremolirstich) (*slika 34.*). Drugi je objekat dosta ispresavijan ogrljak [1]) od presučene žice, koja se svršava na oba kraja pucetima (za ogrljavanje, *slika 35.*). Oba ova rijetka predmeta ističu se finom brižljivom izradom, a potiču iz dva razna tumula (sa Crvene Lokve i sa Kamenika). Gomila, iz koje je srebrni ogrljak (torquis), pripada najbogatijim grobnicama, što se ove godine raskopaše. Ona sadržavaše još dvije bronzane oblučaste fibule, jedna s osobeno izobraženom četverokutnom (*slika 36.*), druga s duguljastom trokutnom nožicom; za tim pojas sastavljen od vertikalnih bronzanih šipčica, uza-nj privjesaka, onda vješalica (Hängeglieder) u obliku ptičica, ibričića i geometrijskih figurica, mnogih gjingjuha od jantara, brozanu zakosnicu, kopljan vršac i nož od željeza, provrtanih gladilica i t. d. Iz istoga je tumula, napokon, malen trougao bodež, 7 *cm* dug, gori 3 *cm* širok, s tri klinčića za rukač; ovo je osobito znamenit komad, jer ima oblik čisto-bronzanoga doba, ali je od gvožgja izragjen, te novim dokazom služi za nazor, koji sam iznio nedavno i u „Raspravama berlinskog antropološkoga društva“ (1891., str. 334. i t. d.), o osobitoj mješavini oblika iz bronzanoga i željeznoga doba po grobnim gomilama na Glasincu (*slika 37.*).

Slika 40.

Slika 41.

Izmegju gvozdenog oružja nadalje valja istaknuti dva lijepa, na žalost fragmentovana mača (*slike 38.* i *39.*). Oni u generalnome pripadaju kategoriji mačeva sa širokim balčakovim listom i klinčićima (za pritvrgjivanje balčakovih korica), a imaju uvrh rukača gvozd sa završnom glavicom, na koji je nataknut (još u jednoga od tih mačeva) gvozden klobučac. U zadnjega komada proširuje se balčakov list po srijedi, kao u nekojih bronzanih mačeva sa sjevera; u drugoga prelazi isti dolje u omalenu prije čku. S prvim eksemplarom zateklo se, uz lončine, samo jedan kopljan šiljak i bronzana ures-pločica; s drugim pak pet gvozdenih vršaca od kopalja, jedna fibula-naočarka, dugmeta, gmiza i gladilica (brus).

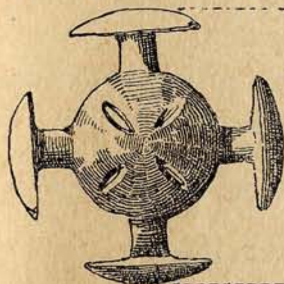
Napokon da spomenemo još neke sitnije novine: zakosnica od bronzane žice, što srestvom petoro zamaka dvojni krst obrazuje (*slika 40.*);

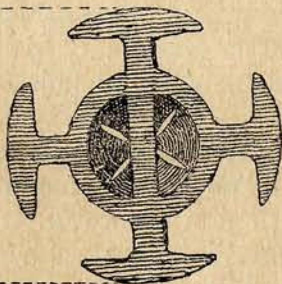
---

[1]) U izvještaju gosp. Stratimirovića „Sa Glasinca“, naznačen je taj objekat grivnom.
Uredništvo.

bikonična perla od zelenkasta kamena; malene gvozdene ures-pločice, udešene za privješenje; megjedov zub kao privjesak; gvozden sićušan bodežić (Miniaturdolch), sa karičicom za privješenje[1]) (*slika 41.*); nakit na lik krsta (*slika 42.*) i velika bačvasta perla (*slika 43.*).

Svaka posjeta na Glasincu ponovo nas poučava, da je broj grobova na toj visiji prevelik, a da bi se moglo tvrditi da pripadaše tek stalnim stanovnicima njezinim. Svaki od tamošnjih bedemom opasanih visova, tek je malen broj naseljenika mogao da ima. Na drugu ruku pak vidimo, po primjeru Sobunara, da je u istome kulturnome krugu naseljenika bilo, koji si gradiše utvrgjena skloništa, ali nad ostacima svojih umrlih — bar ne u neposrednoj okolini svoga boravišta — tumule ne dizaše (Jedna grobna gomila, koja, vele, da je na Zlatištu bila, nema ovdje važnosti). Gdje i kako su stanovnici Sobunara i sličnih, zacijelo u većem broju nekad postojalih naseobina, svoje mrtvace sahranjivali — još je nezadovoljeno pitanje, koje će ali svakako budućim napredovanjem u

Slika 42.

Slika 43.

arheološkom lokalnom istraživanju odgovora postići. Ovo je pitanje od značaja i po dosad zagonetni Glasinac. Možda bismo smjeli prihvatiti, da je ova posred Bosne ležeća, naokolo strmenitim gorskim stranama zaštićena visija, koja je bolje priličila za obranu nego li za često naseljavanje: u davnini neka vrsta svetilišta bila, kuda su se i iz susjednih krajeva umrli donosili, da se ovdje pod zaštitom „božja mira" sahrane. S tim se možda i objašnjuje ono tako često (i ne samo ovdje) opažano, ali još nedovoljno motivovano zamjenjivanje skeletskog i požarnog sahranjivanja. Mrtvaci iz obližnjih krajeva valjda su se nespaljeni sahranjivali. Sa odaljih mjesta donosio se samo pepeo umrlih. Krajevi, gdje opet mnogobrojnih tumula ima, kao odmah i na Semeć-planini istočno od Rogatice — valjda, iz nepoznatih nam razloga, nijesu u tom običaju učestvovali.

Izmegju Sokôca i Kusača vide se travom obrasli ostaci drevne, duge suhozidine, koja okomito na današnju putanju, što rečena sela spaja, po hrptu teče. Gosp. Stratimirović, koji ju je usljed moje molbe ispitivao, konstatovao je, da iz predistorijskoga vremena potiče.

---

[1]) U već imenovanome izvještaju g. Stratimirovića taj je predmet naznačen oštrilom.
Uredništvo.

Sličnih obrva od starih zidina ima i na drugim mjestima glasinačke visoravni: možda su to negdašnja megjašna obilježja za pojedine potese, u koje se dijelila ova osvećena oblast. Ovo bi nas dovelo do toga, da si zamislimo nekolicinu udruženih ilirskih plemena, koji imaše zajedničko bogoštovlje i zajedničko narodno svetilište — neku vrstu ilirske Delfije (Delphi) — ali i ovdje za potrebito nalažahu da se tačno odijeljuju česti, što pripadahu pojedinim φάραι (kako se na arbanaškom jeziku nazivaju ovaka plemena). S dolaskom Kelta možda se ona zajednica rasula, a druga je zamijenila. Bar dosad se nije našlo tragova, koji bi iznijeli, da je Glasinac i poslije prestajanja halštatske kulture sličnu ulogu imao, kao u predhodnim stoljećima.

Старобосански мраморови.

Приопћио др. **Ћиро Трухелка.**

Увод. Мало има земаља, у којим ћеш наћи поједине врсте споменика из давнине, сачуване у толикој множини, а у тако сталним облицима, као што су надгробни споменици средњега вијека по Босни и по Херцеговини, које је народ прозвао: мраморови, стећци или машети.

Босном и Херцеговином не ћеш ни два три сата проћи, а да се не намјериш на један такав споменик, или на цијелу хрпу тих горостасних биљега, које је некоч у давнини народ истесао од станца камена, те их примитивним техничким помагалима, а силном муком одвукао на врх које хумке, да их ондје постави на гроб својих покојника, којима би тиме оставио сталан споменик. Тако нанизаше временом до 400 и више таких споменика на једном мјесту, те створише огромне некрополе, које нас величајношћу мртвачког култа сјећају најдавнијих времена људске културе. То па и чињеница, да се уз те некрополе ријетко када налазе куће или развалине градова, довело је народ до мишљења, да су у давно доба, кад је звјерад свуда свијетом лутала и мртваце из гробова тргала, горостасни људи то камење свалили на гроб, да покојниково тијело обране од хијена. Врло често разумјећеш, да народ та гробишта зове „грчким гребљем“; тиме не жели рећи, да су ондје Грци сахрањени, већ најдавнији људи свијета. Од прича, што их народ на разним мјестима прича о овом или оном споменику, желим само једну да споменем.

На Еминовачком пољу код Жупањца големи је стећак[1]) 1·5 *м* висок, 2 *м* дуг — уријешен скулптурама: двоје младих сједе у хладу дрвета, гдје их је затекао онај трећи, што на

[1]) Прочеље тог стећка показује слика 2.

коњу јаши. Тај мотив искитила је фантазија народња, те прича, да су у давно вријеме у оном крају становала два горостаса, непријатеља. Једному је сестра завољела супарника, а када је брат опазио, да му сестра са заклетим непријатељем ашикује, позва га на мејдан. Оба се јунака побише, а брат погину. На истом мјесту укопаше јунака, а сестра му понијела на глави онај камен на гроб, јадикујући и кудјељу предући.

Та причања занимљив су нам доказ, како народ о постању својих најзначајнијих и најзнаменитијих споменика, који су му свуда пред очима, није упамтио сталне традиције, већ о њима само умије да прича и да нагађа. Колико је год у пјесми и причи жива традиција о бојевима из потоњег времена, прекинут је континуитет средовјечној традицији, а мало гдје по Босни има живе успомене из тога доба.

Како споменух, назива народ те споменике: мраморови, стећци (осн. ста-ти) и машети. Прва два назива и не треба протумачити, а трећи, кога ћеш особито по Босни чути, јамачно је турскога подријетла, те је у савезу са ријечју мешхед, по народном мећит, а значи гробиште јунака, који је за вјеру погинуо.

На самим споменицима налазимо друго називље; у натписима најобичније се зову: **ками**, **камень** и **билигь**, или заједно камен-биљег.

Ти споменици, којима је облик понајчешће плоча или саркофаг, искључиво су босански споменици. Ја ту схваћам ријеч „босански" у хисторичком значењу, а докле је год за доба самосталности босанске сизала власт босанских владара, наћи ћеш и тих споменика. Изузевши неке предјеле у сјеверозападној Босни имаде их цијелом Босном и Херцеговином. По истраживању Хајнриха пл. Штернека (1877.) може се стећака наћи све до у Црну Гору, а Ф. Каниц приопћио је недавно[1]) и цијели низ гробница, које се налазе на десној обали Дрине, док по приватним вијестима знадем, да ти споменици сижу и у Албанију скоро до Косова поља. Већ нацрт међа, докле их има, казаће нам, да се ти споменици могу пуним правом назвати босанским, те ће њихово проучавање бити једна од најглавнијих струка босанске етнографије. Они се намећу свакоме странцу, који први пут ступа у Босну, као нешто ново, невиђено, а ако је тих споменика бројем на хиљаде и хиљаде — та само у оно шест јужних котара Херцеговине набројих до 300 гробишта а 10.371 гробницу — није чудо, да свак, који напомене Босну, спомиње и њезине стећке.

О овим споменицима писали су звани и незвани, писало се много тога, а још се више о њима нагађало. То, па и она

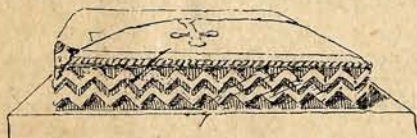
[1]) Festschrift d. anthropolog. Ges. in Wien 1889, стр. 47—53.

околност, што се у новије доба тема о овим споменицима с многих страна некако субјективно расправља, дуго ме је уздржало, да и ја пред свијет изнесем своја опажања. Ако то сада чиним, изнијећу своја опажања онако, како се мене ти горостасни споменици дојмише, гледајући их по свој Босни и Херцеговини, а не ћу питати, јесу ли то споменици богумилске вјере или како се хоће у новије вријеме, српско-православне; а ако читатељ по мојим биљешкама узмогне сам да суди, мило ће ми бити.

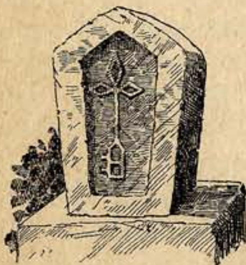
*
* *

Облици споменика. У доба до провале Турака у ове крајеве, које бих за те споменике назвао класичним, налазимо само три облика гробница: плочу, саркофаг и тумбу. Сви су други млађега подријетла, а настали су услијед других дојмова него пређашњи.

Облик плоче одвећ је козмополитичан, а да би нам разматрања о њему користила. Плочу наћи ћеш на гробницама свих јевропских народа у свако доба, а пошто су босанске обично напросто од камена истесане, те се само величином одликују, нема нам за разматрања подлоге. (Види *слику 1.*).

Слика 1. Плоча из Кошутице на Гласинцу.

Друго је код саркофага и тумбе. Један и други облик старога је класичног подријетла — римског. Босански саркофаг (*слика 2.*) не разликује се ничим, ван што му на ћошковима нема акротерије и што није шупаљ, те се према тому мртвац није у њему већ под њим сахрањивао. Та се разлика оснива на разлици сахрањивања: у Риму спалили би мртваце, а пепео би у саркофаг сахранили, у Босни закопавали су мртваце. Ту је саркофаг споменик, тамо гроб.

Слика 2. Саркофаг на Еминовом пољу код Жупањца.

Тумба (*слика 3.* и *4.*) није него промијењен облик саркофага, кому се врх не завршује у забат, већ у равну плочу.

То, што се је у Босни кроз 1500 година сачувао стари класични римски облик, многога ће понукати да размишља, за што се тај облик сачувао баш у овим крајевима, гдје римски утицај није ни у доба цвата римске државе био баш најснажнији, а за што га је не стало у земљама, гдје је латински значај сав домаћи живаљ савладао, како је то у Француској и Шпанији било?

Или је готски живаљ, који је за својих сеоба замијенио матерински језик латинским, био снажнији, те одбио облик

римског саркофага, а словјенски у нашим крајевима прихватио тај туђи обичај гробних споменика, а језик сачувао?

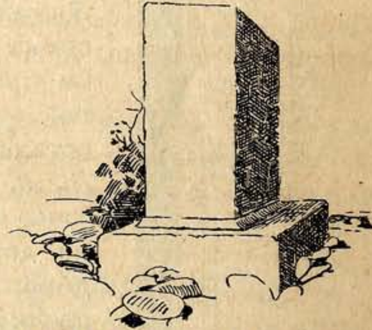
Или можда нова културна струја, која је из Византа пошла, те је, како из културне повијести знадемо, у своје вријеме и самом Италијом завладала, није допрла до ових крајева, а ако јест, да није била кадра стари традицијонални облик замијенити новим?

Занимљиво је опазити, да се та традиција облика оснива на римској поганичкој, а не на кршћанској традицији, која је потекла из катакомба римских.

Од потоњих облика, споменути ми је само нишан, који је јамачно турски (*слика 5.*), и крст (*слика 6.*). Један и други млађега су подријетла, а са босанским стећцима и мраморовима само су у слабом савезу. Временом дијели их датум, што ћеш га на њима наћи, а ако каткад — што ријетко бива — и стоје близу старих стећака, није их ондје поставила вјерска традиција већ обитељска. Занимљив нам је примјер нишан или „биљег“ Махмута Бранковића, који погибе на деспотову боју. И ако му нишан поставише на његовој „баштини, на Петрову пољу“, ипак не хтједоше шљедбеника Мухамедове вјере сахранити сред оног старог мраморја, на Петрову пољу, већ га укопаше у прикрајку. И сам писац као да се бојао, да је огријешио руку, пишући самртницу Бранковићу мухамедовцу, написао је на нишану молитву „да (ј)е бла(го)совена рука која сиече и писа“ (види *слику 5.*).

Слика 3. Тумба на Пријевору код Билећа.

Слика 4. Тумба на Пријевору код Билећа.

Декорација. Уз облик ваљаће нам код проучавања тих споменика особито пазити на њихов умјетнички накит. Истраживатељ ће ту опет наћи доста занимљивих података, који ће га прије довести сврси, него сухопарна набрајања. Уопће ваља ми напоменути, да је скулптурални украс у тих споменика врло ријеђак. Ако рекнем, да ћемо на сваких тридесет споменика набројити тек један украшени — а на то ме је навела прилично помна статистика — не ћу пуно погријешити, али ипак има и тих украшених споменика опет на хиљаде. Међу њима разликоваћемо три врсте. У једне је мотив декорацији архитектонски, у друге орнаменталан, у треће фигуралан.

Архитектонски украс пренаша на стећак грађевне облике, који ту не изражавају никакве функције, већ чисто декоративно дјелују. Најобичнији је мотив колонада — низ ступова, спо-

јених луковима. Али и тај мотив налази се само стилизован, ступови нијесу обли, већ плоснати, а каткада само цртежима означени.

Занимљив примјер показује нам споменик на Плани код Билећа (*слика 7.*). Ту је ступ карактеристички изражен те има главицу (капител), о коју се ослања лук. Сама колонада одијељена је од вјенчанице уклесаном врвцом, а по вјенчаници налазимо још као уријес и орнаменталних мотива, било вије, било руже.

И ако је све то наивно исклесано, наћи ћемо ипак у цијелој композицији — која се обично само на двије, али и на све четири стране стећка налази — укуса и стилистичног осјећаја. Ако нас је воља, да нађемо врело тим мотивима, ваља да се сјетимо архитектонских споменика романскога стила, кому су некадање укусне аркаде римског градитељства постале — рекао бих — игрaчком, те их свуда употребљује, на кућама и палачама, на црквама и на звонику. Споменути стећак показује нам тај мотив најљепше од свих осталих, а у приложеним сликама (*слике 7., 8., 9. и 33.*) може се разабрати, како се је мање више мијењао. У стећку, који се налази на домак Билећу на врху мале равни Рудине, не стало је главице у ступова, а на стећку код Плане тек су у камен урезани цртежи ступова. Да нам тај мотив има доиста да предочи тријем (аркаду), најбоље нам свједочи други споменик на истом мјесту; скулптура на њему приказује нам отворен тријем са три лука, а под сваким мушко и женско како се ухватише у коло. *Слика 10.* приказује нам натпис, којим је украшен стећак (*слика 9.*).

Слика 5. Нишан Махмута Бранковића код Бранковића.

Тај архитектонски мотив декорације налази се само на стећцима, а никада на плочама, гдје му не би било ни мјесто. Само један ми је споменик другога облика познат, гдје се исти мотив налази. Споменик је на Пријевору код Билећа (*слика 11.*), те стоји осамљен недалеко од споменутога гребља. Облик му је врло неспретан, нејасан, није крст, а није нишан, те спада у ону врсту споменика, које је врло тешко протумачити, гдје ваљда ни сам кипар није знао, што управо представити мисли. С предње је стране тај ступ украшен са двије аркаде.

Архитектонским мотивима urијешени стећци налазе се у великом броју само по јужној Херцеговини, понајвише око Тре-

биња, Попова поља и Билећа, а тко жели знати, од куда су онамо доспјели, не треба му поћи ни дан хода у Дубровник и разгледати рушевине средовјечних палача и цркава романскога стила. Од куда је тај грађевни стил опет онамо доспио, не треба ни спомињати.

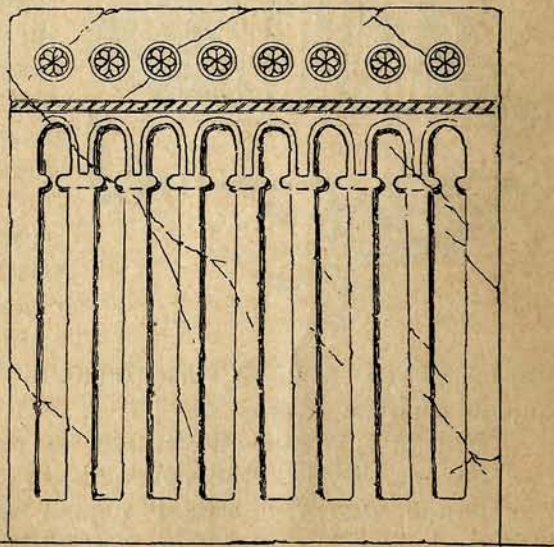
Рекох, да се та врста стећака налази само у Херцеговини, а из Босне знао бих ти навести само један примјер. На Међуријечју, некадањем сијелу Херцега Стјепана близу града Самобора, стоји стећак ове врсте међу споменицима другог облика, а како је тај иначе лијепи споменик (види *слику 12.*) онамо доспио, тумачи нам име Херцега Стјепана. Али нам већ сам мотив показује локалну разлику. Олуци и ступови нијесу онако тијесно поредани кано у херцеговачких, већ на шире, а вјенчаницу не дијели на уско сплетена врвца од вјенчанице, већ на широко израђена прутица, украшена линеарном мрежом.

Слика 6. Нишан са крстом код Ковачина (Попово поље).

Од орнаменталних мотива ваља ми најприје споменути цвијет, који се налази врло често по горњем ћенару архитектонски украшених стећака. Тај је мотив строго геометрички схваћен; састављен је од кружница, те нам приказује понајвише цвијет са шест пера, напросто шестилом у камен урезан. Саставине том орнаменту, као у већине геометричких, тако су једноставне, да нам подају у цјелини само опћениту форму, коју ћемо свагдје наћи.

Једнако опћенит мотив јест облик сплетена ужета, којим се често декоративна цјелина одјељује, те га се и на плочама и на стећцима једнако често нађе. Из приопћених слика читатељ ће најбоље разабрати, како се тај мотив употребљује.

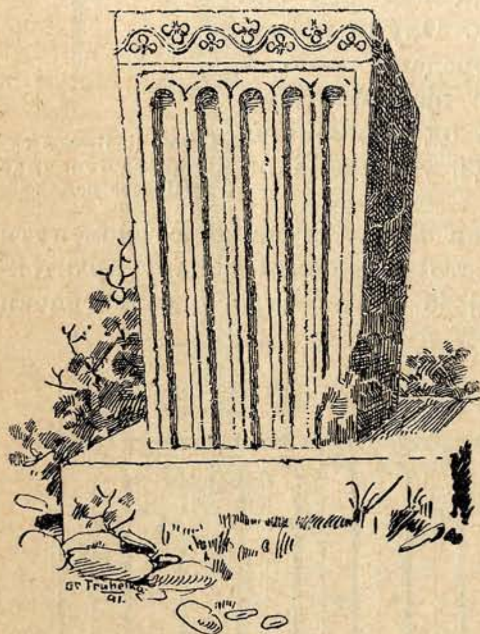

Слика 7. Скулптуре на стећку код Плане (кот. Билеће).

Ја бих рекао, да су ово тек декоративна почела, али имадемо и цијели низ мотива, који су већ савршенији, па кад прегледамо, моћи ћемо их свести на двије групе: на вије и гране (*слика 13. и 14.*).

Вија или завојница (спираља) бијаше особито у Босни обљубљен мотив, а има је једноставне или састављене у парове, или пак на облик вите гране, која би се као ћенар око споменика овила, а из ње би се извиле у правилним размацима завојнице.

Тај мотив сјећа нас најпримитивније људске културе; наћи ћемо га на старинама скоро свих прехисторичких народа, а и данас у народа, којим је култура тек у повојима. Судећи само по тим мотивима, био би нам суд о босанској култури за вријеме, када су стећци постављени, врло слаб. Свакако их можемо баш с тога, што су из низа најједноставнијих декоративних елемената произашли, сматрати културним плодом самога народа, који их је замислио без туђе помоћи. Дочим ћемо скоро код свих осталих мотива наићи на туђи дојам, ти су изворни, те се не ослањају о мотиве ниједног пријашњег стила, а ни о мотиве романског и византинског стила, који је онда живио. Ово неколико до сада наведених мотива, сложених са лиенарним елементима, служе за урес добром дијелу, особито босанских споменика, дочим ћемо у Херцеговини, ближој Дубровнику и западној култури, наћи умјетнијих.

Слика 8. Стећак код Закова.

И ту је мотив грана, али из ње се већ развио лист, каткад натуралистички, каткад стилистички схваћен. Ако је и тај накит једноставан, ипак је умјетнијега укуса, а наћи ћемо подоста споменика, у којих је баш лијепо израђен (*слика 15—17.* и *31.*).

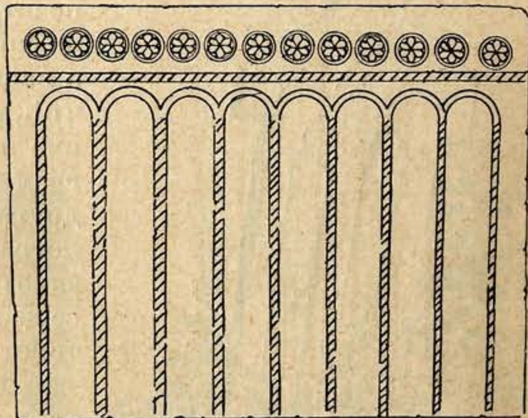
Најзанимљивије споменике те руке нађох у Попову пољу код Закова. Ту је велика некропола са 80 гробница по прилици, понајвише плоча, с таким вијама по окрајцима. Два особито лијепа мотива припоћујем у сликама *14.* и *31.*, а нашао сам их осим у Попову по свој Херцеговини врло често. Облик је листу тропера дјетелина.

Врло занимљив цвијет, који се често у орнаментици употребљује, приказује нам подоста окрхана плоча, која се налази на Беговачи код Ливна (*слика 18.*). Тај је мотив сродан љиљану, а у босанској повијести и у повијести сусједних крајева имао је велику улогу. Љиљан је симбол куће Анжу (Anjou); на грбу у

Јајцу наћи ћеш га као саставину круне, што ју је папа послао краљу Стефану Томашевићу. Љиљан се налази на грбу босанских владара из породице Кристића, а наћи ћеш га скоро и на свим босанским новцима. Није чудо, ако тај мотив и на овом или оном мрамору, дакако у примитивној често и кривој форми нађемо.

Мотив на плочи код Геруше (*слика 19.*) показује већ источни дојам, те ћемо га често и у бољој израдби наћи на урнецима босанских бакарџија и кујунџија,

Хералдички уреси. Прије него проговорим коју о фигуралним резбаријама на стећцима и мраморовима, ваља ми се уставити на неким знаковима, који се доста често налазе, а то су хералдички мотиви. Питање, да ли се ти мотиви имају декоративно или хералдички схватити, да ли су само урес или грбови покојника, наметнуло се многому, а није му знао поуздана одговора.

Слика 9. Стећак код Старог Сланог.

† сележидобрилоприбиловићьсн
новчемшлубетомь

Слика 10. Натпис на стећку под бр. 9.

Врло често — примјерице у некрополи код Закова — наћи ћемо на мраморовима исклесан мач, а преко њега штит без икаквог другог знака. У тој пригоди нема сумње, да то није грб (stemma, arma), којим се жели означити племство покојниково, већ оружје, које се уклесало у спомен војнику (Сравни *слике 20., 22. а, и 31.*).

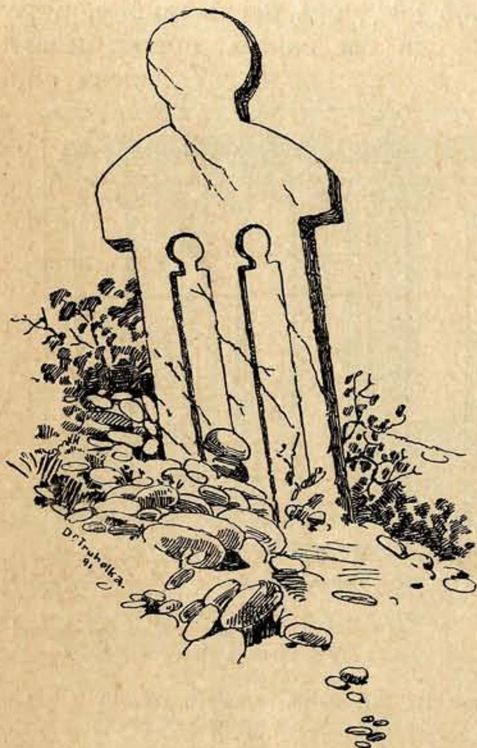
Али имаде и цијели низ штитова, на којима се налазе мотиви, слични хералдичким. Најобичнији су греда, прутица, која се спушта попреко штита из једног ћошка у противни. Та је греда врло често сама, али познат ми је примјер, гдје је и двострука, а уз њу придани су још и други мотиви, понајчешће мјесец, звијезда[1]) и јабука. (*Слике 21, 22. b, 23., 26.*).

Те штитове могли бисмо без оклијевања сматрати племићким грбовима, кад би нам повијест пружала извјесних података о босанској хералдици у средњем вијеку, и да су мотиви, које нам је камен сачувао, више карактеристични. Како смо видјели,

[1]) Мјесец и звијезда као хералдички знак могао би кога завести, да ту наслућује турски утицај. Сјећам ту, да су Турци узели тај византијски симбол за свој истом онда, пошто су освојили Цариград.

врло их је мало, а исти мотиви истим се редом пречесто понављају, а да би их поуздано смјели прогласити грбовима. Ако, рјешавајући то питање, размотримо босанске сфрагистичке споменике — печате краљева и великаша — (а на ове се морамо осврнути), не ћемо ни ту наћи поуздана помагала.

Од босанских великаша мало ћемо их наћи, који на печату ношаху грб. Најобичније је, да на печату има које слово или монограм. Тако виђамо у три до сада позната печата кнеза Радича Санковића, и на једному жупана Бјељака[1]), само знак ♉, коме су јамачно оне двије куке извором, што их унакрст на забату словјенске куће често виђамо као украс крова.

Слика 11. Ступ на Пријевору (код Билећа).

Славни Сандаљ Хранић, велики војвода босански, има на печату само монограм свога предшасника Вука Храње ВХ и ВК[2]), а нашљедник му Стјепан Вукчић, потоњи херцег од св. Саве, има на једном печату[3]) монограм Сандаљев СН, на четири друга печата свој сопствени монограм СФН, а тек кашње налазимо познати грб Косаћића, који се даље сачувао у млетачком потомству те некад силне породице.

И на самим краљевим печатима опазићемо, да се знакови мијењају и да се врло често — јамачно за разликовање — и оним без сумње хералдичким знаковима, придају почетна слова краљева Т (за Твртка и Тома) и ST (за Стеф. Тома).

Још је занимљивије примјетити, да се неки босански великаши служе туђим грбом. Тако имаду кнез Андрија Хумски 1240. и кнез Јурај Вукосалић 1418. на својим печатима орла — јамачно српски мотив, а само једна обитељ — Павловићи — показује у цијелом низу отисака на листинама од 1421—1454[4]) исти облик, али тај је опет копија дубровачког печата — град са три куле, те је изостављен само кип св. Блажа, заштитника Дубровника.

---

[1]) На листинама од 13/V. 1391., 15/IV. 1391., и 25/VIII. 1399.

[2]) Печати су на листинама од 24/VI. 1419. и 31/V. 1420.

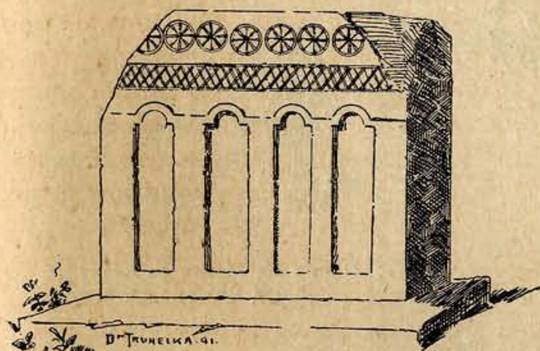
[3]) Од год. 1438. 18/IX.

[4]) Печати војводе Радослава Павловића од 24/IV., 1421 7/IV. 1423, 5/X. 1432; печат Иваниша Павловића 29/IX. 1442; војводе Петра и кнеза Николе Радосалића од 15/VII. 1454.

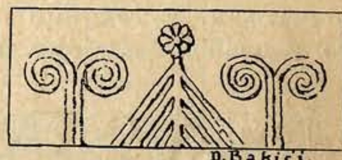
Та опажања наводе нас на сумњу, да се у Босни облик грбовима није још у строго хералдичком смислу установио, да се њихов развитак текар налази на оном степену, на којем се је хералдика у западној и сјеверној Јевропи неколико стољећа прије налазила, када је у племства ушло у обичај, да знакове на дворовима и украс на оружју, особито пак на штиту, прихвати за символ племства. На том степену развитка бијаше грб опћенитом ознаком племића, а истом кашње прелазио би становити знак од оца на сина. Овај би тако баштинио уз племство и грб, који тиме постаје породичним знамењем.

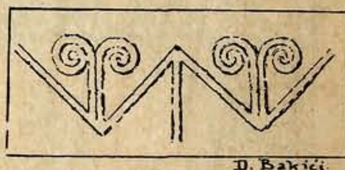
У босанског племства дошло је до тога тек кашње, када се услијед провале Турака племство разбјегло у Дубровник и Венецију.

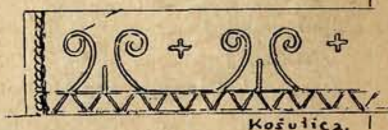
Да у Босни грб није био породичним знаком, могло би нам најбоље то засвједочити, што се до прве поле XV. вијека није

Слика 12. Стећак на Међуријечју.

Слика 13. Скулптуре на босанским стећцима код Д. Бакића и Кошутице.

ни породично име усталило, већ се син звао по очином имену, а гдје нема племићкога имена нема ни грба. Тек у то доба настаје име Косаћића, Павловића итд. као стална ознака, а у то доба имаду те породице и грб сталнога облика.

У току овог разматрања треба нам се дотаћи већ приопћеног стећка код Забрђа[1]) близу Тарчина. Тај споменик показује нам у челу штит, а виш њега вучију главу са крилатим раменом. Поврх самога грба почетак је натпису: **Се знамение кнеза — Радое великога кнеза босанскога** итд.

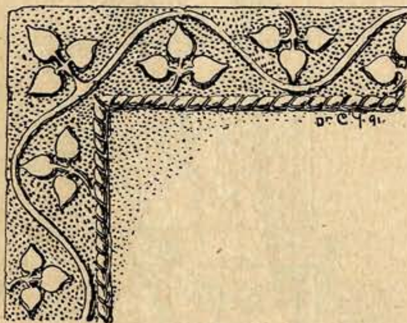
Тај биљег, који би прије но икоји од познатих могли грбом држати, назива се ту изрично само знамењем кнеза Радоје, а та ријеч не одговара ријечи stemma или arma.

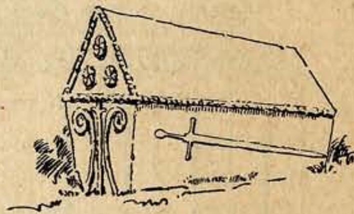
[1]) Др. Трухелка: Два хералдичка споменика из Босне, у Гласнику зем. муз., год. I., књига 2., стр. 73—76.

Штит је ријетко када сам, већ је увијек уза њ мач, а већ то би нас понукало да тај украс држимо трофејом. Занимљив је облик мачу — дуга широка оштрица на дугоме дршку, коме се балчак унакрстио. Ти, особито за крижарских војна обљубљени мачеви, којима је јунак тек са двије руке могао ваљано владати — у њемачком за то „Biederhänder" названи — опет нам свједоче, да су наши крајеви за средњега вијека лакше прихваћали обичаје остале културне Јевропе, него што је то бивало за турске владе. Оригинал тим мачевима нађен је на Купресу под једним стећком и чува се као ријетка старина у музеју (*слика 24.*). Како се је тај облик мијењао на разним споменицима, показаће најбоље неколико примјерака са босанских и херцеговачких мраморова (*слика 25.*).

Призори из живота. Фигурални урес мраморова врло је примитиван, у техници пренаиван. Особе, које је кипарево длијето у слабом релијефу приказало, тек су на брзу руку урезане

Слика 14. Саркофаг код М. Гостиље.

Слика 15. Мотив са плоче код Закова.

у камен, без смисла за сликовну љепоту, без пластичног осјећаја, формално врло несавршено, а каткад у тако лошим цртежима, да се савршени умјетнички укус на њих ни освртати не ће. Анатомичке појединости тијела, лице, руке, већином су само стилистички означене, а често ћеш наћи таких кипова, гдје у први час не ћеш знати, је ли то човјек или што друго (*слика 27., 28.-33.*).

Колико су год ти припрости производи старобосанских клесара без вриједности за умјетничко проучавање, за културног су хисторика од непрецјењиве вриједности, јер нам уз натписе подају скоро једина извјесна помагала за проучавање културног живота босанског народа у оном мрачном средњем вијеку.

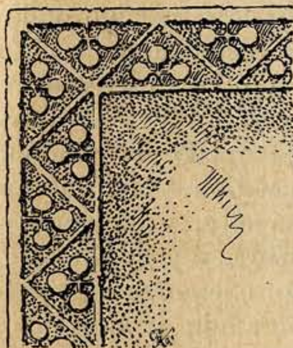
Ту ћеш наћи на стећку слабим цртежима оцртана јахача у лову (*слика 27.*). На једном споменику лови срну, на другом медвједа, на трећем вепра или јелена — доказ да је у оно доба јелен, коме данас у свој Босни не ћеш трага наћи, био чести гост по шумама.

Ловац или је сам, или га прати хрт или слуга, или цијела поворка хајкаша, а оружје, што ћеш уза њ наћи јест мач или бодеж, дуго копље и лук са стријелом. Занимљиво нам приказује такав лов големи један споменик код Черина: Ловац дочекао напетим луком јелена, којега је дотјерало пашче преда њ, а ловачки сокô хвата се кљуном дивљачи за леђа. Лијепи обичај лова са соколовима, који се све до данас сачувао[1]), налазимо ту на старом средовјеком споменику — умјетнички лоше, али вјерно приказан.

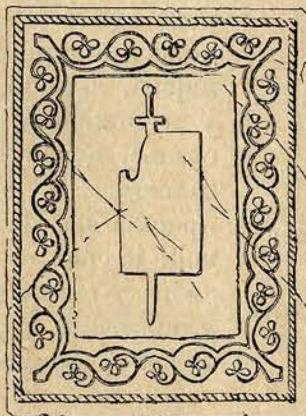
У знаменитој некрополи код Лединца (крај Широког бријега) приказан је лов на јелена на два споменика. Ловац је у оба на коњу, а оружје му је копље.

На трећем споменику приказан је лов на медвједа. Ловац на коњу замахнуо је сулицом објема рукама да убије звјерину, коју му је пас уставио.

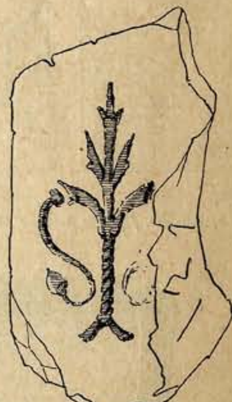
Занимљив призор из народног живота босанских бољара показује нам споменик, који се налази у некрополи код Борја

Слика 16. Мотив са плоче код Закова.

Слика 17. Плоча код Закова.

Слика 18. Плоча код Беговаче.

близу Тихаљине. Два витеза коњаника, оружана копљем, стоје један према другом, два пажа (слуге) стоје међу њима, а народ ухватио се око њих у коло да гледа бој. То је примитивно оцртан турнир — некоч најмилија забава средовјеког племства, а такови призори и призори лова, као карактерне цртице животу, урезане и на *самој гробној плочи*, свједоче нам о витешком народу, кому је бој и лов био најмилијом забавом.

Још чешће од ових јуначких призора наћи ћемо идиличких, који су ближи народној ћуди словјенској. Ту ћемо наћи пар до пара, како се ухватише за руке у коло, а на једном споменику у Гацкоме угледаћемо и коловођу (*слика 27.*).

---

[1]) Сравни: Херман „Лов са соколовима", — „Гласник" год. 1890., II. св.

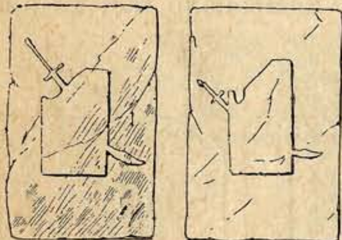
Утицај западне културе налазимо и на оним споменицима, на којима је усјечен витез на коњу, а пред њиме трабант, гдје носи барјак.

Такав споменик нађох код Варошлука (котар Рогатица) и код Гостиље (котар Вишеград).

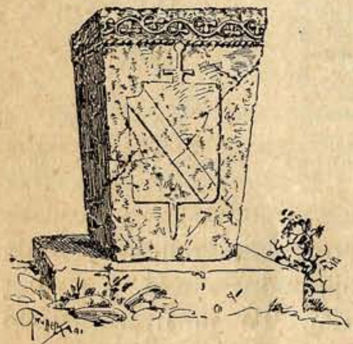
Технички израђени су призори на мраморовима одвише слабо и површно, а да би могли проучавати потање појединости ношње и одијело тадањега витештва. Но ако их станемо поближе разматрати, опет ћемо наћи бар неколико опћенитих података.

Слика 19. Плоча код Геруше крај Жљебова.[1])

Слика 20. Двије плоче код Закова.

Слика 21. Стећак на Пријевору код Билећа.

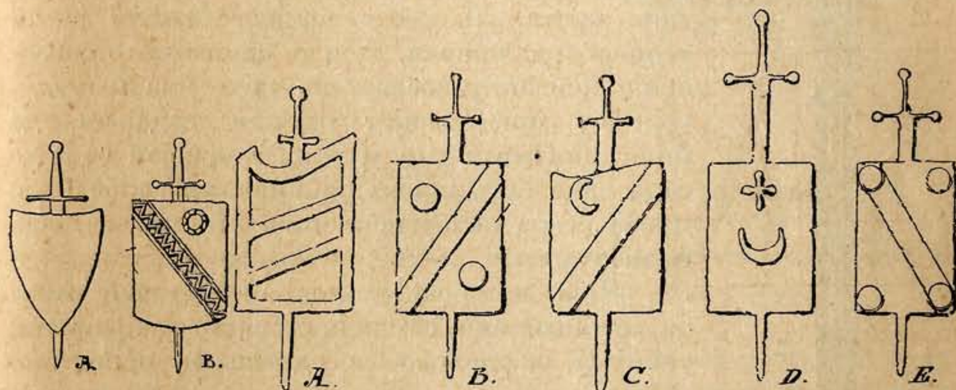
На два приопћена споменика из Гацка (*слика 27.*) и Старог Сланог (Попово поље, *слика 33.*) видјећемо у мушкараца тијесне чакшире и капут, који сиже до гњата те се уз тијело приљубио; у женскиња стас је стегнут, витак, а заодјевене су до земље у широке свите. Размотримо ли уз то средовјечне миниатуре талијанске до XIV. вијека, то ћемо наћи исто тијесно одијело у мушкараца, а у жена широке дуге сукње, док су им груди стегнуте стезаљком. Та је мода без сумње овамо прешла из Италије преко Дубровника, који је град — рекао бих — од постања свога у свему и свачему, у умјетности, у политици, у знаности и у друштвеном животу, прихваћао елементе оне културе, што је у Италији извирала, те се ширила културном Јевропом онога времена.

Разматрања. Призоре из живота, приказане толиком наивношћу на босанским мраморовима, биће занимљиво размотрити и са овог становишта. Скоро у свих народа приказују надгробни споменици, у колико су фигурално урије̂шени, обично алегорије или симболе немилосне смрти, која неуморно затире живот, а душу води у нови, неизвјесни, тек живахном фантазијом мање или више искићени свијет. Број ових алегорија бијаше у класичних народа — а и у кршћанских — врло велик, а свагдје ћемо у њима налазити израз вјерских назора о будућем животу иза смрти.

[1]) Приопћена по нацрту госп. мјерника Стратимировића.

На босанским споменицима тим алегоријама о смрти нема ни трага. Ту се само приказује живот у најживљим и највеселијим часовима — лов — турнири — игранке, а ако проучимо натписе што их по мраморовима налазимо, опет ћемо наћи само цртица из живота, а никада јадиковке за покојником, кога је несмиљена смрт уграбила. Зар то не слути на вјерске назоре о смрти, који се не подударају са чувствовањем и схваћањем народа питомијих и по утицајима културе мекших?

Осврнемо ли се пак на натписе, наћи ћемо неколико карактерних епиграма, који нијесу ни у каквој свези са кршћанском традицијом. Занимљив је овај: „Одар записа ја в'тмачи и остиави мудро и нову час“ (на Горици код Стôца). Јамачно је покојник записао „одар“ за живота, а живот му је како вели

Слика 22. Штитови. *A)* из Тихаљине, *B)* из Черина.[1]

Слика 23. Пет штитова са стећака: *A)* из Калоперовца, *B)* из Каменског, *C)* из Гнојнице, *D)* са Малог Поља, *E)* са Бивольег Брда.

„тмâч“, (таман, мрачан), а кад га „остави“, то јест кад умрије, вели, да је учинио „мудро“.

У тој једној само изреци могли бисмо назирати цијелу вјероисповијест секте, којој је живот теретан, гријешан, а смрт тек праг, преко кога прелазаше у нови сретнији стадиј.

Смрт је свакому добро дошла. Милутин Маројевић на Царевцу (котар Гламоч) гроб називље кућом својом, другом је гроб кревет — лието, а ријечи: „сиечећ ми лието сам се сридим“ свједоче, како равнодушно смрт очекује. Радослав Валаховић у Некуку код Стôца у смрти изрично назире спâс, јер вели на свом споменику: „— ме спасе сама ере лег(о)х на свои племенитој баштини“. На другом споменику гроб се назива „одмирачом“, а додаје се изрично да је „мака (мехка), блага“!

---

[1]) Приопћени по цртежу др. Хернеса у „Alterthümer der Hercegovina“.

Свака та фраза показује у велико развијени пијетет према покојницима, нарочито кад се покојнику у уста меће категорички захтијев: „Овдиер хоће ове кости!“ или чак „клет и проклет тко ће крети у ме!“

Ту бисмо дошли до оног мучног питања, које је у нас тешко расправљати, јер је у новије доба ушло у обичај, да се и од науке тражи, да буде на услугу субјективним интересима.

Када се у литератури први пут прочуло за босанске споменике, наука их је прогласила споменицима босанских богумила. Као главни разлог, за што се ти споменици баш њима приписиваху, узимало се, што се је примијетило, да на тим споменицима нема знак крста. У новије вријеме нашла је та теорија противника, који те споменике прогласише српско-православним, паче има и људи, који су пред свијет изашли тврдњом, да босанска народна црква, под којом се је до сада само богумилска разумијевала, није била црква секте патаренске или богумилске, већ православна.

Није нам овдје задаћа уплетати се у та питања, али се ипак морамо тих питања такнути, у колико се односе на наше споменике.

Прије свега ваља ми напоменути, да је криво мнијење, да на нашим у новије вријеме технички названим богумилским споменицима нема знак крста. По Босни наћи ћемо често некропола, гдје стоји камени крст до крста, а на свакому сувише још уклесано пет, шест и више крстића. Приложио сам два така карактеристична примјера са Спасовине код Г. Врточа (*слика 29. 30.*), али ти крстови већ по облику и по начину израдбе нијесу ни у какој свези са средовјеким споменицима. Увјериће нас о томе датум, што ћемо га наћи на

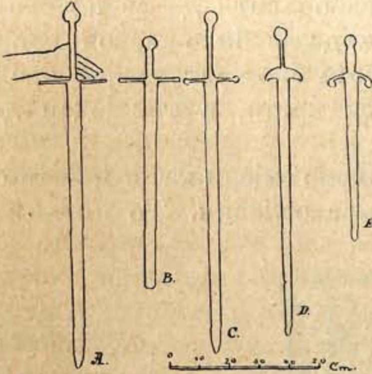
Слика 24. Мач ископан под једним стећком на Купришу.

многим записан, као примјерице година 1750., забиљежена на једном крсту на Спасовини (види горњу сличицу). Ако на многим још

нађемо стереотипни почетак натписима „**зде лежи смерени рабь**“ итд., *извјесно ћемо знати, да је то православно гробље.* [1])

Та гробља дијеле два три вијека од мраморја и нијесу с њима у свези, али ћемо наћи и по који од оних горостасних плоча и стећака, а на њима крст (*слике 1., 3. и 6*), а имаде и неколико натписа, који почињу крстом или ријечима: **ва име ѿца и сна и светога дха.**

Но ти примјери тако су ријетки, да их је особито у прво вријеме мало који истраживалац опазио. По мом рачуну иде

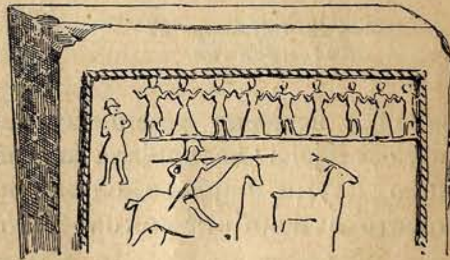

Слика 25. Разни мачеви, уклесани на стећцима.

Слика 26. Стећак у Гацком, пред црквом.

попријеко на тридесет стећака без знамена крста тек један са усјеченим крстом, а може се наћи много некропола са 200 и више мраморова, а крсту ни трага.

Сама чињеница, да се налазило крстова на стећцима, понукала је многе да пренагло суде, да су то православни гробови а не богумилски, који да нијесу имали знак крста. Но прије него што такав суд изрекнемо, ваљало би ово размислити: гдје нам је непобитни доказ, да су Богумили знак крста презирали, да им га је њихова догма изрично бранила? Та сами инквизитори, који су водили парнице — било с католичке стране, било с православне — против Богумила, нијесу поуздано умјели дефинирати богумилску јерес, те их сад овим сад оним окривили, а ни права имена им не знаду, јер их зову свакојаким именом: Патарени, Катари, Маникеји, Богумили, али ријетко када правим. Поуздано знамо то, да су Богумили одбијали сувишни

Слика 27. Скулптуре на истому.

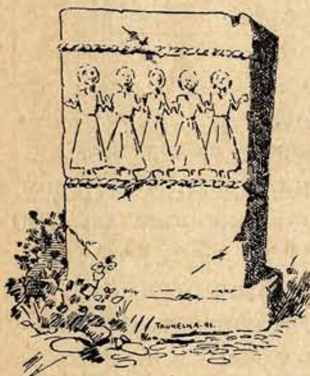
---

[1]) На Спасовини крај истога гробља има пет ступова укопаних у земљу, а на једном пише: **ѡве стѹпце ѹдари: зеканъ морава: за помень цорковни: нека се знаде.** На тим ступовима бијаше по причању народа трапеза од олтара.

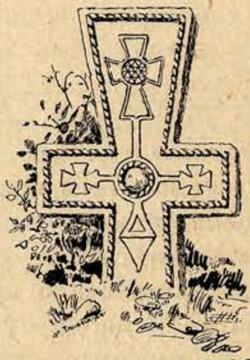
церемониозни апарат тадањега кршћанства, али да им је крст гријешан био, то нитко не ће рећи. Шта више, ако се је богумилство развило на оном темељу, на кому је постало, ваљда није ни бранило никому од својих присташа, да крст, успомену из времена, док је био присташа друге вјере, стави на гроб.

Тко је имао прилике да у Босни и Херцеговини опћи с народом, увјерио се је, да мало који народ своју вјеру онако савјесно врши, као Бошњак. Чим сване прекрстиће се, кад легне прекрстиће се, па и у самом веселом друштву, кад га вино већ омамило, никад не ће заборавити да се прекрсти, када коме наздрави. Тко ће ту рећи да је било некоч вријеме, да се од тих људи, којима је за живота био крст увијек пред очима, тридесет на умору стидило тога крста, а тек један да га је понио на гроб?

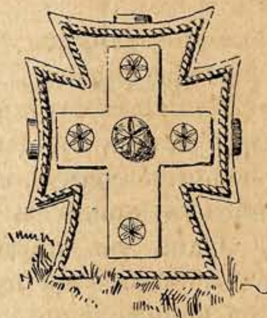
Услијед тих разматрања не бисмо смјели категорички одсјећи, да су стећци богумилски или православни. То питање тек ће

Слика 28. Скулптуре из Житомислића.

Слика 29. Крст на Спасовини код Г. Врточа.

Слика 30. Крст на Спасовини код Г. Врточа.

се онда извјесно ријешити, када нам хисторија сабере више и поузданијега материјала о богумилству, а за сада мислим да ћемо науци најбоље служити, ако те споменике назовемо напросто старобосанским, што и јесу.

*
* *

„Ковачи“. Нека ми читатељ допусти, да се још у кратко обазрем на неке натписе, који се налазе на босанским мраморовима. Опширно се не ћу тим питањем бавити, јер сам у својој радњи о босанчици[1]) разложио главне особности тог лапидарног писма, а у другој радњи — „Босански епиграми“[2]) осврнуо сам се искључиво на текст ових натписа.

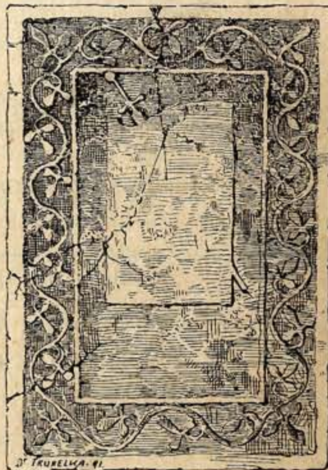
[1]) Гласник зем. муз. год. I., књ. IV., стр. 65—83.
[2]) Приопћено у „Viencu“ год. 1890.

Овдје ми ваља истакнути само чињеницу, да имаде — особито по Херцеговини — споменика, већином украшених, на којима се спомиње име мајстора, који га је украсио или исписао.

Најзанимљивији је примјер на гробљу код Закова. Ту леже међу осталим успоредо двије велике, истом вијом опасане плоче, које су посве једнаке, само што је у једне орта урије-шена мачем и штитом, а у друге није.

По ускојстрани тих плоча налази се натпис:

† Асе усјече Радое ковач || оваи оба камена. (Види факсимиле на *слици 31.*).

Слика 31. Плоча у Закову.

Натпис је раздијељен тако, да је једна пола на једному, друга на другом камену.[1])

Исти Радое ковач спомиње се као умјетник и на другом споменику а на истом мјесту, а и по који безимени споменик на истом мјесту биће од његове руке.

Занимљив нам је придјевак „ковач“, из ког разабиремо, да су се скулптори у Босни и Херцеговини називали ковачи, а тај придјевак чешће ћемо наћи.

Један од најзанимљивијих „ковача“, који нам на својим умотворима забиљежише своје име, бијаше Грубац или Грубачковач, који је особито у околици Сто́ца оставио силу споменика. Његово име налазимо као скулптора у Д. Храсном, на Ластви, у Бољунима и код Опличића.

Уз ова два мајстора ваља да се спомене: Семорад, који се у Бољунима на два споменика спомиње; Болашин Богачић у Опличићима код Сто́ца; Огост- (или Миогост) ковач код Влаховића, котар Лубиње; Прерад (Вој)новић, који је написао натпис код хана Чоршулића близу Тузле; те Весеоко Кукуламовић, мајстор знаменитог епиграма у Старом Селу.[2])

Занимљив скулптор бијаше и Ивко Обадовић, од ког потјечу два приопћена стећка, један орнаментално, други фигурално украшен. У оба је натпис а у једнога и потпис. Текст овому гласи: † Се лежи Добрило Божић|ковићь с братомь

[1]) Вид Вулетић-Вукасовић приопћио је тај натпис у Viestniku hrv. arh. društva XI. бр. 2., стр. 46. Њему — како се чини — не бијаше познато, да је натпис на оба камена у савезу, те је сваку полу напосе приопћио, а другу је полу и криво прочитао: овај оба: ко/лена. Како се види, сувишна је интерпункција а и „кољену“ нема у изворнику трага.

[2]) Приопћио Коста Херман у Гласнику, год. 1891., Књига I., страна 48—53.

Радое|мь и синовцемь Плавце|мь —' а писа Ивко Обадовићь (види *слику 32.*).

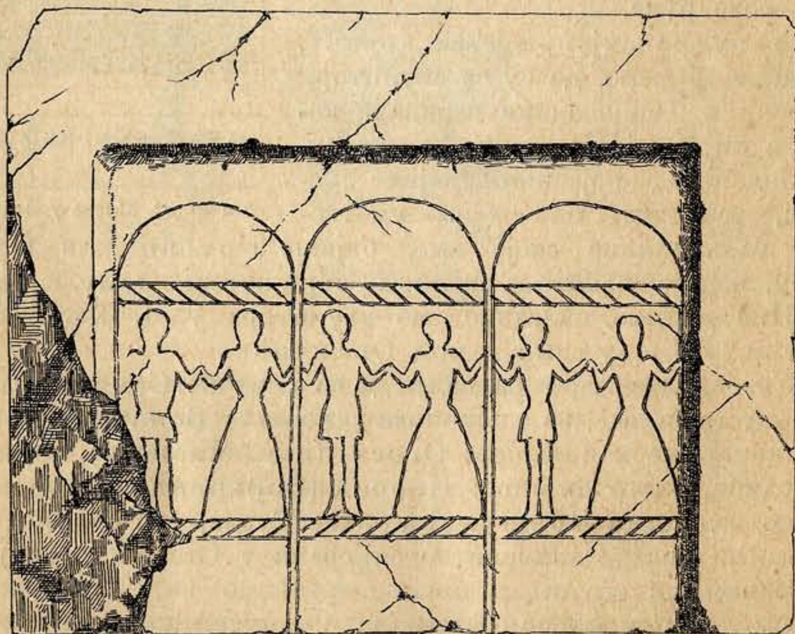
У Јањићима, котара зеничког, спомиње се на мрамору опет Грубац, но тај је јамачно други но Грубац Херцеговац.

Још се спомињу два скулптора, којим придјевак није ковач већ „диак", а то је Вукадинь диакь, споменут на Пељавском

Слика 32. Натпис са стећка код Ст. Сланог.

гробљу, котара зворничког, и Драгое диак, од ког се налази натпис на Засеоку (окружје Дôња Тузла). Ријеч „диак" или

Слика 33. Скулптуре на истом стећку.

је у савезу са „ђацима" на двору босанских владара и великаша, који су служили као тајници, или опет са ђацима, који су код православних свештеника служили као једноставни писари, а често и као слуге. Овај назив, а и сами споменици, по свом положају и карактеру већ падају у други културни положај.

У натписима, на којима се спомиње име скулптора, наћи ћемо и неколико занимљивих техничких израза. Један је ковач — скулптор, а другима означује се техника клесања ријечима: усјећи, писати (се ѕсѣче, — се писа). Сам урнек назива се ликом. („Ови пише лик Семорад“, на Бољунима).

Често се спомиње и име онога, који је поставио споменик, али се онда обично не каже, да „усјече“, већ напросто „сиечеками мати Радисава“ (Опличићи), или „постави на ме брат мои воевода Петар“ (Радимња код Стóца).

Обичај у неких „ковача“, да су своје име на својим дјелима забиљежили занимљив је, јер нам показује, да су се ови својим занатом поносили и сматрали се умјетницима. Тај обичај налази се тек у оно доба, када се која грана умјетности буди к свијести — примјерице у Италији за ренесансе — а Бог зна, који би се лијепи народни умјетнички плод течајем времена из оних примитивних покушаја ковача изродио, да почевши од године 1463. нијесу настале прилике, које су ту вјештину затрле у заметку.

Rimski nadpisi u Srebrenici.

(Municipium Domavia).

Piše **Fr. Bulić.** [1]

Da je u rimskoj pokrajini *Dalmatia* za rimsko doba bilo znamenitih ruda zlata, srebra i drugih kovina, to je već poznato, a izim dokaza iz poviesti stare, srednje i novije dobe, imamo ih i u samim imenima sadašnjih mjesta, koja su se od njekoliko godina stala odkrivati sve to većim uspjehom. Nego svi povjestnički dokazi ob ovim rudokopinam u rimskoj *Dalmatia,* odnašaju se na sadašnju Bosnu, dočim u Dalmaciji, uzetoj u sadašnjim njezinim tiesnim granicam, rek bi da toga nije bilo, pa s toga svi dotični nadpisi, kanoti *commentariensis aurariarum delmatarum* [2], *procurator metallorum Pannoniorum et Delmatiorum* [3], *procurator argentariarum Pannoniarum et Delmatiarum* [4], *procurator argentariarum* [5], odnašaju se izključivo na Bosnu.

Medju ovim mjestim, jedno od najznamenitijih bijaše *Srebrenica,* jer baš ovdje su našasti ovi nadpisi nadgledatelja, ili bolje upravitelja — *procuratores* — ovih rudokopina, od kojih dosad poznajemo

---

[1]) Ovaj članak štampan je pravopisom, kojim se je služio g. pisac u rukopisu. Uredništvo.
[2]) C. I. L. III. 1997.
[3]) A. E. Mitth. aus Oest-Ung. 8 p. 243.
[4]) C. I. L. III. 6575.
[5]) Viestnik Hrv. Ark. Družtva 8, str. 7.

trojicu, naime *Lucius Domitius*[1]), *Julius Tacitianus*[2]) *i Valerius Super*[3]). Što je pak važnije jest, da se je ovim nadpisim doznalo za ime *Srebrenice* za rimsko doba. Na jednom naime od ovih nadpisa čita se *Mun(icipium) Dom*[4]), na drugom *Mun(icipium) Domav*[5]), a na trećemu *r(es)p(ublica) Dom*[6]).

Nego se dvojilo o pravom dočetku ovoga imena, početak kojega nadpisi nam daju sa *Dom, Domav.* Sreća htjela, da se nedavno našla opet tri nadpisa u *Srebrenici,* na jednom od kojih dolazi opet isto ime, i to baš u dočetku, što je na prijašnjim manjkalo, tako da se sada dade sigurno popuniti rimsko ime *Srebrenice.*

Ova tri nadpisa bjehu mi poslana u otisku od gosp. vladinog savjetnika Koste Hörmanna na čitanje, odnosno obielodanjenje u ovom časopisu. Dok sam se ja tim poslom bavio, bjehu isti objelodanjeni od gosp. Radimskoga u knj. I. t. g. ovog časopisa, u članku pod naslovom: *Rimski grad Domavia u Gradini kod Srebrenice u Bosni i tamošnji izkopi* na str. 15—16, no bez čitanja i popunjenja, ili ako je što o njima rečeno sa epigrafičkog i povjestnog gledišta, to je netačno.

O mjestu iznašašća ovih nadpisa i ob ostalim okolnostim, pozivljem se na ono što je o njima gosp. Radimsky pisao, a to, da se ne opetuje u istomu časopisu, ono što je već pisano, a prelazim na samo čitanje i popunjenje istih.

Prvi nadpis odveć je oštećen da se može popuniti u svojoj cielosti, a rek bi da i otisak nije najbolji.

Što se za sada sigurno dade čitati jest ovo:

C(aio) Jul(io) Silvano
Melanioni eq(uo)
publ(ico) Fla[min]i po-
m[on]ali [ci]v[i] rom[ano]

Vidi se u 6. brazdi, da je ovi *Caius Julius Silvanus Melanio* bio još *clarus militiis,* da je bio *procurator Augusti,* a u 16. i 17. brazdi čita se da je *munici[pium [Dom]aviano[rum]* njemu kao *patronus provinciae* (naime *Dalmatia*) podigao ovi spomenik. Ova nam je osoba poznata i po drugomu nadpisu, obielodanjenu od Boissieu[7]), koji glasi: *Apollini sancto Julius Silvanus Melanio proc(urator) Aug(usti) v(ir) s(pectabilis),* iz kojega nadpisa doznajemo da je on i u Galiji bio *procurator Augusti,* t. j. upravitelj carskih dobara. Boljim otiskom valjda bi se dalo još što izbiti.

---

[1]) A. E. Mitth. aus Oesterr.-Ung. 8 p. 243.
[2]) A. E. Mitth. aus Oesterr.-Ung. 8 p. 245. 1. 2.
[3]) Viestnik Hrv. Ark. Dr. 8 str. 7.
[4]) A. E. M. 8 p. 245. n. 1.
[5]) A. E. M. 8 p. 245. n. 2.
[6]) Viestnik Hrv. Ark. Dr. 8 str. 7.
[7]) Inscriptions de Lyon p. 17.

Što se je ovim i ako težko oštećenim nadpisom dobilo jest, da se je sigurno doznalo za staro ime Srebrenice za rimsko doba. Jer dočim u dvama od gore navedenih nadpisa imamo *mun(icipium) Dom* i *r(es)p(ublica) Dom,* a na trećemu *mun(icipium) Domav,* dakle početak imena trostruko i sigurno zajamčen, u ovomu novomu nadpisu imamo dočetak, i to u pridavniku ovoga imena *(Dom) avino(rum).* Ako dočetak pridavnika glasi.... *aviano(rum),* dotični pridavnik u nominativu ima glasiti.... *avianus,* a njegov samostavnik, početak kojega poznajemo po drugim nadpisim, ima biti *Domavia.*

Drugi nadpis ja popunjam ovako:

IMP · CAESARIS
L. SEPTIMI·S
SEVERI RI·PER T
*I*NACIS· Λ
VG·ARAB C
I. ADIABEN C
*I PA*RTHICI
*AXI*MI·P P· *TR*
*IB*VNICIAE
*POTESTA*TI *S*

1/10.

U trećoj brazdi iza SEVERI ima RI, dakle razriešeno IRI. Nego ono R, koje nije baš tačno u otisku, postalo je ili od oštećena kamena, ili je zbilja pogrješka *quadratarija* ili *lapicide.* Svakako imalo je biti PI, razriešeno PII.

A čitam nadpis ovako:

[Imp(eratoris) Caesari]s [L(ucii) Septimi S[e]veri<p>ii Pert[i]nacis Aug(usti), Arabic[i], Adiabenic[i, P]arthici [Max]imi p(atris) p(atriae) [tribu]niciae [potesta]ti[s VII....

Car *Septimius Severus* (193—211. po Kr.), punim naslovom u nadpisim *Imp. Caes. L. Septimius Severus Pertinax Aug.,* uzeo je naslov *Pertinax* god. 193.; oni *pater patriae* god. 194.; *pius* g. 195.; *Arabicus* i *Adiabenicus* iste ove godine; a *Parthicus Maximus* g. 199. Obzirom na ove podatke, ovi nadpis nemože pasti prije god 199., a nemože pasti iza god. 210., u kojoj je godini uzeo naslov *Britannicus,* kojega u nadpisu nema. Prije god. 199. nenalazi se u njegovim nadpisim sami naslov *Parthicus,* nego uviek uz *Arabicus* i *Adiabenicus,* ovako: *Parthicus Arabicus, Parthicus Adiabenicus.* — *Parthicus*

Maximus [1]) dolazi samo god. 199., s toga ovi nadpis pada u ovu godinu [2]).

Treći nadpis popunjavam ovako:

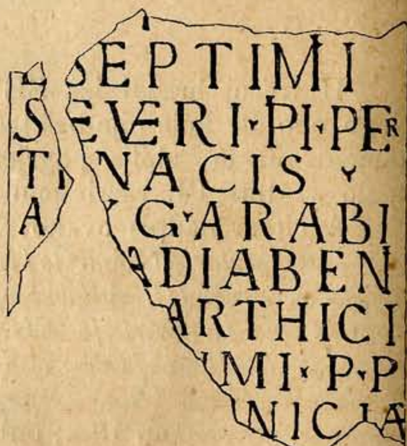
1/14

[Imp(eratori) Caes(ari) M(arco) Au]relio, [Imp(eratori) Caes(ari) L(ucio) A]urel(io) Vero, [L(ucio) Aelio] Aurel(io) C[o]m[modo... U trećoj brazdi stoji jasno CVM. Obzirom na prediduća imena careva, moglo bi biti, da je tu pogrješno urezano V mjesto O, dakle CVM mjesto COM, početak imena cara *Commodus.* Ako je ovo ovako, — o čemu dvojim sam, jer u tako liepim slovim trudno je misliti na pogrješku, pa i svršetak nadpisa nebi se slagao sa ovim mnenjem — tada bismo imali ovdje imena triju careva, naime *Marcus Aurelius* (161—180.), *Lucius Verus* (161—169.) i *Commodus* (176—192.). Za ovo popunjenje, opetujem, za sada ne jamčim.

---

[1]) Cagnat Cours d' Epigraphie latine, II. Edit. Paris, 1889., p. 1889.

[2]) Obadva odlomka kamena sa ovijem natpisom prevežena su megjutim iz Srebrenice u Sarajevo, te se nalaze sada u našem muzeju. Kad se je ovdje manji komadić sastavljao s većim, dokazalo se je, da je u svoje vrijeme, kad se je po snimcima pravio facsimile, koji je objelodanjen u članku: „Rimski grad Domavija" (Glasnik 1891., I. knjiga, strana 1—19), počinjena pogrješka time, što je snimak manjeg komada pripojen uz snimak od većeg komada na desnoj strani, dočim se je trebao staviti na lijevu stranu. Ovu je zabunu prvi opazio rudarski povjerenik g. Vorliček, kad je sastavljao oba odlomka, da se učvrste cementom. To je potvrdio i gosp. dr. Karlo Patsch, asistenta na sveučilištu bečkom, kad je ovijeh dana proučavao rimske natpise, pohranjene u muzeju. — U ime ispravka dodajemo evo sliku pravilno sastavljenog natpisa, koja u svemu potvrgjuje čitanje našeg vrlo uvaženog saradnika gosp. Franje Bulića. Nama se čini, da je ovo tek početak mnogo većega natpisa, te se nadamo, da će se kod dalnjeg raskopavanja u Domaviji naći još i ostali odlomci njegovi.
Uredništvo.
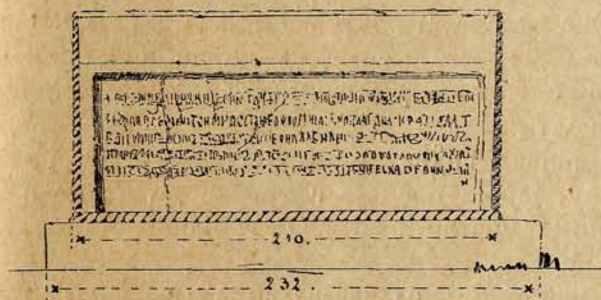

Надгробни споменик кнеза Батића.

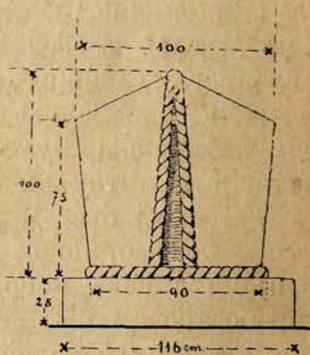
Приопћио **Коста Херман.**

Крај села Копошића, на превији између брда Крста (1148 *м*) и Кичеља (1037 *м*) има десетак средњевјековних надгробника, међу њима споменик у облику стећка на шљеме, који натписом својим казује, да ондје почива Батић, милостију Божјом и славнога господина краља Твртка кнез босански.

Стећак и плоча истесани су из једног комада а од мраморастог вапненца. *Слике 1. и 2.* приказују нам облик и мјере овог стећка, који данас већ не стоји усправно. Како је на жалост у нашег народа распрострањено мишљење, да оваки стародревни споменици прикривају закопано благо, то су и овај стећак прије неколико година сељаци превалили а гробницу преровали. Да ли су том пригодом уз покојникове самртне остатке ишта нашли, то се данас под сигурно установити не може, јер нико нити

Слика 1.

Слика 2.

хоће да што знаде, нити је о томе шта чуо говорити. На сву срећу оставише стећак иначе на миру и тако се је потпуно сачувао натпис, којим је стећак украшен.

До Батићевог надгробног споменика води путељак, који се од рударске жељезничке пруге Вогошћа—Чевљановић одваја код хана Љубине, те сјеверо-западним правцем води у село Солаковићи, а оданле преко поточића Зоњика (приточице потока Мисоче) у село Копошиће. *Слика 3.* показује нам садањи положај стећка, а *слика 4.* вјерни факсимиле натписа, учињен по пластичном снимку, који се чува у нашем музеју.

Овај је натпис досада већ неколико пута објелодањен но увијек погрјешно, јер га дотични писци нијесу читали по снимку, већ су га прибиљежили онако од ока, па не само што су поједине ријечи криво тумачили, него су паче ретке у натписа побркали, а неколике ријечи и сасвим изоставили. Мој честити пријатељ г. фра Грга Мартић први га је објавио у Даници године 1852.,

но није га приказао линеарно. По Мартићевом рукопису натпис би гласио ево овако:

✠ ва име оца и сина и дѹха светога амн. се лежи кнез батић милостїѹ божиом и славнога господина крала твртка кнез над босанским високим на свомѹ землиштѹ племенитом. разболи се на дѹбоком и кнѣмѹ медик доиде. си билиг постави госпоѥ вѹкосава коиа мѹ живѹ вирно слѹжаше и мртвѹ мѹ послѹжи.

Касније објавише овај натпис: Вук Врчевић у Словинцу (III. година број 9. страна 179.), — г. Иван пл. Ашбот године 1887. у своме дјелу „Bosnien und Hercegovina“ (страна 95.) и г. мјерник Гетинг у 7. броју „Mittheilungen der antropolog. Gesellschaft“ (Sitzungsberichte) од године 1888. Сви ти прикази нетачни су; покрај осталих најкрупније су погрјешке, што се Батићу даје придјевак „кнеза височког“, што се вели да му је, кад је оболио, у Дубоко долазио „медик“ (Ашбот паче вели „лијечник“) и што сви по реду наводе, да је име супруге његове „Вукосава“. По факсимилу (*слика 4.*) натпис гласи овако:

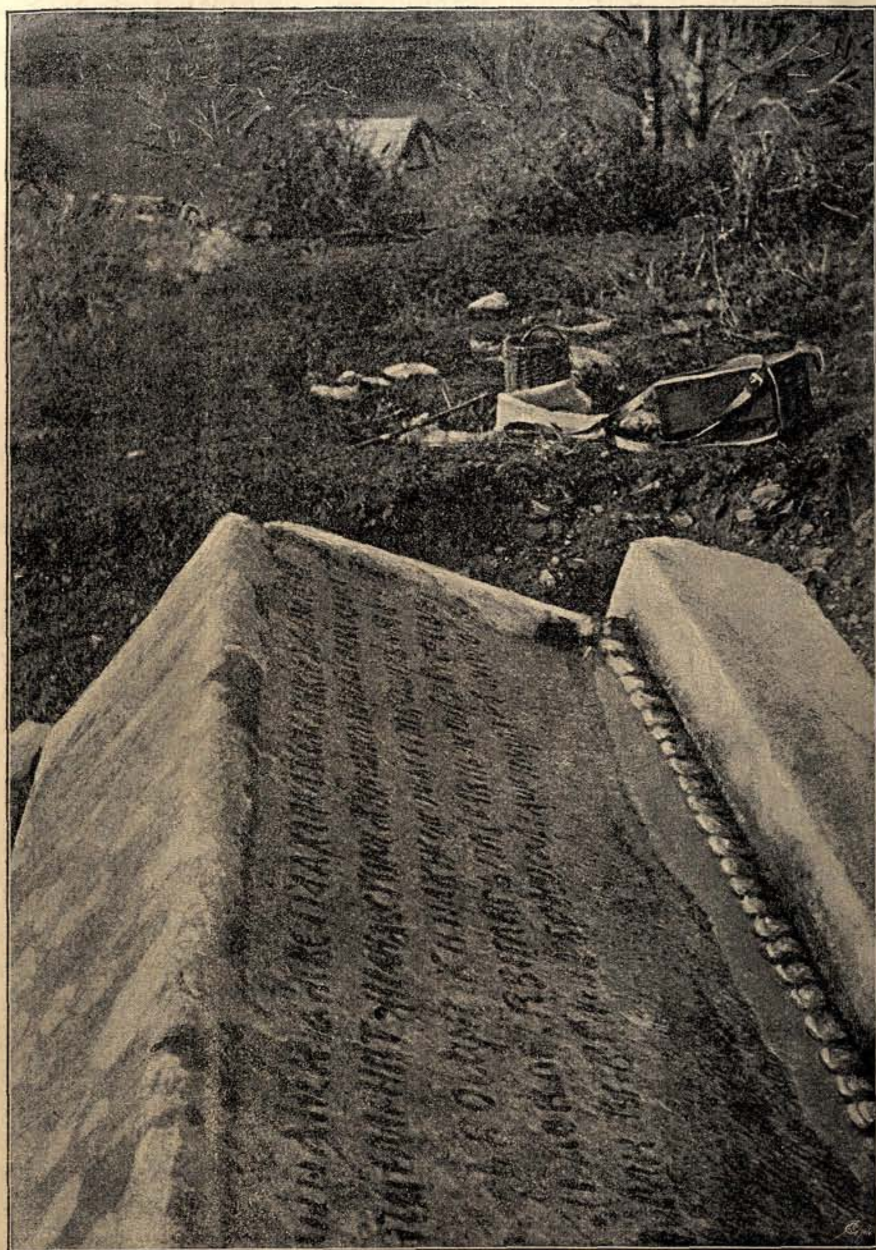
„✠ Ва име отца и сина и свет(о)га д(у)ха аминь. Се лежи кнезь Батићь на своe | земли на племенитој; милостију Б(о)жиомь и славнога г(ос)п(о)д(и)на крала Т|врьтка кнезь босански. На Високомь се поболихь, на Дубо|ку ме меднь доиде. Си билигь постави госпоја Вукава с мо|ими добрими. Живу ми вѣрно служаше и мртву ми послужи!“

У другој бразди у ријечи гнднa починио је мајстор, који је натпис усјекао, погрјешку, јер је послије г требао да стави п а не н; но такове погрјешке чешће су већ утврђене у нашим старобосанским натписима.

Доста муке задаје реченица: на дѹбокѹ ме меднь доиде. Ту се означује мјесто, гдје је кнез Батић умр'о. Сјеверо-источним правцем од Копошића, управо на сјевер од Чевљановића, има доиста предио зван „Дубоко“,[1]) којим протјече поток Дубоки. Но пошто натпис вели: на високомь се поболихь, то би се у наставку очекивало на дѹбокомь а не на дѹбокѹ. У Босни и Херцеговини народ додуше често, па кад и кад и мимо правило, употребљава придјев у неодређеном облику, те би се отуд можда могла протумачити недошљедност, коју је починио епиграф, који је овај натпис саставио, употријебивши за име Дубоко субстантивну деклинацију, док је Високо деклинирао на начин одређених придјева (на Високомь). Овоме тумачењу не би сметало, што у натпису има старословјенских облика, јер му говор ипак у главноме показује карактер данашњег говора у Босни. Али се пита, што значи наставак ме меднь доиде. У Гласнику од године 1891., књига I., страна 93. објављен је старобосански натпис

[1]) Могло би можда и то бити, да је старинска форма била „Дубока“ (nom. fem.) а да у натпису „Дѹбокѹ“ значи акузатив умјесто приличнијега аблатива. —

из Ластве, у којему се налази ријеч **мєдань** а у значењу краја или м е ђ е ж и в о т а. Ја бих с тога мислио, да и у Батићевом натпису ријеч **мєднь** означава крај (бива међу) живота, као што и иначе на

Слика 3.

надгробницима има у истом смислу ријеч „кончина“, те бих с тога тумачио смисао оне изреке овако: н а Д у б о к у м е н е к р а ј д о ђ е“, ако иначе смијемо узети, да је за датив употребљен акузативни облик ме (мене). У том погледу ваља примијетити,

Слика 4.

да је и у натпису из Ластве за датив употребљено „мене“ а не „мени“.

Него би се могло мислити и то, да је клесар починио погрјешку, па да је хтио усјећи: **на дѹбокомь ме днь доиде**, т. ј. да је Батићу на Дубоком дан (пошљедњи или суђени) дошао. За смисао читаве реченице било би ово тумачење свакако прикладније, јер би онда било јасно, да је кнез Батић на Високом оболио а на Дубоком да му је дошао пошљедњи дан.

У ријечи **госпоѣ** оно је **ѣ** умјесто **ꙗ** чисто босанска и врло стара форма, име пак **вѹкава** налазимо у два писма [1]), што их је република дубровачка издала некој **вльками**. Прво писмо издано је мјесеца јуна 1404., у другом се пак вели, да је **ѡдь владѹщаго града дѹбровника, кнеза, властеле и одь ѡпкинє почтенои госпоги вльками**... дата вјера, да може вазда доћи у Дубровник, ако би је какова несрећа снашла, па да оданле може слободно пролазити куд би годјер зажељела.

Ово писмо издано је **мца ноіемврїꙗ и днь ѹ дѹбровникѹ лѣто ч ѹ и з лѣто** (то јест 8. новембра 1407. године).

Издање обију писама пада по реченоме у доба владања краља Твртка II. (1404. до 1408., и од 1421. до 1443.).

У доба владања овог краља мислим да могу ставити и постање Батићевог надгробног натписа. Многи споменици из прве половине XV. вијека забиљежише нам име босанског кнеза Батића Мирковића, вјерног присташе

1) Кнез Медо Пуцић: „Споменици србски од г. 1392—1423. Београд. 1858.“ I. дио, стр. 55. и 91.

и одличног доглавника краља Твртка II. С другом босанском властелом потписао је тај Батић Мирковић као свједок уговор мира, што га је овај краљ 24. јуна 1405. године склопио с Дубровчанима у мјесту „Бели селиште у Трстивници"[1]). Његово име налазимо и на повељи, којом краљ Стефан Остојић у Звечају 5. марта 1419. потврђује старе привилегије дубровачке[2]), но већ 16. аугуста 1420.[3]) видимо га у граду Под-Високом опет на страни Твртка II., који је већ једну годину касније по други пут засио на краљевски пријесто босански.

Да ли је Батић, чијом се гробницом бави овај чланчић, једна те иста особа с овијем Батић-Мирковићем, и да ли је часни наслов „кнеза босанскога" тај наш Батић добио по милости краља Твртка I. (1353—1391.), или тек од сина његовог, краља Твртка II., то нам натпис његов, па нити писмени споменици из доба домаћијех владара не казују, ко што нам не могу одгонетнути ни оно питање, да ли је она госпоја **влькава**, која се је дописивала са дубровачком властелом и опћином, у свези са госпојом **вȣкавом**, о којој наш натпис вели, да је свом супругу Батићу, кнезу босанском, вјерно служила за живота и послије његове смрти. Ово ће нам можда одгонетнути моћи перо вјештије од мојега. Држим да је вриједно забиљежити, да се име „Вукава" све до данас сачувало, јер како нас копошички житељи под сигурно увјеравафу, живи у ближњем селу Очевју жена, која је на крсту добила то име.

Rimska cesta od Prologa

preko Dônjeg Unca i Petrovca u dolinu Sane.

Priopćio **Filip Ballif.**

Mnoštvo do sada u Bosni i Hercegovini nagjenih ostanaka od rimskih zgrada, rimskih novaca, nakita i t. d. svjedoče čisto i jasno, da su ove zemlje za vrijeme rimskog gospodstva bile gusto naseljene, pa da se je rimska kultura i onuda nastanila.

Logički je pošljedak te nesumnjive činjenice, da su u Bosni i Hercegovini morale biti mnoge ceste.

Bez njih ne bi se mogla zamisliti kultura tih zemalja niti korist, koju su nosili nagjeni ovuda rimski rudokopi, i ne gledajući na to, da je najkraći put od istočne obale Jadranskog mora u krajeve dônjeg Podunavja vodio preko Hercegovine i Bosne, da su dakle komunikacije od potrebe bile i za održavanje rimskog gospodstva u krajevima dônjeg Podunavja.

---

[1]) Fr. Miklosich: Monumenta serbica. Beč, 1858.. pag. 253—256.
[2]) Ibidem pag. 282.
[3]) Ibidem pag. 304—306.

Kako ću dolje razložiti, nema ni najmanje sumnje, da je takva rimska cesta vodila iz Salone (Spljeta) preko Prologa u Livanjsko polje (i to po svoj prilici duž zapadne mu strane), Grahovo, Risanovce, Dônji Unac, preko Crvljivice u Petrovac, otkuda se je nastavljala u dolinu Sane.

Ali će iz daljeg prikazivanja zauhvano slijediti još i to, da opisana ovdje cesta nije bila samostalna i u sebi završena, nego da je ona sastojala samo od pojedinih dijelova velike cestovne mreže, raspletene po svoj sjeverozapadnoj Bosni.

Prije nego što zagjem u podrobnosti o gore rečenoj cesti, neka mi bude dopušteno, da ukratko pripovjedim genezu, kako je nagjena.

U avgustu godine 1890. dovede me službeni put iz Livna preko Grahova i Dônjeg Unca u Petrovac.

Kod mjesta Risanovaca napušta sadašnji jahaći put Grahovopolje, te preko krševitog ponora vodi u dolinu Dônjeg Unca.

Kako je put preko onog krševitog tla sasvim rgjav, morao sam sjahati, te pješke hodeći, više sam morao paziti na put, nego što mi je isprva drago bilo.

U tome opazim u pravcu, koji je u priklopljenoj karti zabilježen sa *a b*, blizu razmegja izmegju petrovačkog i livanjskog kotara, kako su kameniti grebeni, što su mi prelazili put, tamo amo usječeni, pa i ako je tim usjecima površina bila glatka i zaobljena, opet nije moglo biti sumnje, da potječu od ljudske ruke.

Videći isprva te usjeke samo s jedne ili druge strane puta, pomislio sam, da ih je valjda načinio ovdašnji svijet, kako će lakše potezati usječena debla. Zapitam o tome moga pratioca, a on mi odgovori „Bog zna“. Ali kad uskoro za tim opazih te usjeke pojednako s jedne i druge strane u grebenima, pa kad mjerenjem nagjoh, da im je uvijek jedan te isti razmak od 1·2 *m*, onda nijesam mogao a da ne pomislim, da ih je načinila ljudska ruka, kako bi uklonila grebene, da ne smetaju kolima, koja su onuda išla, i da su to vagaši, koji, gledajući ih putu po duljini, izmegju se kanda ne stoje ni u kakoj svezi.

Makar da sam rimsku cestu drugačije zamišljao, opet naumim, da u Dônjem Uncu pitam, da li onuda nema ostanaka od rimskih gragjevina i drugih stvari.

I u istinu mi reče upravitelj ispostave u Dônjem Uncu, gospodin Topić, da je u Dônjem Uncu nagjeno rimskog novca, i da stari grobovi, što se onuda nalaze, po svoj prilici polaze iz rimskog doba, i da najposlije kako u samoj dolini Unca, tako i u Crvljivici ima više rimskih miljokaza.

Sad nijesam više mogao sumnjati, da brazde, što sam ih našao na putu u Dônji Unac, potječu od rimske ceste.

Kako prigodom ovog, tako i pri kasnijem putovanju godine 1891. potražio sam te stare rimske miljokaze, koje svijet u ovim

krajevima naziva mramorima, i kojima sam za mjesto saznao stranom po rečenom gospodinu upravitelju ispostave, stranom po vodniku žandarske postaje. Od tih su miljokaza pojedini već opisani koje u „Bošnjaku“, koje u „Glasniku“. Moje istraživanje urodilo je nenadanim obretom, da u pravcu od Dônjeg Unca preko Crvljivice do u Sanski dô ima 14 takih miljara, od kojih jedan na žalost makoše s njegovog mjesta pa ga namjestiše kod kotarskog ureda u Petrovcu. Srećom uz pripomoć upravitelja ispostave Topića, iznagjoh mjesto gdje je stajao, te ga zabilježih na karti.

Još ću napomenuti, da je pri gradnji ceste na Prologu godine 1887. takogjer iz zemlje iskopan jedan taki rimski miljokaz.

Na osnovu toga materijala, koji ću niže još podrobno opisati, konštatovano je, da je onuda tekla na početku spomenuta rimska cesta.

Ostanak rimskog miljokaza, koji je nagjen blizu Han-Prologa, na mjestu zabilježenu na priklopljenoj karti sa 1, i koji sada leži kod kotarskog ureda u Livnu, obilježen je rimskim brojem XXX, te na njem raspoznaješ samo još nekoliko slova natpisu, koji se više ne da odgonetati.

Ako sad od onog mjesta, gdje je blizu današnjeg Spljeta stajao rimski grad Salona, staneš mjeriti daljinu do onoga mjesta, gdje je nagjen gore naznačeni miljokaz i to u pravcu ceste, koja danas vodi iz Spljeta preko Sinja u Livno, napuštajući pri tome savijutke, što ih je stvorila današnja tehnika, to ćeš dobiti oko 45 *km*. To tamam priliči 30. rimskoj milji (računajući na staru rimsku milju okruglim brojem 1500 *m*).

Ako pomislimo, da je Salona nekoć bila najglavnija rimska varoš uz dalmatinsku obalu, pa da je na usedlini Prologa pri gradnji nove ceste nagjen rimski novac, za tim polovica grivne i razbijena rimska ploča s natpisom, onda se može pouzdano suditi, da je postojala rimska cesta, koja je vodila iz Salone preko Prologa u Livanjsko polje.

Najbliži znaci, koji toj cesti kazuju trag, gdje se nastavlja u pravcu prama današnjem Petrovcu, jesu napomenute već gore brazde na putu izmegju Risanovaca i Dônjeg Unca.

Slika 1. karakteristično prikazuje te brazde.

Daljina tih brazda (širina puta) iznosi 1·2 *m*, širina pojedinih brazda 15 *cm*, duboke su prema visine grebena od 10—25 *cm*. Danas se unatoč tih brazda putem iz Risanovaca u Dônji Unac zbog neravna tla izmegju pojedinih grebena ne bi mogla provesti kola; valjda je taj krš u rimsko doba bio pokaldrmljen, ali se tome danas ne vidi traga.

U dolini Dônjeg Unca kod Han-Bulata stoji drugi rimski miljokaz (br. 2.).

Ovaj, kao i svi ovi što slijede — izuzevši kamen br. 15. — imadu oblik, kako ga pokazuje pridani ovdje nacrt i — do na

nekoliko centimetara — iste dimenzije, 0·45 *m* u premjeru i 1·55 *m* visine mjereći, od temelja do gornjeg vrha.

Na rečenom kamenu (*slika 2.*) vide se na nacrtu prikazani ulomci natpisa[1]).

Od broja milje zadnja se brojka na žalost ne može pravo raspoznati, te se samo iz dobro očuvanog natpisa trećeg kamena, (br 5.)

Slika 1.

što iza ovoga slijedi, i na kome je zabilježen broj XXXXVI., može razabrati, da je na tome kamenu morao biti broj XXXXIII.

Kraj ovog kamena vidi se u daljini od 10 *m* komad stare kaldrme, koja ima širinu od 3·8 *m*, uz debljinu od 15 *cm* po prilici, ali se na njoj ne raspoznaju nikaki vagaši. Vrlo je sumnjivo, da li je ta kaldrma postala u rimsko doba, jer s krajeva nije ozidana.

---

[1]) Naročito ističemo, da su slike 2. 3. i 4. ragjene onako od oka. Dosada nijesu još stiglf snimci od natpisa na ovijem miljokazima. Kad to budne, objaviće se vjerni facsimili.
Uredništvo.

Ta je kaldrma u nekoj livadi, obrasla je travom, koja izbija izmegju zglobova, a svakako je veoma stara.

Blizu opisanog gore kamena ima još uz lijevu obalu Unca u daljini od 1·5 *km* treći kamen (br. 3), ali bez natpisa.

Blizu toga kamena mora da je bio prelaz preko Unca, koji je na tome mjestu širok oko 30 *m*. Ali kakoj ćupriji nije se našlo traga.

Desnu obalu doline Unca tvori strma stijena, koja tu opada od prilike pod 40°.

Duž te stijene morala je cesta po njoj voditi na visoravan, za 250 *m* višu od doline Unca.

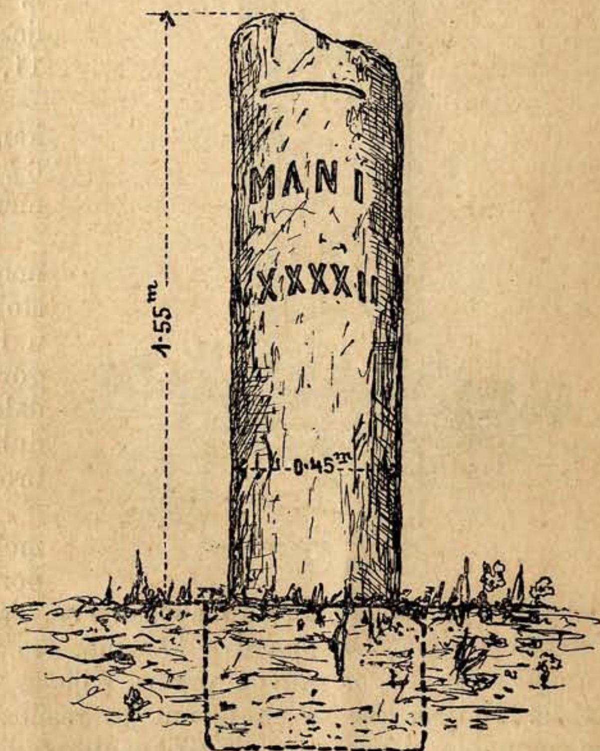
Nastojanju upravitelja ispostave, Topića, pošlo je za rukom te je i tome uzlazu našao pravac.

Prvi je putokaz u tom pogledu bila brazdica, usječena pri vrhu rečenog miljokaza (3), o kojoj se je dalo misliti, da kazuje cesti pravac.

Dalje se je na jednom mjestu našlo rimskog novca, nekoliko starih grobova i najposlije još u zemlju zataknuti dio daljeg jednog rimskog miljokaza (4), te se je po tome mogao utvrditi pravac rečenome uzlazu.

Daljina miljokaza, označena sa 3 od onoga, što je sa 4 obilježen, iznosi po naznačenoj trasi 1·5 *km*. Dalje za $1^1/_2$ *km*, tik do današnjeg jahaćeg puta iz Dônjeg Unca u Petrovac opet se naigje na miljokaz (5), na kome se jasno razabire br. XXXVI. i osim toga još slova, zabilježena na pridanom ovdje nacrtu (*slika 3.*).

Na 250 koraka po prilici od toga miljokaza natrag prama Dônjem Uncu, vide se u današnjem putu u daljini od 50 *m* po prilici, u grebenu, što prelazi preko puta, usječene brazde, kako su već gore opisane.

Slika 2.

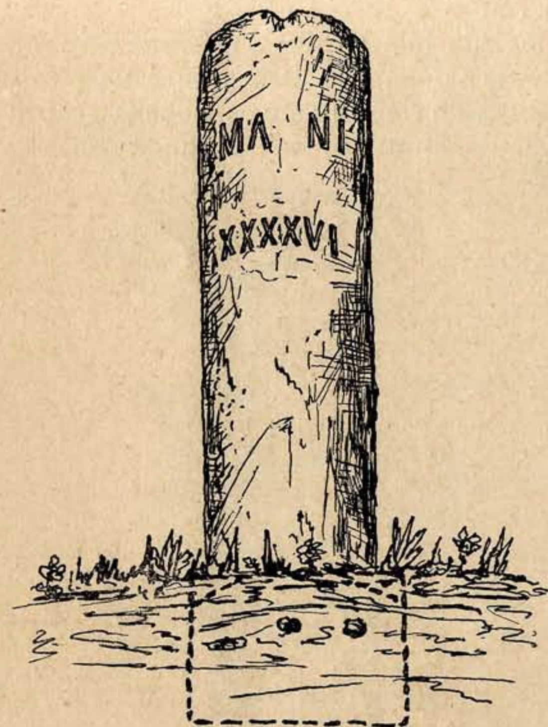
Sada slijede po tri kilometra narazdaleko po tri rimska miljokaza uzastopce, od kojih prvi (6) stoji pred Han-Crvljivicom desno kraj jahaćeg puta, a oba druga (7 i 8) takogjer desno kraj jahaćeg puta izmegju tog hana i prijevora, ali se na njima ne raspoznaje natpis.

Oko 10 *km* slijedi današnji jahaći put na dlaku pravcu stare, rečenim miljokazima zabilježene rimske ceste, pa ako se bude gradila

nova lijepa cesta, što je sada inžiniri trasiraju, to će i ova posvema ići tragom rimske ceste. Po tome se vidi, kako su Rimljani umjeli za svoje ceste pronaći tehnički najbolju trasu.

Najbliži miljokaz, koji, istina, više ne stoji na svom starom mjestu, već su ga prerevni ljubitelji starina namjestili kod konaka u Petrovcu, stajao je, kako se je tačno moglo ustanoviti, na mjestu, koje je na karti obilježeno sa 9, nosi natpis LVI. i udaljen je 15 *km* od miljokaza XXXXVI.

Kako je već gore razloženo, iznosi daljina svih dosele nagjenih miljokaza izmegju sebe jednu ili višestruku rimsku milju, a s time se podudaraju i oba broja na miljokazima XXXXVI. i LVI., iz čega se vidi, da brojevi tih miljokaza odgovaraju broju milja, prevaljenih na tome putu.

Slika 3.

Najbliži rimski miljokazi nalaze se blizu današnje ceste iz Petrovca u Ključ, a zabilježeni su na karti br. 10, 11, 12, 13, 14.

Od kamena br. 10 do kamena br. 11 ima tačno 6 *km*, od kamena 11 do kamena 12 skoro ravno 12 *km*.

Na miljokazima 10 i 11 nema natpisa; kamen 12, što stoji blizu žandarske kasarne u Bravskom, prelomljen je, gornji mu dio leži oko 100 *m* daleko od onog dijela što još dube u zemlji, a obilježen je brojem LXVII.

Na najbližem kamenu 13 mogu se od broja milje raspoznati samo brojke LXVI., dalja brojka, što slijedi, ne raspoznaje se. Taj je kamen od prvog (12) udaljen 1·5 *km*. Od ona dva kamena, što slijede, stoji onaj, koji je zabilježen sa 14, u pravcu prama Ključu, od prilike 1 *km* od Han-Gliše. Natpis, što se na njemu još raspoznaje, snimljen je koliko se je moglo vjernije, te ga prikazuje pridani ovdje nacrt (*slika 4.*).

Daljina toga kamena od br. 13. iznosi 3 *km*.

15. miljokaz najposlije nalazi se u pravcu prama Sanskom mostu, na salazu od Han-Bravskog u dolinu Sanicu.

Ovaj je opet 3 *km* udaljen od kamena br. 13, i stoji na mjestu, koje je na detalj-karti označeno sa Prisjeka-Smail-beg.

Premjer mu iznosi 40 *cm*, visok je samo 0·4 *m*. Na kamenu raspoznaju se tragovi rimskome broju, — ali se ne može više utvrditi, koji je.

Time, što su nagjeni gore navedeni miljokazi, utvrgjena je mimo svaku sumnju negdašnja rimska cesta i njezin pravac od Prologa na Petrovac u dolinu Sane.

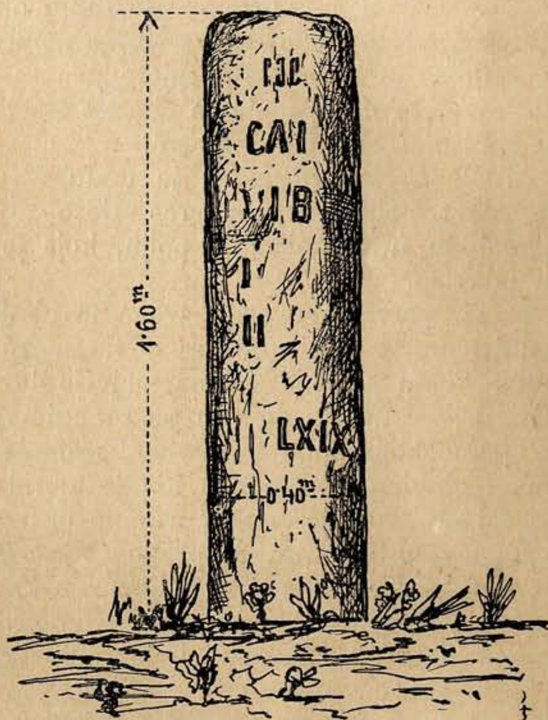
Po ovome kamenju, nadalje po brojevima milja, koji se na gdjekojem od njega raspoznaju, može se nadalje još velikom vjerojatnošću suditi, da, kako je pri početku već rečeno, rečena cesta nije sama za se, nego da je sastavljena od pojedinih dijelova drugih cesta.

Već je prije razloženo, da je kod Han-Prologa nagjeni miljokaz XXX. po svoj prilici pripadao rimskoj cesti, što je vodila iz Salone preko Prologa u Bosnu, pa sad samo treba odgovoriti na pitanje, s kojom cestom ili s kojim je cestama u svezi bio interval ceste izmegju miljokaza br. 2 do 14.

S obzirom na broj milje XXXXVI., nagjen na kamenu 5, bio je na kamenu 2, bez sumnje broj XXXXIII., što se može suditi i po ostancima natpisa, nagjenim na natpisu.

Početak štacioniranju te ceste morao bi se dakle tražiti 43 rimske milje, ili od prilike 65 *km* južno od toga kamena.

Da nagješ, gdje je od prilike bio taj početak, valja ti ovo uzeti na um.

Slika 4.

Za prelaz iz Bosne u Dalmaciju u onome kraju, što se prostire izmegju Grahova i Prologa, samo se dvije usedline mogu upotrijebiti, jedna kod Stožišta, a druga na Risovcu; obje su koje zbog neprilična tla, koje zbog svoje visine manje zgodne nego ona na Prologu.

Može se dakle uzeti, da je za svezu izmegju Salone i današnjeg Petrovca takogjer upotrijebljena usedlina na Prologu, da je dakle cesta u Petrovac vodila preko Livanjskog polja. Ako sad naračunanih gore 65 *km* od miljokaza XXXXIII. staneš natraške brojiti trasom, zabilježenom na karti pravcem preko Livanjskog polja, onda ishodište ovih 65 *km* pada po prilici blizu Prova. Ondje dakle valja tražiti odvajanje ceste, što vodi u današnji Petrovac, od nekadašnje rimske ceste, koja je vodila iz Prologa u nutarnjost Bosne.

To potvrgjuju još i ove prilike.

Po bilješkama, što mi ih je na raspoloženje stavila dobrota gospodina rudarskog satnika Radimskog, nagjeno je po nekoj viesti u „Viestniku hrvatskog arheologičkog družtva u Zagrebu“, godište 1890. str. 80. u Provu rimsko kamenje s natpisima.

Po navodima u šematizmu „almae Missionariae provinciae Bosnae argentinae ordinis fratrum minorum observantium pro 1877.“ nagjena su u Lištanima dva rimska nadgrobna kamena s natpisima.

Iz toga slijedi, da je duž zapadnog kraja Livanjskog polja bilo rimskih naseobina. Tomašek sudi pače na temelju rimskog kamenja s natpisima, nagjenog kod Lištana, da je ondje bila rimska štacija Pelva. Lištani od Prova leže samo oko 12 *km* na jug, pa sasvim lako može biti, da je rimska štacija podignuta na raskršću dviju cesta. Pošto je to raskršće mjerenjem sasvim tačno utvrgjeno i pada u Provo, to će biti, da je rimska štacija Pelva, koju Tomašek meće kod Lištana, bila kod Prova.

Od Prova vukla se je doduše rimska cesta, što preko Livanjskog polja vodi u srce Bosne, preko Staretine planine do naseobine u Glamočkom polju, koja je valjda ležala kod Halapića ili Glavice.

To potvrgjuje prije svega ta okolnost, što najbolji, najpreči i najniži prelaz iz Livanjskog u Glamočko polje pada u pravac jahaćeg puta, kojim se svijet i danas najviše služi, a koji vodi preko Staretine planine, — što je nadalje po mnogim gragjevnim ostancima, što se u Glamočkom polju nalaze kod Halapića i Glavice, — megju kojima ima i glavina od stupova, ondje morala biti neka znamenita rimska naseobina, koja je tamam u tome pravcu ležala, — i što je najposlije u nastavku toga pravca preko Odžak-Paukovića do uzlaza na Crnu-goru takogjer nagjeno nekoliko rimskih miljokaza, ali sam od prvih na žalost mogao saznati samo dimenzije, koje se s opisanim gore miljokazima od prilike podudaraju, i vjerojatno mjesto njihovo, kako je zabilježeno na karti.

Po svim tim podacima dade se pouzdano ustanoviti pravac rimske ceste iz Livanjskog polja u Glamočko polje i onda na Crnu goru, kako je na karti naznačen.

Po tome, gdje su nagjena ona dva rimska kamena s natpisima kod Rapovina, o kojima je riječ u „Viestniku“ 1890. na str. 33., za tim po rimskoj kuli, što je Ivan Ažbot spominje u svome djelu „Bosnien und die Herzegovina“, Beč 1888. na str. 66., može se nadalje uzeti kao vjerojatno, da je s Prologa i pravo u Livno vodio rimski put, kako je na karti crtama zabilježen.

Da se sad obratimo na sjever k rimskom kamenu LVI. kod Petrovca.

Broj milje LVI., koji se čisto i jasno raspoznaje, nikako se ne podudara u pogledu daljine do kamena br. 12 s brojem milje LXVII. na ovom zadnjem, koji se takogjer posve dobro raspoznaje.

Karta rimske ceste preko Prologa, Petrovca i Bravskog polja u dolinu Sane.

Primjedbe: *a)* Mjerilo = 1 : 600.000 (oznaka u karti: „Massstab = 1 : 300.000" pogrješna je).

b) - - - - - - - oznaka rimske ceste, od koje je pravac utvrgjen miljokazima.

c) Mjesto *„Brisjeka smailbeg"* čitaj: *Prisjeka Smail bega.*

Razlika u brojevima izmegju oba kamena iznosi 11 rimskih milja, dakle od prilike 16·5 *km*, a daljina izmegju oba kamena iznosi 21 *km*.

Ta se razlika ne da drugačije protumačiti, već da se rimska cesta, što iz Petrovca vodi u Bravsko, nije mjerila od rečenog raskršća kod Prova, već od nekog drugog izhodišta, da dakle interval Petrovac-Bravsko nije nastavak ceste Provo-Petrovac, nego da pripada nekom drugom pravcu, koji se po svoj prilici prostire iz Bihaćkog polja na Petrovačko, pa onda skreće dalje Ključu.

U tome nas mnijenju utvrgjuju još i natpisi, što ih ima na pojedinim miljokazima.

Dok se na oba miljokaza 2 i 5, koji pripadaju cesti Provo-Petrovac, uz broj milje još i slova M Λ N I raspoznaju, ima kamen br. 14 od ovoga sasvim različit natpis.

Moram da stručnjacima ostavim odgonetanje toga natpisa, ako to uopće može da bude, ali iz različitosti ovih dvaju natpisa ili se može suditi, da je cesta u različito vrijeme gragjena, ili se pak iz toga može izravno razabrati različitost jednog i drugog pravca.

Najposlije mora se iz toga, kako miljokazi 14 i 15 stoje jedan spram drugog, zaključiti, da se je blizu miljokaza br. 13 cesta razdvojila, jer je jedan miljokaz izrazito obrnut prema Ključu, a drugi prema Saničinom dolu i dalje prama Sanskom mostu.

I zaista se, kako blizu Ključa, tako i u dolini Sane niže ušća Sanice u Sanu nalaze ostanci rimskih zgrada.

Mogao bi ko od poštovanih čitalaca u toku gornjeg prikaza posumnjati, da li je osnovano, iz razdaljica po meni navedenih izvoditi one zaključke, koje sam n. pr. ja izveo u pogledu raskršća kod Prova.

Da to razložim, valja mi dodati, da cesti pravac odregjuje konfiguracija tla izmegju njenih krajeva, pa ako ne ćemo da pretpostavimo posve bezumno trasiranje, što za Rimljane nikako ne bi imalo mjesta, jer su baš oni velikom vještinom umjeli naći najzgodniji pravac i najpovoljnije gorske prelaze — onda se po tlocrtu sasma lijepo može naći trag, kojim je cesta morala ići.

Na tome temelju i ja sam, u koliko drugi razlozi nijesu navedeni, postavio gore navedene kalkulacije, pa samo moram požaliti, što je detaljni tlocrt prevelik, te ga ne mogu priložiti ovoj publikaciji, kako bi poštovani čitalac na svoje oči mogao raspoznati puteve, koje su nekoć Rimljani sebi sagradili.

Rečenim prikazivanjem razvija nam se pred očima slika jednoga, istina u razmjeru prema površini cijele Bosne i Hercegovine na veoma malen kraj stegnutog dijela nekadašnje cestovne mreže, koju su Rimljani raspleli po rečenim zemljama.

Ako razmislimo, da ove krajeve danas najmanje zahvata saobraćaj, da im je plodovitost i produkcija relativno manja, nego mnogih drugih krajeva u zemlji, i da je najposlije razvoj komunikacija

nesumnjiv biljeg za kulturni stepen jedne zemlje, onda ne možemo a da se ne uvjerimo, da je Bosna pod rimskim gospodstvom bila bogato kultivirana zemlja, jer kad su već u ovom zabitnom, gorovitom kraju raspletene tolike ceste, koliko ih je onda tek moralo biti ondje, gdje plodovite doline i tok glavnih rijeka u zemlji već po sebi prometu odregjuju prirodni put.

*
* *

Pošto je već bio dovršen ovaj članak, nagjena su pri trasiranju ceste Bihać-Ključ dva nova rimska miljokaza.

Jedan, koji stoji blizu Han-Kokoroša, zabilježen je na karti brojem 16, drugi, od vrela Klenovca kod Han-Begovca u pravcu prama Petrovcu udaljen 1·6 *km*, naznačen je brojem 17.

O pojedinostima kamena br. 16 nije piscu stigla nikaka vijest.

Kamen br. 17 razbijen je. Trup mu još dube u zemlji na gore naznačenom mjestu, dok je gornji dio kamena oko 350 koraka od trupa prema Petrovcu nagjen u nekoj ponikvi.

Premjer toga kamena iznosi 45 *cm*, visina mu je, kad u pameti sastaviš oba dijela, oko 1·3 *m*.

Osim slova H nijesu se mogli raspoznati nikaki tragovi natpisu. Na zaobljenoj glavici kamena isklesana je okrugla jama, koja ima 5 *cm* u premjeru, a duboka je 20 *cm*.

Kamen br. 17 udaljen je od kamena br. 12, kad uzmeš, kuda je cesta mogla ići od jednog do drugog, 3 *km*, — a od kamena br. 16, oko 4·5 *km*.

Популарне зоолошке расправе[1]).

I. Стјенице (Hemiptera-Heteroptera).

Приопћио **Виктор Апфелбек.**

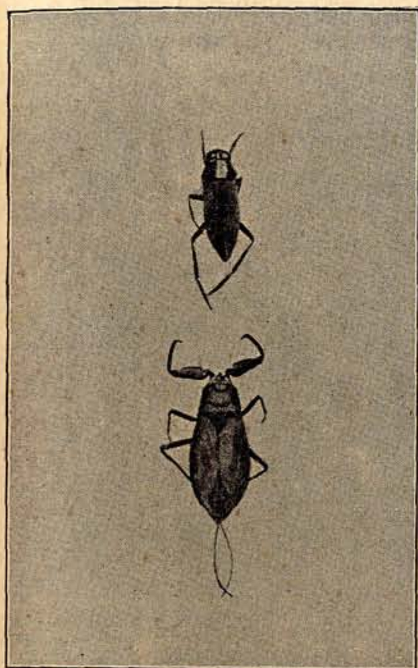
У обичном животу ријетко да ће ко радо повести ријеч о „стјеницама“, и већ ако мора, онда ће безбели имати за то непријатна повода. Но појам стјенице је много већи, него што се обично мисли. Многи познају осим обичне проклете креветске

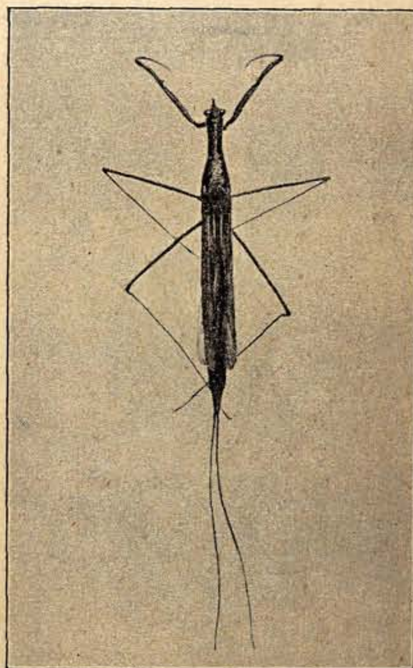
[1]) Писац је предузео, да низом популарних расправа пробуди у земљи интересовање за животињски свијет. Он ће у то име у сличним популарним чланцима најприје описати све редове инсеката (зарезника), доцније корничаре и мехкушце; даће упутстава за опажање и сабирање овијех животиња, да у једну руку поучи, а у другу да потакне читаоца. Тијем се нада, да ће узгојити подмладак, у колико ће читаоца упозорити на неслућену величанственост, красоту и бескрајну богаштину облика у животињском царству, што се нарочито код некичмењака куд и камо више истиче. Нема одиста захвалније и љепше забаве, него у својим слободним часовима посматрати величанствену природу. Сваки труд се наплати хиљадоструко. Писац ће свакога, који хоће да намијени своје слободне часове — макар и дјеломично — посматрању и сабирању домаће фауне инсеката, по могућству потпомоћи поуком и упутством, а наука ће достојно захвалити сваком и за његов најмањи труд. Баш у овијем земљама имаду многи најбоље прилике, да употријебе своје слободно вријеме корисно по њих и по науку.

стјенице, која човјека кињи (подоста и у овијем земљама), највише још једну стјеницу на дрвету (опанчара). Лајици обично не праве велике разлике између стјеница и зарезника. Као најпростији знак за разлику напоменућу овдје само оруђа за ждерање; у стјенице су удешена за бодење и сисање (дакле са рилцем), напротив у зарезника за гризење (дакле с вилицама).

Намјера је овој расправи, да мање упућеном читаоцу дадне слику о разноликости овода реда инсеката (о стјеницама). Не

Слика 1. Notonecta glauca L. Природна величина.
Слика 2. Nepa cinerea L. Природна величина.

Слика 3. Ranatra linearis L. Прир. величина.

упуштајући се у подробности, истакнућу само представнике родова и неколике нарочито занимљиве облике стјеница.

Стјенице спадају у зарезнички ред полукрилаца (Hemiptera), понаособ у потчињени ред кривокрилаца (Hemiptera-Heteroptera). Распрострањене су по цијелој земљи и дијеле се у земне и водене стјенице.

I. Земне стјенице (Geocores).

Већи дио ових врста је крилат и разликује се од свијех других редова инсеката својственим, обично веома одурним мирисом. Изузетно је тај мирис сличан мирису аниза или зрелог воћа. Потиче од етеричног уља, који се лучи из једне засебне жлијезде у прсима, а на рупици између кукова истискује на двор. Познају се дојако 9000 врста. Многе врсте, које живе у тропама, изазивају наше дивљење својом великом красотом боје и веома зачуднијем облицима. Дијеле се на 4 рода.

1. Corisiae, циганке (Schildwanzen). Амо спадају опште познате, крилате, оштро мирисне стјенице на дрветима, опанчари (Pentatoma, Baumwanzen), као и оне бескрилне, као шарлах црвене, црно обиљежене стјенице (Pyrrhocoris), које се већ у раном прољећу појављују.

2. Capsini. Мехкушне стјенице. Лагане, малешне, њежне, блиједо обојене, крилате стјенице, које се у безбројним врстама находе на разнијем биљкама.

3. Membranacei. Кожне стјенице. Амо спада она мрска, веома распрострањена, бескрилна обична стјеница (Acanthia lectularia L.)

Слика 4. Belostoma giganteum L. ♂ Природна величина.

Слика 5. Belostoma giganteum L. ♀ Природна величина.

и крилне, плоснате, мрке, под дрвеном кором живеће стјенице (Aradus).

4. Reduvini. Дугуљасте, велике и грабежљиве врсте, које живе од других инсеката. Најпознатија је црнкаста врста Reduvius personatus L. Ова — кажу — да вреба обичну стјеницу. Уљувак од ове врсте тако је умотан у залијепљеној прашини и гаду, да се као такав једва може познати.

II. Водене стјенице (Hydrocores).

Блиједо су обојене, живе у мирнијем водама, грабежљиве су и хране се другим зарезницима. Живе чак у оцеану, гдје нема инсеката. Дијеле се исто као земне стјенице на 4 рода.

1. Pleotores, скакутице (Wasserläufer). Дугуљасте стјенице, које на површини воде скокомице тамо-амо тумарају и лове свој

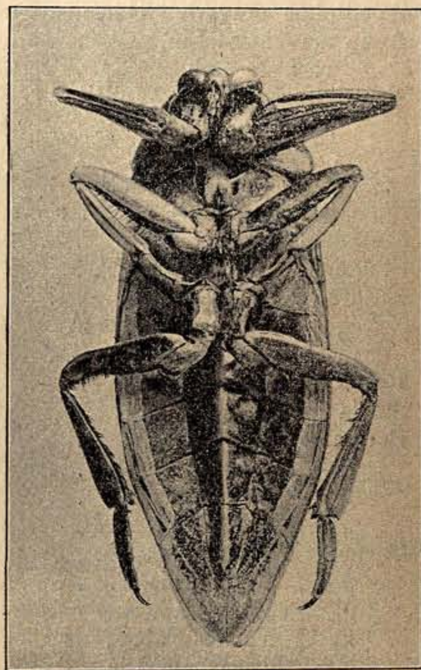
плијен. Највећма распрострањена врста је поморска скакутица (Hydrometra lacustris L.).

2. *Nepini,* шкорпијунске водене стјенице.

Амо спада плоснати, сиви водени шкорпијун (Nepa cinerea L., *слика 2.*) у свијем мирним водама, и водени шкорпијун у облику црте (Ranatra linearis L., *слика 3.*).

3. *Naucorini,* веслачице.

Најпознатија врста овога рода је Naucoris cimicoides. У Херцеговини се налази и представник тропских оријашких веслачица (Belostoma) и то B. giganteum L. (*Слике 4. 5. 6.*). Појава једне врсте Belostome у Јевропи врло је занимљива ствар. Из Херцеговине имамо досад 3 примјерка. Први је послао котарски канцелиста г. Е. Вилхар у Требињу. Нашао га је случајно зими у глибу ријеке Требињчице. Други примјерак нашао сам ја на Свитанском блату код Драчева (Габеле), а трећи је послао Мустафа еф. Хусеђиновић, имам у Љубињу.

Слика 6. Belostoma giganteum L. ♀
Природна величина.

4. *Notonectini,* наузначарке (Rückenschwimmer), одликују се тијем, што лежећи на узнак веома брзо пливају по површини воде, млатајући снажно задњим ногама као веслима. Обична је врста Notonecta glauca L. (*Слика 1.*).

У систематским збиркама земаљског музеја налазе се већ као детерминиране слиједеће врсте:

Број		Комада	Број		Комада
1.	Coptosoma globus Fab.	4	*14.*	*Derula flavoguttata M. R.* . . .	4
2.	Corimelaena scarabaeoides Lin. .	2	15.	Podops inuncta Fab.	3
3.	Odontoscelis fuliginosa L. . . .	2	*16.*	„ *curvidens Cost.*	4
4.	Odontotarsus grammicus L. . .	4	*17.*	*Sternodontus obtusus M. R.* . . .	1
5.	Psacasta exanthematica Scp. . .	2	*18.*	*Eurigaster dilaticollis Dhn.* . .	1
6.	Eurygaster maura Lin.	4	19.	Cydnus nigrita Fab.	3
7.	„ hottentota H. S. . .	4	*20.*	*Macroscytus brunneus Fab.* . . .	2
8.	Trigonosoma aeruginosum Cpr. .	3	*21.*	*Geotomus punctulatus Cost.* . . .	2
9.	Vilpianus Galii Wolff	4	22.	Brachypelta aterrima Foerst. . .	1
10.	Ancyrosoma albolineatum Fab. .	4	23.	Schirus affinis H. S. Horv. . .	1
11.	*Tholagmus flavolineatus Fab.* . .	2	24.	„ sexmaculatus Rbr. . . .	3
12.	Graphosoma semipunctatum F. .	4	25.	„ bicolor L.	4
13.	Graphosoma lineatum Lin . . .	4	26.	„ dubius Scop.	4

Број — Комада

27. Schirus biguttatus L. 4
28. Gnathoconus albomarginatus Fab. 4
29. Gnathoconus picipes Fall. . . . 1
30. Ochetostethus nanus H. S. . . . 4
31. Sciocoris macrocephalus Fieb. . . 4
32. „ microphthalmus Flor. . 2
33. „ homalonotus Fieb. . . . 2
34. „ sulcatus Fieb. 2
35. „ terreus Schk. 4
36. *Dryoderes marginatus Fab.* . . 1
37. Apodiphus amygdali Germ. . . 4
38. Aelia acuminata Lin. 4
39. „ rostrata Boh. 4
40. Neottiglossa inflexa Wolff . . . 1
41. „ *lineolata Rey.* . . . 1
42. „ *bifida Cost.* 1
43. „ leporina H. S. . . . 4
44. *Stagonomus pusillus H. S. var. consimilis Cost.* 2
45. Stagonomus bipunctatus F. . . . 4
46. Eusarcoris aeneus Scop. 2
47. „ melanocephalus F. . . 1
48. „ inconspicuus H. S. . . 4
49. Rubiconia intermedia Wolff . . 2
50. Staria lunata Hhn. 4
51. Peribalus vernalis Wolff 3
52. „ distinctus Fieb. . . . 3
53. „ sphacelatus F. . . . 2
54. „ *albipes F. Stål.* . . 1
55. Carpocoris fuscispinus Bh. . . . 2
56. „ nigricornis F. . . . 2
57. „ lynx Fab. 1
58. „ varius Fab. 4
59. „ baccarum Lin. . . . 2
60. Palomena viridissima Pod. . . . 2
61. „ prasina L. Fall. . . . 1
62. Pentatoma juniperina Lin. . . . 3
63. Nezara viridula L. Stål. 4
64. Piezodorus incarnatus Germ. . . 2
65. Rhaphigaster grisea Fab. . . . 4
66. Eurydema ornatum L. 1
67. „ festivum L. Rt. . . . 2
68. „ decoratum H. S. . . 2
69. „ dominulus Scp. Rt. . . 1
70. „ oleraceum L. 3
71. „ Fieberi Schum. . . . 1
72. Picromerus bidens Lin 1
73. „ *conformis H. S.* . . 4
74. Arma custos Fab. 1
75. Ialla dumosa Lin. 1
76. Zicrona coerulea Lin. 3
77. Elasmostethus ferrugatus F. . . 1
78. „ interstinctus L. . . 2
79. Elasmostethus griseus L. . . . 1
80. Acanthosoma haermorrhoidale L. 1
81. Cyphostethus tristriatus Fab. Stl. 4
82. Centrocoris spiniger F. Hvt. . 4
83. „ *variegatus Rot. Hv.* . 1
84. Spathocera laticornis Schill. . 1
85. „ *lobata H. S.* 2
86. *Enoplops scapha F. var. illyricus Horv.* 1
87. Syromastes marginatus Lin. . 2
88. Verlusia rhombea Lin. 2
89. „ sulcicornis F. . . . 2
90. Gonocerus juniperi H. S. . . 2
91. „ venator Fab. . . . 2
92. Pseudophloeus Waltlii H. S. . 1
93. Bathysolen nubilus Fall. . . . 2
94. *Ceraleptus lividus Stein* . . . 2
95. „ squalidus Cost. . . 2
96. „ gracilicornis H. S. . 2
97. Bothrostethus annulipes Cost. . 2
98. Coreus hirticornis F. C. B. . . 2
99. „ denticulatus Scp. Mls. . 2
100. „ affinis H. S. var. Spinolae Cost. 2
101. Camptopus lateralis Germ. . . 2
102. *Megalotomus limbatus Klug* . . 1
103. Alydus calcaratus Lin. . . . 2
104. Stenocephalus agilis Scop. . . 2
105. „ neglectus H. S. . 2
106. Therapha Hyoscyami Lin . . 3
107. Corizus crassicornis Lin. . . . 3
108. „ hyalinus Fab. 1
109. „ maculatus Fieb. . . . 1
110. „ capitatus Fab. 2
111. „ *distinctus Sign.* 1
112. „ parumpunctatus Schill. . 2
113. „ tigrinus Schill. 2
114. Maccevethus errans Fab. . . . 2
115. *Chorosoma Schillingi Schm.* . . 2
116. *Berytus hirticornis Brul.* . . . 2
117. „ clavipes Fab. 2
118. „ minor H. S. 2
119. „ montivagus Fieb. . . 2
120. „ *geniculatus F. Horv.* . 2
121. „ *Signoreti* Fieb. . . . 2
122. Neïdes tipularius L. 2
123. *Cardopostethus annulosus Fieb.* . 1
124. Metatropis rufescens H. S. . . 2
125. Metacanthus elegans Curt. . . 2
126. Lygaeus familiaris F. 2
127. „ equestris L. 2
128. „ saxatilis Scop. 2
129. „ militaris F. 1

Број		Комада
130.	Lygaeus apuans Ross.	5
131.	„ punctatoguttatus F.	2
132.	Lygaeosoma reticulatum H. S.	2
133.	Arocatus melanocephalus Fab.	2
134.	„ *Roeselii Schm.*	1
135.	*Orsillus maculatus Fieb.*	1
136.	„ depressus M. R.	1
137.	Nysius Jacobaeae Schill.	1
138.	„ Thymi Wolff	2
139.	„ senecionis Schill.	1
140.	„ punctipennis H. S.	2
141.	Cymus glandicolor Hhn.	2
142.	„ melanocephalus Fieb.	2
143.	„ claviculus Fall. Hhn.	2
144.	*Cymodema tabidum Spin.*	2
145.	Ischnorhynchus Resedae Pz.	2
146.	Ischnodemus sabuleti Fall.	2
147.	*Dimorphopterus Spinolae Sign.*	1
148.	*Blissus Doriae Ferr.*	2
149.	*Henestaris geocoriceps Ant.*	4
150.	Geocoris erythrocephalus Lep.	2
151.	„ *pallidipennis Cost.*	2
152.	„ siculus Fieb.	1
153.	„ ater Fab. var. albipennis F.	2
154.	Heterogaster rufescens H. S.	3
155.	„ affinis H. S.	2
156.	„ Artemisiæ Sch.	2
157.	„ Urticæ Fab.	2
158.	Platyplax Salviae Schill.	2
159.	„ *inermis Rb. Hv.*	4
160.	*Microplax interrupta Fieb.*	1
161.	„ albofasciata Cost.	1
162.	*Brachyplax palliata Cost.*	1
163.	Metopoplax ditomoïdes Cost.	2
164.	Oxycarenus Lavateræ F.	2
165.	„ collaris M. R.	2
166.	„ *modestus Fall.*	1
167.	Macroplax Preyssleri Fieb.	2
168.	„ fasciata H. S.	2
169.	*Paromius leptopoides Baer.*	2
170.	„ *gracilis Rb.*	2
171.	Plociomerus fracticollis Schill.	1
172.	Rhyparochromus antennatus Schill.	2
173.	Rhyparochromus praetextatus H. S.	2
174.	*Rhyparochromus puncticollis Luc.*	1
175.	Rhyparochromus chiragra F. H. et var.	3
176.	*Icus angularis Fieb.*	1
177.	Tropistethus holosericeus Schlz.	2
178.	Pterotmetus staphylinoides Bm.	2
179.	Ischnocoris hemipterus Schill.	2
180.	Ischnocoris punctulatus Fieb.	2
181.	Macrodema micropterum Cunt.	1
182.	Pionosomus varius Wolff	2
183.	*Aoploscelis bivirgatus Cost.*	1
184.	Lamprodema maurum Fab.	2
185.	*Pliuthisus fasciatus Horv.*	1
186.	„ pusillus Scholz	2
187.	„ hungaricus Horv.	2
188.	„ brevipennis Lt.	2
189.	Acompus rufipes Wolff.	2
190.	Stygnus rusticus Fall.	2
191.	„ pedestris Fall.	2
192.	Lasiocoris anomalus Kol.	1
193.	„ *apicimacula Cost.*	2
194.	Peritrechus geniculatus Hhn.	2
195.	„ gracilicornis Put.	2
196.	„ nubilus Fall. Thm.	2
197.	„ luniger Schill.	3
198.	Hyalochilus ovatulus Cost.	3
199.	Microtoma atrata Gze.	2
200.	Trapezonotus anorus Flor.	2
201.	„ agrestis Fall.	2
202.	„ dispar Stål.	2
203.	„ Ullrichii Fieb.	4
204.	Aphanus lynceus F.	3
205.	„ quadratus F.	2
206.	„ *Reuteri Horv.*	1
207.	„ pineti H. S. Rt.	1
208.	„ pedestris Pz.	2
209.	„ vulgaris Schill.	2
210.	„ Pini L.	2
211.	„ phœniceus Ross	2
212.	Beosus erythropterus Bill.	2
213.	„ luscus Fab.	2
214.	*Ischnopeza hirticornis H. S.*	2
215.	Emblethis Verbasci Fab. Stål.	2
216.	„ denticollis Horv.	4
217.	„ ciliatus Horv.	2
218.	Gonianotus marginepunctatus W.	1
219.	Eremocoris plebejus Fall.	2
220.	„ podagricus F.	2
221.	„ erraticus F.	2
222.	„ fenestratus H. S.	2
223.	Drymus pilipes Fieb.	2
224.	*Drymus pilicornis M. R.*	2
225.	„ sylvaticus F.	2
226.	„ brunneus Shb.	2
227.	Scolopostethus pictus Sch.	2
228.	„ decoratus Hhn.	2
229.	„ affinis Sch.	1
230.	„ cognatus Fieb.	2
231.	„ *pilosus Reut.*	2
232.	Notochilus contractus H. S.	2
233.	„ obscurior Rey	2

Број		Комада
234.	Gastrodes abietis Lin.	1
235.	„ ferrugineus L.	2
236.	Pyrrhocoris aegyptius L.	2
237.	„ apterus L.	2
238.	„ marginatus Kol.	4
239.	Piesma quadrata Fieb.	5
240.	„ variabilis Fieb.	4
241.	„ *Kochiae Beck*	2
242.	„ capitata Wlff.	2
243.	„ maculata Lap.	2
244.	Serenthia atricapilla Spin.	1
245.	„ femoralis Ths. var. confusa Pr.	2
246.	*Campylostira ciliata Fieb.*	1
247.	Orthostira musci Schk.	4
248.	„ macrophthalma Fb.	1
249.	Dictyonota crassicornis Fall.	2
250.	Derephysia foliacea Fall.	1
251.	**Galeatus debilis Mont.**	2
252.	Tingis Pyri Fab.	4
253.	Eurycera clavicornis Fc. Fieb.	3
254.	„ Teucrii Hst.	2
255.	Monanthia Cardui Lin.	2
256.	„ auriculata Cost.	4
257.	„ ciliata Fieb.	2
258.	„ *ragusana Fieb.*	2
259.	„ grisea Gm.	4
260.	„ *crispata H. S.*	2
261.	„ capucina Gm.	2
262.	„ geniculata Fieb.	4
263.	„ „ var. griseola Pt.	2
264.	**Monanthia caucasica Jak.**	1
265.	„ Kiesenwetteri M. R.	2
266.	„ costata Fab. Fall.	2
267.	„ *Horvathi Put.*	1
268.	„ Eryngii Lat.	2
269.	„ quadrimaculata Wolff	1
270.	„ dumetorum H. S.	2
271.	„ simplex H. S.	1
272.	„ *platyoma Fieb.*	1
273.	„ Wolffii Fieb.	2
274.	„ lupuli H. S.	2
275.	„ *nassata Put.*	1
276.	„ vericulifera Fieb.	1
277.	„ Echii Fab.	1
278.	Monosteira unicostata M. S.	2
279.	Phymata crassipes Fab.	2
280.	Aradus versicolor H. S.	2
281.	„ cinnamomeus Pz.	4
282.	„ depressus F.	2
283.	„ corticalis L.	2
284.	„ dilatatus Duf.	2
285.	„ annulicornis F.	2

Број		Комада
286.	Aradus *varius F.*	1
287.	„ Brenskei Reut.	4
288.	„ Betulæ L.	2
289.	Aneurus lævis Fab.	2
290.	Hebrus pusillus Fall.	4
291.	Hydrometra stagnorum L.	1
292.	*Microvelia Schneideri Sch.*	2
293.	*Velia rivulorum F.*	1
294.	„ currens F.	2
295.	Gerris paludum F.	1
296.	„ najas De G.	1
297.	„ Costae H. S.	2
298.	„ thoracica Schm.	2
299.	„ gibbifera Schm.	2
300.	„ lacustris L.	2
301.	„ argentata Schm.	2
302.	Ploiaria vagabunda Lin.	1
303.	„ culiciformis DG.	2
304.	„ **Xambeui Mont.**	1
305.	*Metapterus linearis Cost.*	3
306.	Pygolampis bidentata Fer.	2
307.	*Oncocephalus pilicornis H. S. Rt.*	2
308.	Reduvius personatus Lin.	2
309.	Pirates hybridus Scop.	3
310.	Harpactor annulatus Lin.	1
311.	„ iracundus Pod.	2
312.	*Coranus aegyptius F.*	2
313.	„ subapterus DG.	2
314.	*Nagusta Goedeli Kol.*	3
315.	Prostemma guttula Fab.	2
316.	„ sanguineum Rp.	1
317.	Alloeorhynchus flavipes Fieb.	1
318.	Nabis brevipennis Hhn.	1
319.	„ lativentris Bh.	2
320.	„ flavomarginatus Sch.	1
321.	„ limbatus Dlb.	1
322.	„ *capsiformis Gm.*	1
223.	„ ferus Lin.	2
324.	„ rugosus L. Rt.	1
325.	„ ericetorum Sch. Fb.	1
326.	Acanthia saltatoria L.	2
327.	(Salda) pallipes F.	2
328.	„ var. arenicola Sch.	1
329.	„ C — album Fieb.	1
330.	„ **littoralis L. var. adriatica Hv.**	1
331.	(Salda) scotica Curt.	1
332. a	„ *Brancsikii Rt.*	1
332. b	„ variabilis H. S.	1
333.	„ *lateralis Fall.*	1
334.	„ Cocksii Curt.	2
335.	„ cincta H. S.	2
336.	Ceratocombus coleoptratus Z. H.	2
337.	Cryptostemma alienum H. S.	1

Број Комада

338. Cimex lectularius L. 2
339. Lyctocoris campestris F. . . . 4
340. Piezostethus abliynus Cost. . . 4
341. „ cursitans Fall. . . 4
342. Anthocoris nemoralis F. . . . 2
343. „ gallarum ulmi DG. . 1
344. „ sylvestris Lin. . . . 2
345. Triphleps nigra Wolff. 4
346. „ majuscula Rt. . . . 2
347. „ minuta Lin. 4
348. Xylocoris ater DF. 1
349. Microphysa pselaphiformis Ct. . 2
350. Microphysa bipunctata Perr. . . . 2
351. Gryllocoris angusticollis Boer. . 1
352. Acetropis carinata H. S. . . . 1
353. Miris calcaratus Fall. 3
354. „ virens L. Fieb. 1
355. „ lævigatus L. 3
356. „ sericans Fieb. 1
357. „ holsatus Fab. 1
358. Megalocera erratica L. 2
359. „ longicornis Fall. . . 2
360. „ ruficornis Fer. . . 2
361. Leptopterna dolabrata L. . . . 1
362. „ ferrugata F. . . . 1
363. Monalocoris filicis L [Uvac] . . 2
364. Bryoloris Pteridis Fall. . . . 1
365. Lopus albomarginatus Hun. . . 2
366. „ gothicus L. 2
367. „ mat Ross 2
368. Dioncus cruentatus Br. . . . 4
369. Miridius pallidus Horv. . . . 1
370. Phytocoris Pini Kb. 1
371. Phytocoris Fieberi Bliv. . . . 2
372. „ Ulmi L. 2
373. „ varipes Bh. 4
374. „ ustulatus H. S. . . 2
375. „ Signoreti Rt. . . . 2
376. Alloeonotus distinguendus HS. . 4
377. Calocoris striatellus Fab. . . . 1
378. „ collaris F. var. fuscescens Rt. 2
379. *Calocoris Schmidtii Fieb.* . . . 1
380. „ sexguttatus F. . . . 1
381. „ biclavatus H. S. . . 2
382. „ fulvomaculatus DG. . 2
383. „ affinis H. S. 1
384. „ bipunctatus F. . . . 3
385. „ Chenopodii Fall. . . . 3
386. „ ticinensis Mey. . . . 2
387. „ vandalicus Ross. . . 2
388. „ Reichelii Fieb. . . . 3
389. „ seticornis F. 2
390. „ cinctipes Cost. 2

Број Комада

391. Calocoris roseomaculatus DG. . 2
392. „ marginellus Fab. . . 2
393. „ angularis Fieb. . . . 2
394. Megacoelum infusum H. S. . . 1
395. Pycnopterna striata L. 1
396. Brachycoleus scriptus F. . . . 2
397. Oncognathus binotatus F. . . 2
398. Dichrooscytus rufipennis Fall. . 1
399. Lygus pratensis Fab. 2
400. „ campestris F. 2
401. „ rubricatus Fall. 2
402. „ limbatus Fall. 2
403. „ lucorum Mey. 1
404. „ Spinolae Mey. 2
405. „ cervinus H. S. Mey. . . 2
406. „ Kalmi L. 4
407. Zygimus pinastri Fall. 1
408. Cyphodema rubicunda Fall. . . 4
409. „ instabilis Luc. . . 2
410. Cyphodema mendosa Mont. . . 1
411. Poeciloscytus Gyllenhali Fall. . 4
412. „ holosericeus Hn. . . 2
413. „ unifasciatus F. . . . 4
414. „ var. asperulae F. . . 2
415. „ vulneratus W. . . . 2
416. „ cognatus Fieb. . . . 1
417. Camptobrochis punctulatus Fll. . 4
418. „ lutescens Schill. . . 2
419. Liocoris tripustulatus Fab. . . 4
420. Capsus Schach Fab. 2
421. „ trifasciatus L. 1
422. „ olivaceus F. 1
423. „ laniarius L. 4
424. Rhopalotomus ater L. 2
425. Pilophorus perplexus Sctt. . . 2
426. „ clavatus L. Kb. . . 2
427. „ confusus Kb. . . . 2
428. Cremnocephalus umbratilis Fab. 1
429. Systellonotus triguttatus L. . . 2
430. Plagiorhamma suturalis H. S. . 2
431. Eritocoris rufescens Bm. . . . 1
432. Halticus luteicollis Pz. 2
433. „ puncticollis Fieb. . . 2
434. „ apterus Lin. 2
435. „ pusillus H. S. . . . 1
436. Strongylocoris leucocephalus L. 2
437. Labops brevis Pz. 1
438. „ saltator Hhn. 3
439. „ vittipennis H. S. . . . 1
440. „ minor Cost. 2
441. Cremnorhinus basalis Rt. . . 6
442. Macrolophus nubilus H. S. . . 2
443. Dicyphus pallidus H. S. . . . 2
444. „ errans Wolff . . . 4

Број		Комада
445.	Dicyphus geniculatus Fieb. . .	2
446.	„ globulifer Fall. . . .	1
447.	„ Stachydis Rt. . . .	1
448.	Campyloneura virgula H. S. . .	2
449.	Cyllocoris histrionicus L. . . .	2
450.	Aetorhinus angulatus Fab. . .	2
451.	Globiceps sphegiformis Ross. .	4
452.	„ selectus Fieb. . . .	4
453.	Orthotylus flavinervis Rb. . .	1
454.	„ marginalis Rt. . . .	2
455.	„ prasinus Fall. . . .	2
456.	„ flavosparsus Sb. . .	4
457.	„ ericetorum Fall. . .	2
458.	„ *virescens D. Sc.* . .	2
459.	Heterotoma merioptera Scp. . .	1
460.	Heterocordylus tumidicornis H. S.	3
461.	Heterocordylus Genistae Scp. .	4
462.	Malacocoris chlorizans Fall. . .	2
463.	*Reuteria Maryneti Put.*	2
464.	Onychumenus decolor Fall. . .	2
465.	Oncotylus setulosus H. S. . .	2
466.	Placochilus seladonicus F. . .	4
467.	*Pachyxyphus lineellus M. R.* . .	2
468.	Hoplomachus Thunbergi Fall. .	4
469.	Tinicephalus hortulanus Mey. .	1
470.	Macrocoleus molliculus Fall. .	4
471.	Amblytylus affinis Fieb. . .	1
472.	Macrotylus quadrilineatus Schk.	1
473.	Macrotylus Herrichii Rt. . . .	2
474.	„ *Horvathi Rt.* . . .	1
475.	„ Paykulii Fall. . . .	4
476.	„ *atricapillus Sctt.* . .	2
477.	Byrsoptera rufifrons Fall. . .	2
478.	„ *cylindricollis Cst.* .	2
479.	Phylus melanocephalus L. . .	4
480.	„ Conyli L.	2
481.	*Icodema infuscatum Fieb.* . . .	4
482.	*Psallus ancorifer. F. var. fuscinervis R.*	2
483.	**Psallus Henschii Reut**	2
484.	„ variabilis Fall.	4

Број		Комада
485.	**Psallus** Quercus Rb.	4
486.	„ diminutus Rb.	4
487.	„ pinicola Reut.	2
488.	„ *Absinthii Scott.* . . .	4
489.	„ **carduellus Horv.** . . .	2
490.	Atractotomus tigripes M. R. . .	4
491.	„ Mali Mey. .	2
492.	„ magnicornis Fall. .	2
493.	Criocoris crassicornis Hhn. . .	4
494.	Plagiognathus alpinus Rt. . .	2
495.	„ *bipunctatus Rt.* . .	4
496.	„ viridulus Fall. . .	2
497.	„ fulvipennis Rb. . .	4
498.	„ arbustorum F. . .	1
499.	„ albipennis Fall. . .	4
500.	Chlamydatus pulicarius F. . .	2
501.	„ saltitans Fall. . .	1
502.	Neocoris nigritulus Zett. . . .	2
503.	„ Bohemanni Fall. . .	4
504.	Campylomma Verbasci H. S. .	4
505.	*Sthenarus maculipes Rt.* . . .	2
506.	„ Roseri H. S. . . .	2
507.	„ Rotermundi Sch. . .	2
508.	Tuponia tamaricis Perr. . . .	4
509.	„ Hippophaës Fieb. . .	4
510.	Naucoris cimicoïdes L. . . .	4
511.	Nepa cinerea Lin.	2
512.	Ranatra linearis L.	2
513.	Notonecta glauca L.	4
514.	Plea minutissima Fab.	4
515.	Corixa Geoffroyi Leach . . .	4
516.	„ atomaria Ill.	3
517.	„ hieroglyphica DF. . .	4
518.	„ Linnei Fieb.	1
519.	„ *parallela Fieb.*	4
520.	„ striata L.	4
521.	„ Falleni Fieb.	2
522.	„ Fabricii Fieb.	4
523.	„ coleoptrata Fb. . . .	1
524.	Sigara minutissima L.	3
525.	„ *Scholtzii Fieb.*	4
526.	Belostoma giganteum	3

Курзивно штампане врсте су ријетке, **масно** штампане су нове, односно одскора описане врсте.

*
* *

Осим овијех већ означених 526 врста у 1147 примјерака имаде земаљски музеј још од прилике десет хиљада неодређених примјерака, међу којима се находи велик број врста, које се у горњем списку још не налазе.

———

Visoravan Rakitno u Hercegovini.

Priopćio rudarski satnik V. Radimsky.

Visoravan Rakitno leži u najsjevernijem kutu kotara Ljubuškog; preko nje je još u najstarija vremena vodio, a i danas još vodi važan trgovinski put, koji je — dolazeći s jedne strane iz doline Neretve a s druge strane iz doline Trebižata — vodio u sjeverozapadnom pravcu preko brda Jarma u Duvanjsko polje (Županjac) i dalje u Bosnu.

Kao što su obično ravni u zemlji, tako je i ovo polje od Rakitna opruženo sa jugoistoka na sjeverozapad, dužina mu je oko 10 *km*, a najveća mu je širina od jedva 3 *km* kod glavnog sela Podklečani dônji. Visina doline iznad mora čini 880 do 900 *m*, te je klima ušljed ove prilične visine čak i u ljeto prilično postudena.

Rimljani imagjahu za vrijeme svoje vladavine na polju od Rakitna, svakako za obranu mimo prolazećeg puta, dva utvrgjenja, od kojih se rijetki ostanci još i danas vide. Ono veće leži na sjeverozapadu ravnice kod današnjeg sela Petrovići, a ono drugo na 6 *km* jugoistočno otolen kod današnjeg sela Zagradina.

Rimski grad kod Petrovića leži na jednom brežuljku od tereiernog konglomerata, koji se iz doline na svojih 60 *m* relativne visine uzdigao; taj je grad zauzimao jednu strmu glavicu zvanu Gradina, na koju se kako na sjeverozapadu, tako i na jugoistoku naslanja po jedan nešto dublji zaravanak (terasa). Ove su terase ponajviše zaklonjene kamenitim stijenama konglomerata, koje se s obje strane uzdižu iznad horizonta terase, te tako čine prirodan bedem unaokolo. Gdje te stijene pokazuju rupe, tu ove zamjenjuju umjetni zidovi od kreča, od kojih se na takvijem mjestima svagdje vide temeljni zidovi, pa su mjestimice čak do 80 *cm* visine iznad terena održani. I megju terasama i pravom gradinom, kao i na ovoj potonjoj, mogu se više puta opaziti ostanci temeljnih zidova. Kreč je u svijeh ovih zidova pomješan s malim komadima cigalja.

Na sjevero-zapadnoj terasi imade jedna u kamenu izdubljena čatrnja, čija voda tobož imade bakren kus, te se s toga ne pije. Ovo potonje tumači se tako, da na dnu pola zasute čatrnje imade neko golemo blago. Ja sam okusio vodu iz čatrnje, našao sam da nema nikakva osobita kusa, ali od metalnog kusa nijesam baš ništa osjetio.

Na glavici od Gradine, a isto tako i na obadvije terase, koje se sada kao oranice upotrebljuju, našao sam mnoge crjepove od crvenih i mrkih, slabo ispečenih sudova od gline, koji su prostom rukom načinjeni i često grbavim nastavkom ukrašeni. Osim toga nagjoše se još crjepovi od crvenih glinskih sudova, koji su na kolu okretani, dobro pečeni i od fino nakvašene gline načinjeni, i koji od česti bjehu nekakvom bojom kao firnis prevučeni. Ovi potonji sudovi su za izvjesno rimskog porijekla. Dalje se nagjoše odlomci

od mlinskih kamenova, koji se sastojahu dijelom od siva, mjehurava i lavina kamenja, dijelom pak od crvenkastog konglomerata, kao i komadi željezne troske. Naprotiv nijesam mogao da nagjem ni komadića odlomka od crijepa s krova, te će biti, da rimska zdanja u ovoj tvrgjavi nijesu imala obične krovove od crjepova. Najposlije — povodom mojega pohoda ovdje — dobio sam od jednog dječka iz Petrovića jedan veoma zargjan i s toga teško čitljiv rimski carski novac, koji je nagjen na jugoistočnom zaravanku tvrgjave. Na carskoj glavi opaža se jasno puna brada, te po tome može novac, ako je veoma star, poticati najviše iz drugog stoljeća poslije Hrista.

G. oficijal Franjo Fiala, koji je još otprije pohodio Petroviće i mene upozorio na tamošnju Gradinu, saopćio mi je, da se u Gradini i njezinoj okolici često nalaze rimski novci i da su nagjene nekolike geme (graviran kamen), dva brušena karneolska kamena za prsten bez ureza, za tijem jedno zrno brušena prozirca, no sve da je prodano u Dalmaciju. Dalje je čuo od sadašnjeg posjednika, da je njegov otac pri krčenju tvrgjavskih zaravanaka našao mnoge željezne mačeve i t. d. pa ih sakovao, kao i nagjene bronze na ôku prodao jednom nožaru u Posušju da ih satopi.

Slika 1. (1/3)

Na žalost i danas još na sličan način propadaju iz neznanja mnoge važne starine, ili se raznose iz zemlje, ponaosob iz Hercegovine u Dalmaciju.

G. Fiala uručio mi je tada za naš muzej jedan gvozden nož s jednom sječenicom rimskog oblika, u sječivu 15 *cm* dug i sa $2^1/_2$ *cm* najveće širine, kako pokazuje *slika 1.*; za tijem poveći broj komada od bronzanog tenećeta, rimski novac i nekoliko manjih nalazaka iz Gradine u Petrovićima, koje je od tamošnjih posjednika dobio.

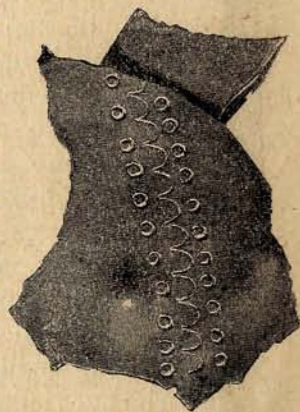
Vrlo su zanimljivi fragmenti od bronzana tenećeta, koje sam u prvi mah držao za odlomke jednog poprsnog oklopa. No posmatrajući ih pobliže posumnjao sam da će to biti, te sam zamolio kustosa dvorskog muzeja u Beču, g. Josipa Szombathy-a, za njegovo mnijenje o upitnim fragmentima. Isti gospodin mi je ovo odgovorio: „Fragmenti od bronzanog tenećeta iz Petrovića možda potiču od jednog oklopa, te je skoro isključeno pitanje, da bi ti fragmenti bili od šlijema ili od kakove posude. U ostalom pri bližem razgledanju ipak mi se čini, da se ne može ostati pri tumačenju, da su fragmenti od oklopa. Ostaje da se još jedan prijedmet uzme u obzir: omotak kola za borenje, sa kojim bi se vrlo dobro podudarala gruba izrada tenećeta, grubi ukrasi i veličina štedljivo smještenih rupa za zakivanje. Ako naime zamislimo sebi kotaricu takvih kola, kakva su upotrebljavali narodi u Omirovom eposu — docnije azijatski i misirski narodi — za svoje junake u bojevima, a poslije Grci i Rimljani u svojim borbama na kolima, onda možemo pouzdano sebi zamisliti, da su obadva sa *a* i *b* ozna-

čena komada činili ćoškove, a komad *c* sredinu gornjega ruba. Rupe za zakivanje mogle su onda za to biti, da se teneće učvrsti na drvenim rebrima ruba. Ovi komadi ne gube od svoje važnosti ni onda, ako bi se na ovaj način protumačili“.

Kao što je već spomenuto, ukrasi su grubo izragjeni, ujedno veoma štedljivo upotrijebljeni, jer od 19 komada, što sam ih dobio, vide se samo na 5 tragovi od toga. To su ponajviše komadi od ruba, i samo je onaj u *slici 2.* prikazani fragment komad iz sredine.

Osim ovijeh fragmenata od tenećeta dobio sam i jedan jači, ljeveni komad od bronze, koji je možda amo spadao i bio ukrasni komad na kolima.

Docnije uručio mi je učitelj u Podklećanima, g. Ivan Begović, dva željezna kopljana šiljka, koji su nagjeni u neposrednoj blizini Gradine u Petrovićima. Onaj veći, *slika 3.*, imade 30 *cm* u dužini, srčano proširen list i slabo rebro u sredini. Manji, *slika 4.*, dugačak je 17 *cm*, inače nalik ovom prvom, ali mu je list mrve uži. Na obadva se opaža, osobito na dršcima, nebrižljiv kovački posao i šiljkovi su u obadva odlomljeni. Kako je oblik oštrica malo karakterističan, to se ne može pouzdano označiti, eda li ova koplja spadaju u la-tensko doba, u rimsko ili u doba seobe naroda; no obzirom na nalazište, ja bih rekao, da spadaju u doba rimskih careva.

Slika 2. ($^4/_5$)

Na jugoistočnom podnožju brežuljka s tvrgjavom nahode se temeljni ostanci nekolikih zdanja, koja su, kako se čini, gragjena sa suhijem zidovima. Sa svijem na blizu, ali već u ravnici, stoji dalje ruševina jednog većeg zdanja, zatvorenog poluokruglom apsidom, od kojega stoje travom i šipragom obrasle zidine na metar visine. Po lokalnom predanju to je ruševina crkve sv. Marka i okolni kršćani uvažavaju je u tom smislu. Imao sam prilike, da se o tome lično uvjerim, kad je za mojega boravka ondje jedna stara žena moleći se Bogu nekoliko puta na koljenima otpuzila unaokolo po zidovima.

Druga rimska tvrgjava na Rakitnom polju leži, kako je spomenuto, na 6 *km* jugoistočno od Petrovića kod sela Zagradine i zove se Gradina od Zagradine ili od Sutine. Stojala je na osamljenoj, čunjastoj strmoj glavici od numulitnog vapnenca, u svojih 70 *m* relativne visine, a sudeći po skučenom prostoru, biće da je imala samo jednu kulu za stražu. Na malenoj ravni ne opažaju se sada više nikakvi temeljni zidovi, ali kako ovo mjesto, tako i brdske strane obasute su komadima gragjevinskog kamenja, na kojima se još opaža kreč (malter), isto tako i slobodnim komadima kreča (maltera). Ovaj je kreč pomiješan sa komadima cigalja i neobično

je tvrd, što upravo karakteriše rimske gragjevine. Osim toga često se nalaze ondje glinski crjepovi, kako od sudova prostom rukom gragjenih, tako i od onijeh rimskoga porijekla, koji su na kolu gragjeni, dalje fragmenti mlinskih kamenova od crvenkastog konglomerata i komadi željezne troske.

Na zapadu i sjeverozapadu od Gradine nalaze se u većem prostoru na oranicama i livadama mnogobrojni temeljni zidovi od starih zdanja, i zove se ovaj rit Staro selo. Kako mještani pričaju, veći dio ovijeh zdanja prekopan je prilikom preoravanja zemlje. Samo neposredno na sjevernom podnožju brda na jednom pustom, kamenjem pokrivenom mjestu, proviruju iz terena još zidinski ostanci od 8 do 10 zdanja, koja su gragjena krečnim malterom s pomješanim cigljama. Megju kamenjem našao sam ondje fragmente jednog okruglog kamena za razbijanje (Klopfstein) s promjerom od $6^1/_2$ *cm*, koji se sastojao od gabra, vrste kamena, kojega nema u ovom kraju, ali se u Bosni često nahodi kao pratilac serpentina. Dalje nagjoh ovdje sa svijem slične glinske crjepove, komade od mlinskih kamenova i željezne troske, kao na Gradini.

Kako učitelj Begović saopštava, u cijeloj okolici od Zagradine nahode se često rimski novci i on mi je predao za naš muzej na *slici 5.* naslikani okvir jednog rimskog zaponca (pregjice) od bronze u promjeru od $3^1/_2$ *cm*, koji je ovdje nagjen, ali nema na njemu jezičca.

Slika 3. (1/3)

Po naprijed rečenom dakle nema sumnje, da su ruševine u Starom selu pod Gradinom kod Zagradine ostanci jedne poveće rimske naseobine, koja je u doba rimske vladavine mogla biti glavno mjesto na Rakitnom polju.

Izmegju ruševina Starog sela i Petrovića povlači se jedan kaldrmisan put, na koji se pri oranju često nailazi, a mjestimice leži i slobodno na vidiku. Stanovnici mi rekoše, da je ova kaldrma $1^1/_2$ *m* široka. Jedan komad od nje vidio sam i sâm na jednoj livadi kod Zagradine. Put je neotesanim kamenjem kaldrmisan, a s obje strane zagragjen takogjer neotesanim rubnim kamenjem, koje se na 10 do 15 *cm* uzdiže iznad samoga puta. Širinu puta izmjerio sam sa 120 do 130 *cm*, a cjelokupnu širinu zajedno sa kamenjem na rubu sa blizu 170 *cm*. S ovako malenom širinom mogao je ovaj rimski put samo za konjanike služiti. Biće svakako da je vodio iz doline Neretve u okolici današnjeg Mostara preko Mostarskog blata i Varda-planine prema Zagradini i Petrovićima. Kod Petrovića se ovaj put možda svezao s drugim rimskim putem, koji je po nagjenim tragovima vodio iz doline Trebižata preko rimske stanice Gradaca kod Posušja i dalje preko Trebistova na visoravan od Rakitna.

Slika 4. (1/3)

Od Petrovića vodio je ovaj put preko brda Jarma, gdje je po mnijenju franjevca Bakule[1]) na 500 koraka u tvrdom kamenu prokopan, u dolinu Duvna i uz rimske naseobine u Borčanima u današnji Županjac, gdje se u blizini nahode ostanci većeg rimskog mjesta, i gdje su ponovno nagjeni kamenovi s rimskim natpisima.

Od prilike na pola brdske visine Gradine kod Zagradine nahodi se na zapadnoj strani nizak ulazak jedne pećine, koja prilično duboko ulazi u brdo. U njoj je prije nekoliko godina g. kustos Ćiro Truhelka za pokušaj nešto iskopao, i našao je osim mnogih glinskih crjepova od prostom rukom gragjenih sudova i jednu malešnu vazetu od gline sa dvije uške, kao i mnogo životinjskih kostiju.

Slika 5. (2/3)

Po saopštenju u Rakitnom rogjenog franjevačkog svećenika fra. Rafajla Radoša izvještava dr. M. Hoernes[2]) „da u Rakitnom imade čudnovata pećina po obimu ne manja od manastira Široki brijeg, no sa tako uskim i niskim ulaskom, da samo po jedan čovjek i zgureno more unići u nju. Zidovi su unutrašnjeg prostora surovo izglagjeni, pod je navodno od neke vrste cementa i pokriven je kao i zidovi natpisima, koji se u redovima jedan iznad drugim protežu do u najstražnje kutove pećine. Veli se da su dobro očuvani i potpuno čitljivi ovi natpisi, ali ih dotični pouzdanik nije mogao razumjeti, jer ne poznaje ćirilskoga pisma.“

Na omotku sveske 7. mjesečnika u Spljetu: „Bulletino di archeologia e storia Dalmata“ od 1878. nalazi se dalje jedan dopis iz Mostara bez potpisa, u kojemu se megju ostalijem i ovo kazuje:

„Drugo pismo, takogjer starobosansko, nalazi se u Rakitnu u humki, kako mi R. R.[3]) piše, ondi zvanoj Gradina. Ova je visoka od 70 (?) do 70 *m*, široka na temelju 100 *m*, sa svih strana od brda osičena i u vrhuncu na lik plasta zaoštrena, na kojoj vide se razvaline od nekakve zgrade. U gradinu ulazi se od podneva na jedna malena vrata, i posli nekoliko koraka naide se na jedno vrilášce, koje, nakon kratka 4 koraka teka, utiče u jedan malen ponorić u istoj gradini. Idjuć u gradinu, posli mnogo zaškoljina, kutâ, tisnoćâ, dodje se u jednu pečinicu, priličnu sobi, širine od 3 *m*. Dno jest od same gnjile ilovače, a strane i nebo od kamena. Sva ova soba, toliko sa strana, koliko po nebu, izpisana je starobosanskim pismom. Pismo se dosta dobro očuvalo, ali zaradi vlage i pomanjkanja drugi sredstvâ, dosad se nije nitko nagnuo da ga proštije“.

Slika 6. (2/3)

---

[1]) Schematismus topographico-historicus custodiae provincialis et vicariatus apostolici in Hercegovina. Spalato 1867. Pg. 135.

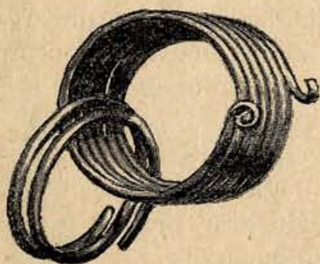
[2]) Sitzungsberichte der k. k. Akademie der Wissenschaften in Wien 1880. Pg. 594.

[3] Jamačno isti fra. Rafajlo Radoš.

Iz ovoga se dopisa vidi, da se na Gradini kod Zagradine, jer ne može ni biti druga, još odskora vidila zidina s ulaznim vratima, a sada nema ni traga više od nje.

Naravno, bio sam veoma radoznao, da vidim ove mnoge starobosanske natpise u pećini, i na moje pitanje rekoše mi odmah u Podklečanima, da ih imade u jednoj pećini brda Gradine kod Zagradine. Pohodio sam dakle tu pećinu s učiteljem Begovićem, s jednim rekviriranim čičom, koji je navodno dobro poznavao te natpise, kao vogjom i sa nekolikim radoznalim žiteljima iz Zagradine. Nedaleko od niskog ulaska i pošto se propesmo preko neke istaknute uzvisine zemlje, unigjosmo u neku višu širinu u kojoj se tle, kao u cijeloj pećini, sastoji od ilovače i odronaka krečnog kamena, i oklen opet sužena pukotina vodi dalje u brdo. Strane i nebo ove širine sastoji se, kao i cijelo brdo, od krečnog kamena i prevučene su mnogostruko tankim rastopom sige.

Ušljed neravne debljine ove sigine prevlake načiniše se pri svjetlosti svijeća razne crte od sjenke, za koje mi, kao i za nepravilne pukotine u stranama reče vogja, da su to pismena od natpisa.

Slika 7. ($^2/_3$)

Slika 8. ($^2/_3$)

Slika 9. ($^2/_3$)

Nu tu nije bilo ama ni traga od pravih natpisa ni po stranama, ni na nebu, a najmanje na podu od ilovače.

Ne mogu da protumačim sebi stvar drukčije, već da se neko pri rgjavom osvjetlenju obmanuo i pričao dalje ono što je vidio, a lakovjerni i nepismeni stanovnici u okolini odmah su to primili za gotov novac. Naprijed spomenuti pouzdanik, znajući za ove priče, možda je kao dijete pohodio pećinu i dobro utubio tada dobivene maštave utiske, te ih kao čovjek bona fide dalje rasprostreo.

Naprijed sam spomenuo, da se na Gradinama u Petrovićima i Zagradini i njihovoj blizini često nahode rimski i drugi starinski novci, koji se u ostalom nalaze po svemu Rakitnom polju. Prilikom moga boravka u Rakitnu dobio sam i ja od učitelja Begovića za naš muzej nekolike novce, što ih je on ondje sabrao, te sam ih poslao direktoru c. kr. dvorskog muzeja u Beču, gosp. Fr. Kenneru s molbom, da ih obilježi kakvi su.

Ovaj slavni numizmatičar bio je tako ljubazan, te je velikom mukom obilježio ove novce, pri svem tome, što su pojedince bili

rgjavo očuvani i u malom broju, na čemu mu ovijem usrdnu zahvalnost izričem.

To bijahu slijedeći novci:

1. Jedna srebrena drahma iz Dyrrhachion-a ili Apollonia.

2. Jedan srebreni dinar monetara P. Servilius-a Rullus-a, od godine 89. prije Hrista.

3. Jedan srebreni dinar monetara A. Postumius-a, od g. 74. pr. Hrista.

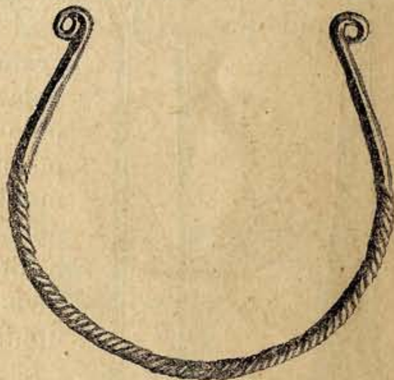
4. Bronzani novac naseobine Nemausus (Nimes) u Galliji sa glavama Augustusa i Agrippe. Iz vremena od 28. prije do 14. poslije Hrista.

5. Sesterac od bronze od cara M. Aureliusa kao caesara, 146—161. po Hr.

Po tome novci iz Rakitna potiču iz raznijeh vremena i odista je zanimljivo, da su, u koliko zadiru u prvu polovinu stoljeća prije Hrista, novi svjedoci onog poznatog živahnog prometa, koji je postojao u potonjem stadiju perijode La Tène izmegju Italije i Illyricuma.

Na Rakitnom polju ostali su nam odista očuvani ostanci ne samo naprijed spomenute, već i starijih prehistoričkih perijoda.

Tako sam u Petrovićima dobio fragment jedne lijepo uobličene, polirane i bušene bradve od kamena, koja se sastoji ili od gabra ili od diabasa, a nagjena je na Žabljak-planini sjevero-zapadno od Petrovića blizu megje prema Županjcu. Na žalost očuvala se samo prednja polutina; oštro sječivo ima u širini 43 *mm*, dočim dužina od sječiva do sredine probušine iznosi 80 *mm*, a širina probušine gore 22 *mm*. Ovaj kameniti artefakt pripada ili neolitskoj perijodi ili početku bronzanog doba.

Slika 10. ($^2/_5$)

Dalje mi je učitelj Begović ljubazno podario za muzej slijedeće bronze, a svekolike su nagjene u oranicama oko Petrovića:

1. Jedan šiljak od koplja (*slika 6.*) od 85 *mm* dužine, sa jakim zaobljenim srednjim rebrom i veoma kratkim, s obje strane probušenim drškom.

2. Jednu spiralu za nakit sljepočica sa 35 *mm* promjera (*slika 7.*), od bronzane žice su šest savijutaka, s obadvije strane previjenim krajevima žice i sa jednim prstenom od žice sa dva savijutka u promjeru od 30 *mm*.

3. Sličnu nakitnu spiralu za sljepočice (*slika 8.*), u promjeru od 35 *mm* i sa pet i po savijutaka, sa pravo ušiljenim krajevima žice i bez prstena.

4. Sličnu nakitnu spiralu za sljepočice (*slika 9.*), sa 40 *mm* u promjeru i tri savijutka žice, koja je na obadva kraja ravno ušiljena.

5. Sličnu nakitnu spiralu za sljepočice, sa 50 *mm* u promjeru, sa tri savijutka žice, koja je na obadvije strane pravo ušiljena, ali jako iskrivljena.

6. Dvije ravno velike spiralne pafte od bronzane žice, sa 62 *mm* u promjeru, koje očevidno spadaju ujedno, i predstavljale su fragmente jednog naočarastog nakita na prsima.

U ostalom je moguće, da su pod 4 i 5 spomenute i kao sljepočne spirale tumačene bronze bile privjesne grivne za takav dvotočni nakit. Barem dvorski muzej u Beču imade sa Glasinca u Bosni dva takva nakita, koji su kao privjesci (pendoloques) nošeni [1]).

7. Dvije ogrlice (Torquis) od jake, kao gajtan uvijene bronzane žice, jedna sa 13 *cm*, a druga sa 11 *cm* u promjeru. Veća je predstavljena na *slici 10.*

Ove su bronze očevidno nagjene u grobovima i potiču ili iz ravnih grobova ili iz poravnjenih gomila. Svekolike pripadaju obličnom krugu bronzane perijode, no bilo bi za sad preuhitreno, kad bi se ovi pojedini nalasci pouzdano pripisali bronzanom vremenu, jer svi naprijed spomenuti oblici nalaze se opet u grobnom inventaru nekropole na Glasincu u Bosni, koja spada u pozniju halštatsku perijodu. Ondje megju množinom halštatskih nalazaka imade ih baš ne na rijetko, te se s toga čini, da su barem u Bosni na Glasincu oblici bronzana vremena duboko u halštatskoj perijodi ostali u upotrebi.

Slika 11. (2/3)

Slika 12. (2/3)

No kod bronza u Petrovićima svakako pada u oči, da megju njima nema ni jednog komada, koji bi spadao u halštatsku perijodu, naprotiv megju bronzama iz bliske Zagradine — o kojima ćemo još progovoriti — i koje spadaju u halštatsku i la-tensku perijodu, nije nagjen ni jedan tip bronzane perijode. Dalje treba uzeti u obzir i to, da Petrovići ne leže u Bosni, već u Hercegovini, koja je mnogo bliža moru i velikom prometu, gdje su novi oblici mogli brže i intenzivnije unići.

Najposlije onaj lijepi nalazak, što ga je o. Augustin Zubac našao kod Krehin-gradca, dakle takogjer u Hercegovini i ne baš daleko od Rakitna, sadrži isključivo samo bronze iz bronzane perijode.[2])

Po svijem okolnostima vrlo je vjerovatno, da opisani nalasci u Petrovićima predstavljaju artefakte bronzanog doba. Pouzdano

---

[1]) Dr. M. Hoernes. Grabhügelfunde von Glasinac in Bosnien. Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien. XIX. Band 1889. Pg. 145 f., Fig 202, 203.

[2]) Vidi članak dra Hoernesa u ovoj knjizi. Strana 350. do 368.

bi se samo tako moglo znati, kad bi se pobliže ispitalo grobno polje u Petrovićima, ili možda otkopalo onih šest gomila (tumula), koje sam opazio kod sela Mukinje u općini Rakitno, odnosno na jugozapadu od Petrovića.

Drugu povorku prehistoričkih bronza, koje se sa svijem razlikuju od naprijed opisanih, iskopao je oružnički stražmeštar Ilija Bogunović iz nekolikih ravnih grobova na jednoj oranici južno od Gradine u Zagradini i meni ih u ljeto 1890. za zemaljski muzej uručio.

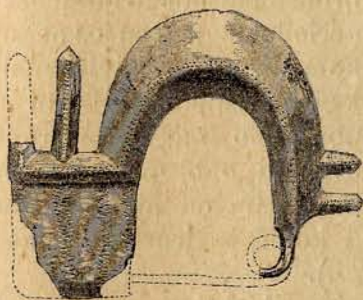
U tijem bronzama zastupana su dva različita dobna stepena, naime halštatska i la-tenska perioda.

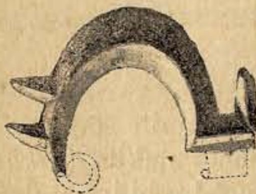
Od ovih valja halštatskoj periodi pribrojiti slijedeće artefakte:

1. Štipalicu (pincette, *slika 11.*) od 10 *cm* dužine, ukrašenu istačkanom zubnom crtom i malešnim krugovima.

2. Dvije dvostruke bočke, od kojih je jedna, bolje očuvana i sa 10 *cm* dužine u *slici 12.* predstavljena.

3. Četiri ljevene fibule na obluk, koje ciglo na jednoj strani imaju tijela i ukrasa, a na drugoj su ravne. U *slici 13.*, *slici 14.* i *slici 15.*

Slika 13. (2/3)

Slika 14. (2/3)

Slika 15. (2/3)

naslikane su tri veće od njih, a primjećujem, da je četvrta fibula onoj u *slici 14.* prikazanoj slična, ali je mrve manja. U fibula *slika 13.* i *slika 14.* padaju u oči osobeni, bodljikavi nastavci, u *slici 15.* slabo uspjelo podražavanje stremena u obliku gusjenice.

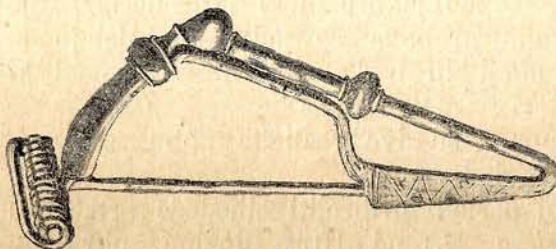
Poslije prvih surovijih nalazaka ove vrste na Glasincu htjelo se, da se ovakvi jednostavno ljeveni komadi od bronzanog nakita smatraju za proizvod nebrižljivog rada tek da samo zasijeni oči. Ali kako su docnije nagjene na Glasincu takve fibule u boljoj izradi, a fibula u *slici 13.* iz Zagradine suviše je veoma brižljivo izragjena: biće opravdano mnijenje, da su ovdje vjerovatno po srijedi samo votivni (za uspomenu) komadi, koji su u specijalnoj namjeni kao prilozi grobovima dobili tako osoben oblik.

Bronze la-tenske periode iz Zagradine sastoje se samo od fibula, ali veoma karakteristična oblika. U svemu imademo odonle šest djelomice oštećenih komada i četiri fragmenta.

Fibula, koja amo spada (*slika 16.*), imade jednu, s obje strane u poduži omotak razvijenu iglenu spiralu, te s toga opominje na

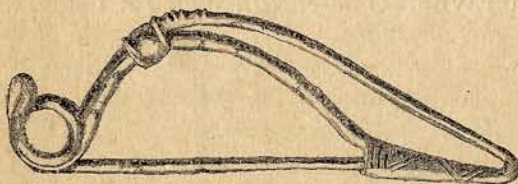
oblike halštatske periode, ali je megju tijem s toga, što dugmasta noga potpuno prijanja uza gornji dio stremena, bez sumnje karakterisana kao fibula iz la-tenskog vremena.

Fibula (*slika 17.*), od koje imaju tri primjerka, predstavlja glavni tip srednjeg la-tenskog stepena, dočim oštećena fibula (*slika 18.*) sa svojim trakavim stremenom predstavlja regju pojavu ove periode.

Slika 16. (2/3)

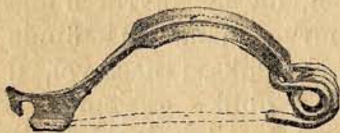
Nepotpuna fibula (*slika 19.*) sa dva zrna i jednim kopljastim dijelom od glave, pripada dalje takogjer jednom baroknom obliku latenske periode. Najzad od ona četiri fragmenta od fibula iz Zagradine, koji predstavljaju dijelove sličnih fibula, prikazana su radi toga da se vide trnove spirale, dva jednotrna komada u *slikama 20.* i *21.*, a jedan dvotrni komad u *slici 22.* Uz ove bronze halštatske i la-tenske periode nagjeni su još nekoji komadi, ali su odviše malo karakteristični, a da bi se pouzdano mogli pribrojiti ovoj ili onoj periodi. Napominjem od njih pet kao gusjenice rovašenih bronzanih štapića, od kojih je jedan naslikan u *slici 23*, i jedan komad nakita (*slika 24.*).

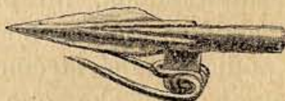
Slika 17. (2/3)

Ovi su štapići možda bili na drvenim objektima na pr. na ormarićima ili na kožnim kajišima namješteni, naprotiv tumačenje komada (*slika 24.*) ne ću ni da pokušam.

U ravnim grobovima u Zagradini zastupljena su dakle dva sa svijem različita dobna stepena, mlagja la-tenska perioda i starija halštatska. Vjerovatno je, da način sahranjivanja u ove dvije periode nije sa svijem jednak ostao. Na žalost pri kopanju u godini 1890. nije se dovoljno pazilo na pobliže okolnosti nalaska, s toga bi veoma nužno bilo, da se zarad jasnog konstatovanja dotičnih odnošaja sa svijem tačno pretraži lokalitet nalaza.

Slika 18. (2/3)

Slika 19. (2/3)

U pogledu prehistoričkih nalazaka na Rakitnom polju moram još napomenuti, da sam u Petrovićima dobio jednu srednjo-la-tensku fibulu, koja je po obliku i veličini kao ona u *slici 17.* predstavljena fibula, ali je na žalost slomljena na dva komada. Ista je zatečena u ritu Klanac sjeverozapadno od Gradine u Petrovićima

pri oranju, pa je vjerovatno tom prilikom i slomljena. Po tome je moguće, da se i u sjevernom dijelu visoravni Rakitna nahode grobovi iz la-tenske periode. Iz naprijed rečenog smo se uvjerili, da su nam prehistorički žitelji na visoravni od Rakitna ostavili česte tragove njihovog kulturnog stanja, a da su ondje i Rimljani vladali, to dokazuju nagjene razvaline od dvije tvrgjave i jedne naseobine, dokazuju ostanci od putova i najposlije manji nalasci, kao novci, oružje i t. d.

Slika 20. (²/₃)

Ostaje dakle da napomenemo samo još nekolike ostatke srednjega vijeka, koji se u Rakitnu nahode.

Franjevac Bakula[1]) napominje u Rakitnu dvije tvrgjavske razvaline, i to jednu u Sutini a drugu u Vrpolju. Ali to nijesu nikakve srednjovječne gragjevine, već ona obadva opisana rimska utvrgjenja u Zagradini i Petrovićima. Jer Gradinu od Zagradine nazivaju neki okolni žitelji po nekom drugom bliskom mjestu i Gradinom od Sutine, a crkvena ruševina sv. Marka, koju je Bakula premjestio u Vrpolje, leži pod Gradinom od Petrovića. Isto je tako danas još neizvjesno, eda li su ova navodno crkvena razvalina sv. Marka u Petrovićima, kao i ona od imenovanog pouzdanika napomenuta crkvena ruševina nekog nepoznatog sveca u ritu Dešnjovica kod sela Dolci sredovječne gragjevine, ili eda li ne pripadaju možda rimskome dobu.

Slika 21. (²/₃)

Slika 22. (²/₃)

Kao pouzdane ostatke srednjega vijeka u Rakitnu imamo dakle samo starobosanske grobne kamene, koji se nahode na raznijem tačkama visoravni u Rakitnu.

Po franjevcu Bakuli pojavljuju se staro-bosanski grobni kameni u Dolcima, dalje u Vrpolju (vjerovatno pravije u Petrovićima) na dva mjesta, ali su mi ista nepoznata.

Slika 23. (²/₃)

Iz zvaničnih podataka vidim dalje, da kod Dupovaca stoje 25 staro-bosanskih grobnih kamena, od kojih jedan zovu „Vukašinov grob“, a četvrt sahata zapadno otolen u Podnićima 70 takvih kamena, od kojih su nekoliki ukrašeni s ornamentom krsta.

Ja sam sâm jugozapadno od sela Mukinja, blizu već spomenutih šest tumula, zatekao 17 starobosanskih grobnih ploča. Dalje sam na katoličkom groblju kod sela Podklečani dônji našao jedan grobni kamen u obliku sarkofaga i dva pločasta. Kod hana ovog spomenutog sela našao

Slika 24. (²/₃)

---

[1]) Schematismus topogr. hist. custodiae provincialis et vicariatus apostolici in Hercegovina. Spalato 1867. Pg. 129.

sam 29 staro-bosanskih grobnih ploča, dijelom na upotrebi kao ograda za jednu oranicu, a kraj njih kolibu gragjenu od tijeh kamena, od kojih sam u zidu izbrojao 9 komada.

Južno otolen stoje na dvije gomile 1 grobni kamen u obliku sarkofaga, 3 u obliku tumbe i 33 pločna staro-bosanska grobna kamena.

Još dalje južno u ritu Sugrebine, istočno od brda Zbornjača, prebrojao sam kod jednog mlina 53 staro-bosanske grobne ploče.

Najjužnije kamene ove vrste i to 1 sarkofag i 4 ploče, našao sam najposlije na konjaničkom putu prema Širokom brijegu na katoličkom groblju u Percima i nablizu na jednom brežuljku 5 ploča.

Kakvih natpisa, emblema i ornamenata nijesam opazio na ovijem, u ostalom veoma istrošenim staro-bosanskim grobnim kamenima u Rakitnu.

Kao u najviše predjela Bosne i Hercegovine, osim možda nekojih kotara u Krajini i Posavini, tako se i na visoravni u Rakitnu nahodi množina zanimljivih arheoloških objekata iz veoma različitih vremena. Ja bih ovdje suviše da izrečem pouzdanu nadu, da su naime oni osobito važni grobovi la-tenske periode u Zagradini i u Klancu kod Petrovića pozvani, da poslije sistematskog pretraživanja u svoje vrijeme bitno obogate prehistoričku zbirku našeg zemaljskog muzeja.

Предисторијска истраживања на Собунару код Сарајева у години 1891.

Приопћио **Фрањо Фиала.**

Услијед систематичног претраживања, које је године 1891. на Собунару настављено, пошло ми је за руком, да оно, што сам о тој предисторијској насеобини у Гласнику, књига II. од г. 1890., стране 212. до 220. огласио, сад важним и новим пронађеним градивом проширим и дијелом преиначим.

Своје прекопавање протегао сам једино на стародревна насеља под хридинама висоравни; градине на „Дебелом брду" и „Златишту" нијесам свео у подручје свога испитивања.

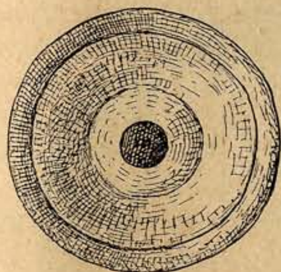
Слојеви, у којима нам се сачуваше останци древне културе, бијаху неједнаки и неправилни, те лежаху око двадесет до педесет центиметара дубоко. Налазишта, којих је преко тридесет пронађено, нијесу била једна до другог, по чему се и приказују као да су била осамљена огњишта или изгорјеле колибе. Тај мој назор поткријепише многобројни испржени и црвени комади иловаче, које сам пронашао, а на њима отисци 3—4 *цм* дебелих прутова. Биће останци припроста плетера, некоћ облијепљена земљом, а

зграде сличне колибицама, које и данас народ у нужди од плетених шиба гради, а називље кошарама.

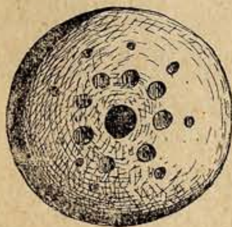
Огромни слојеви пепела, у којима се они испржени комади глине налажаху, свједоче нам, да су оне колибе пожаром уништене.

Предмети од иловаче запремају у погледу количине и разноликости прво мјесто међу свим овогодишњим нахођајима, као и међу ископинама прошасте године 1890. Прије свега споменути ми је један налаз с тога важан, што подсјећава на неку творничку израдбу иловастих предмета те предисторијске насеобине.

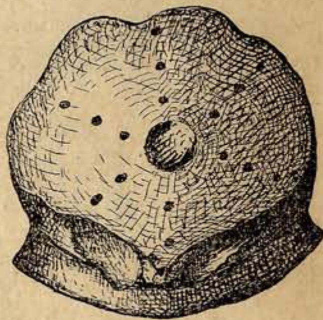
Један метар по прилици испод површине земље пронађено је на плочи од камена пјешчењака, усриједи пепела и угља, 11 комада тако званих ткалачких утега (Senkgewichte), чуњаста облика, $1^1/_2$ *дм* високих а на дну 1 *дм* у премјеру, на вршку пробушених. Ти предмети били су на плочи онако понамјештани, како би их лончар другда на припростом огњишту поредао. Ти комади нијесу били сви подједнако сачувани, неколико било

Слика 1.

Слика 2.

Слика 3.

их сагорјелих, задртих и распукнутих, други били су незготовљени, те кад се их из земље вадило, са свијем се расуше, чему се код тако припроста огњишта и надати било. Пронашао сам тијем слична али не тако лијепа спремишта за посуђе; ствари, које би шта вриједиле, туде нашао нијесам, већ једино гомилу разбијених и растрошених комада.

Од нових земљаних предмета са Собунара, досад још непознатих, ове сам снимио и насликао.

Слика 1. Троструко профиловани шупљикасти огршак.

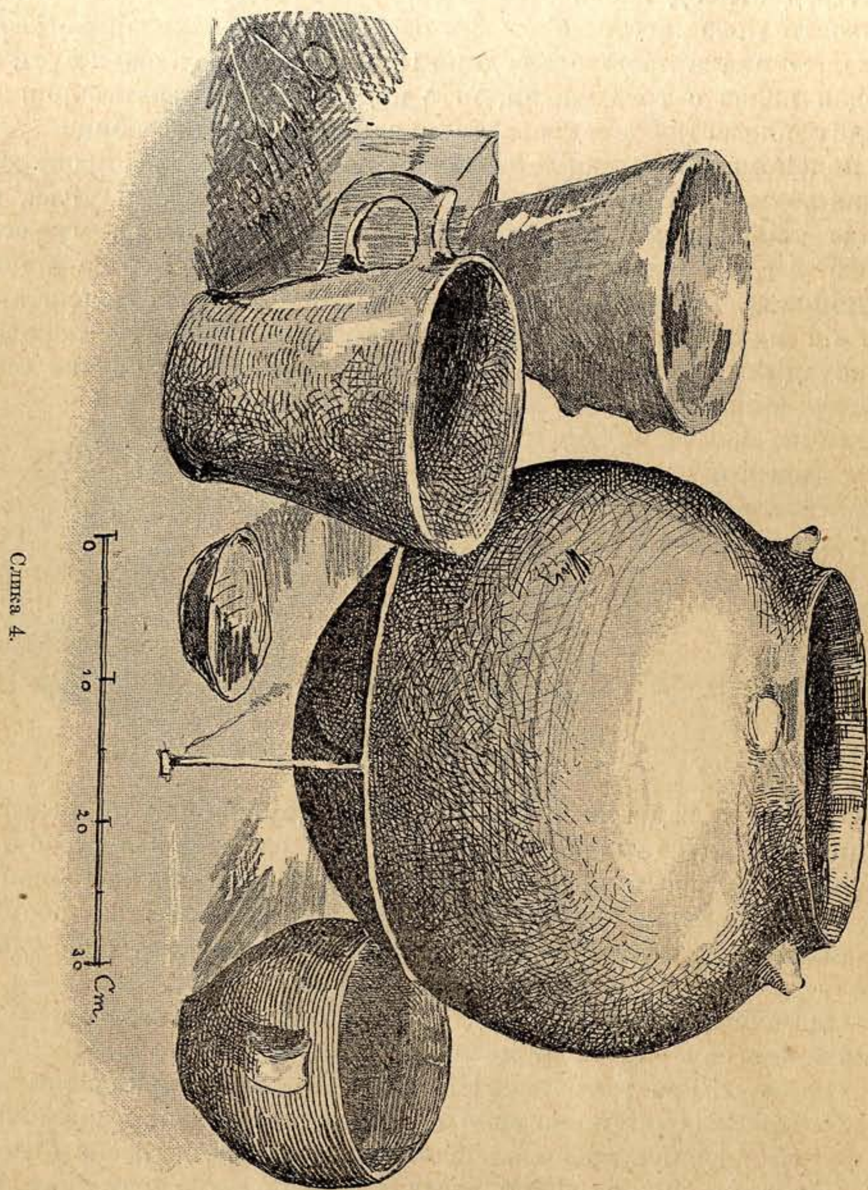
Слика 2. Пробушено зрно од иловаче, на ободу урешено у округу поредани пикања, вјероватно нека врст уресна бисера.

Слика 3. Искићена иловаста цијевка, каких сам неколико имао прилике видјети међу предметима, донесеним са Гласинца.

Слика 4. приказује 4 дијелом рестауроване посуде, међу тима чашу с једним дршком, голем лонац котлу сличан — све то нешта ново за наше налазиште. Споменути котао приказује врло вјероватно неку врсту посуде за залиху жита, који назор

поткрепљују познати тијем слични предмети разних предисторијских налазишта у Дôњој Аустрији у Моравској (Stielfried, Mannhartsberg и т. д.).

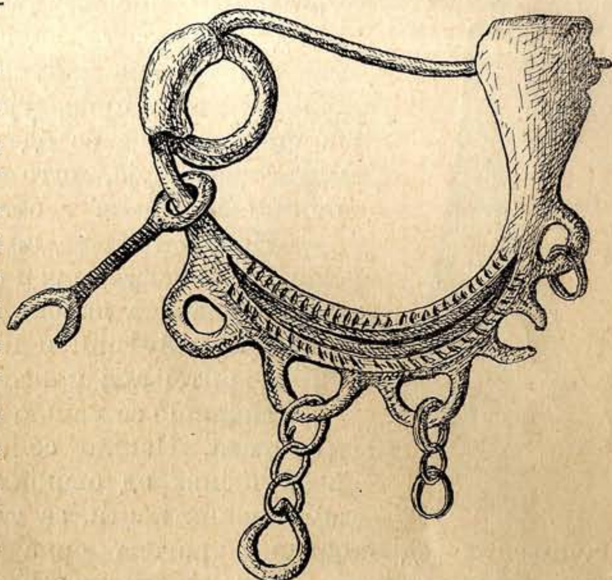
Осим многобројних ткалачких вретена, различитих искићених одломака судова, као и осим нешто посуђа, које је једнако ономе

Слика 4.

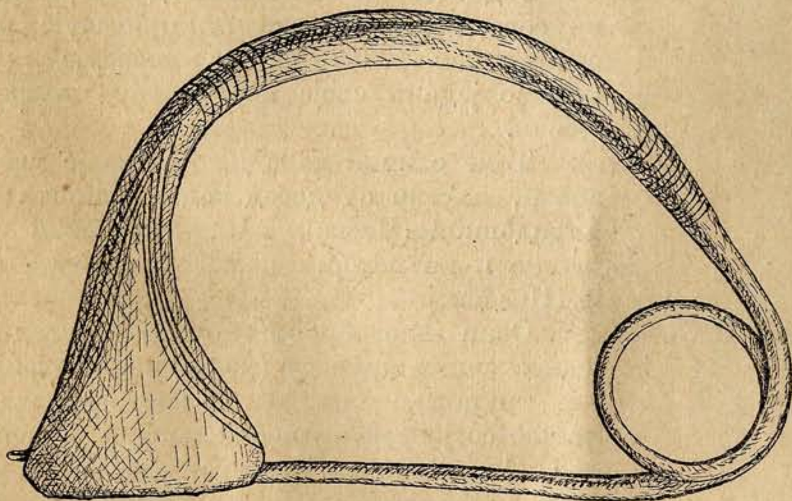
у *сликама 1.—6.* у II. свесци Гласника од год. 1890. страници 215., нађена су још два плосната поклопца за лонце, по прилици осам центиметара у пресјеку, на горњој страни искићени гуком, која попут шпирале обилазио око посуде.

Напокон вриједни су спомена још многобројни одломци сита с држаљком. Од бронцаних предмета нађени су осим оних у прошастој години описаних игала, завојастих колобара и дугмета, још ови занимљиви комади.

Слика 5.

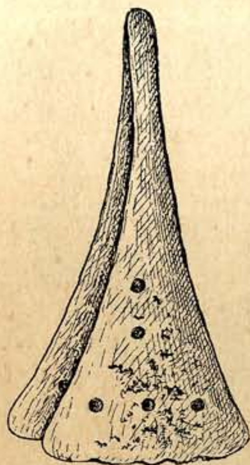
На *слици* 5. у природној величини отиснута фибула на облук, превучена свијетло-зеленом патином, приказује на ношки доцнијим прикивањем изведен поправак. На стременци те фиђуле налазе се колутићи, на којима су ваљда висили, судећи по карикама, што се још на њима налазе, привјесци; таки један у слици наочара направљени привјесак, постављен је равно на сам облук. Горња страна фибуле приказује жљебић, налик на полумјесец, с обје стране искићен зaресцима.

Дôња је страна фибуле плосната, без сваког уреса. Предмети слични тој врсти фибуле, налазе се у гласиначкој збирци

Слика 6.

сарајевског земаљског музеја, те др. Трухелка приопћује, да у фрањевачком манастиру у Фојници има неколико тим врло сличних, око Травника нађених примјерака.

Особито лијеп, плаво-зеленом патином превучен комад једнопетељасте глатке фибуле на облук (грчке фибуле), приказује *слика 6.* На облуку и подножној плочи (сталку) налазе се урезане цртице као накит. Тај комад различан је од оног нешто већег примјерка са Гласинца тијем, што нема јабучице накрај ношке.

Слика 7.

Слика 7. приказује у природној величини штипаљку, која се од њој подобне гласиначке тијем разликује, што су на њој провртане рупице поредане у облику слова Т.

Напокон вриједно је да се напомене у *слици 8.* отиснут нож и чуњасто дугме, *слика 9.*

Од накита нађена је само једна мрђелица, иловасти колутићи и иловаста зрна, извртана рибја хрптењача и вепрови зуби.

Највише се нашло рукотворина од костију и рогова. Нашло се доста бодежа и шила, избрушених од овчијих, воловских и срнећих зглобовних кости, за тим шиљкова и држала, начињених од спржених рогова срна и јелена, а ископано је и доста ситних игала од кости. Код *слике 10.* отиснута игла од кости сасвијем наличи на бронцану иглу.

Слика 8.

Слика 11. приказује четвероугласт шиљак, изрезан од јелењег рога, а *слике 12. и 13.* резбарије од костију и рогова.

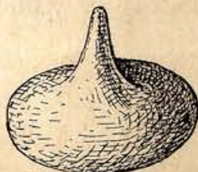
Једноставни орнаменат од концентричних кругова, како га *слика 12.* приказује, налази се и на чешљу, што нам га приказује *слика 14.*, који је једини своје врсте међу налазима у Босни.

Томе слични комади, колико је мени познато, нађени су досад код Храдишта близу Страдоница (Ческа), на халштатским гробиштима и на некојим налазиштима у Данској и Шведској.

Осим многобројних брусова, гладилица, једноставних жрвњева (мељарица) и отријебљених трунова и опиљака са костију и кремена, нашло се још избрушених комада од јасписа и лијеп 1 *цм* дугачак прозиран биљур, на којима се опажају трагови оруђа, којим су вртани.

Једну са три извртане рупе изведену јајолику плочу од шкриљавца (јамачно какав накит) приказао сам у *слици 15.*, а један лијепом, сасвим бијелом патином искићени опиљак кремена, који се опиљак

приближава по прилици старијим обрасцима камено-добних сукличних шиљака, отиснуо сам на *слици 16.* Што се напокон односи на животињске остатке, нађене на Собунару, то данашње ископине сасвим друкчије приказују фауну оног доба.

Слика 9.

Што сам означити могао један дио животињских остатака, на томе ми се је особито захвалити кустосу дворског музеја у Бечу, госп. Сзомбатију, нарочито што сам тачно установити могао тресетно говече (Bos brachyceros) и тресетну свињу (Sus scrofa palustris). Особито ме занимало, кад ми је споменути господин објаснио некоје одломке пасје чељусти, о којим се одломцима — након што су тачно приспособљени са изворним нахођајима — установило, да су то остатци домаћег пса бронцане добе: Canis familiaris intermedius (Woldřich).

Слика 10.

Та пасја пасмина бје на основу ископаних остатака по зоологу J. Н. Волдржиху у Вајкерсдорфу (Дôња Аустрија) установљена, те по изнађеним предметима у мјестима Пулкау и Плаша (Ческа) потврђена.

На основу извида по реченом испитачу предузетих, имала би се та пасмина уврстити између пса сојеничара „Canis familiaris palustris“ (Rütmeyer) и између пса бронцане добе „Canis familiaris matris optimae“ (Jeitteles).

Canis f. intermedius разликује се од двију споменутих пасјих пасмина краткоћом губице, овеликим челом, великом ширином горње чељусти и широким крајем губице, за тим приличном висином тјемењаче. Што се тиче питања о подријетлу те пасмине, о томе наслућује Волдржих, да он потјече од африканског диба или великог шакала (Canis lupaster Ehr.), који је у Египту већ у давнини припитомљен бивао, те од кога по мнијењу Јајтелеса много врста старо-египатских паса, а и данашњи улични пас у Африци потјече, пак да није невјеројатно, да је он у бронцано доба трговачким путевима у Јевропу приспио.

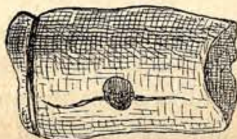
Слика 11.

За нас је особито занимљиво, што се је та прастара пасмина, слична овчарскоме псу, појавила на Балкану, те би се тиме по мом мнијењу испоредним испитивањем босанске пасје пасмине, подријетло пса понешто могло објаснити. На своје чудо установио сам ја међу ископаним животињским остацима, другог једног у Босни, а можда и на читавом

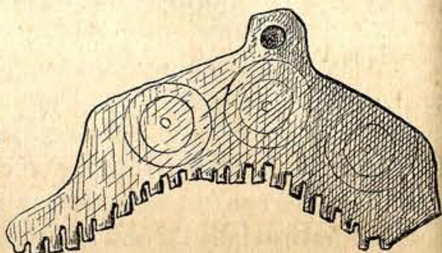
Балкану непознатог сисавца, дабра (Castor fiber L.). Пронађени комад приказује дôњу чељуст млађе животиње. Дабар појављује се већ у доба сојеница, те су га онда ревно ловили, а налазимо

Слика 12.

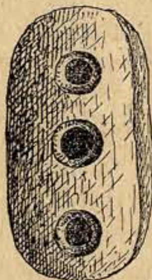

Слика 13.

Слика 14.

га и у бронцано доба, н. пр. на жртвишту у Лахенштајну (Швапска), а и на другим мјестима. Још је од потребе истраживати, да ли је та животиња у Босни и Херцеговини јаче распрострањена била. То се досад само у погледу околице сарајевске доказало, те није још извјесно, да ли се по мјесним именима, као: Дабар, Дабар-поље и Дабрица може судити, да је те животиње за пријашњих времена било у овим крајевима.

Слика 15.

Што се тиче остатака других животиња, нађено је врло много комада рогова од јелена и срне, медјеђих зубова, чељусти од куна и дивјих мачака, а такођер силесија курјачијих и овчијих остатака. Кустос Сомбати (Szombathy) писао ми је о фауни те предисторијске насеобине, да му се она једнака чини фауни подводних насеобина, односно сојеница. Погледом на релативно доба собунарске насеобине није ме то, што су се туда нашле неке бронцане посуде, још могло увјерити о истодобности обију предисторијских налазишта, а то за то:

Слика 16.

1. јер се у погледу жељеза, које је на Гласинцу већ неку важност имало, не може то исто у погледу Собунара установити;

2. што коштаних и каменитих предмета у виду алата и оружја има више него бронцаних;

3. наслага културног слоја на Собунару силно је разметана, тако да се још увијек не зна, хоће ли могуће бити претраживати културне слојеве у више хоризоната;

4. о тадашњој фауни Гласинца немамо тачнијих података ни поуздана закључка у погледу истодобности обију насеобина, односно налазишта.

У осталом допуштам, да је собунарска насеобина кроз одуље вријеме, дакле и за вријеме гласиначке епохе, насељена била, те да се услијед тога нахођаји са тог мјеста хронолошким редом једни за другим мјесто једни до других поврстати могу.

O nekojim prehistoričkim i rimskim gragjevnim ostancima u području rijeke Sane u Bosni.

Priopćio rudarski satnik **V. Radimsky.**

Rijeka Sana izvire u planini Crnoj gori u kotaru jajačkom, protječe za tim kotare ključki, sanski i prijedorski i poslije toka, duga gotovo 150 *km* saljeva se kod Novoga u kotaru kostajničkom u Unu.

Područje krasne ove rijeke osobito je za to znamenito, što u njemu ima bogatih majdana vrlo dobrog željeza, koje se lako tali. U okolini Sanskog mosta naime obuhvataju paleozoički škriljevci i vapnenci veći broj na manje prostore stegnutih željeznih rudnika, kao n. pr. kod Sasine, Skrljevite, Kruhara, Tomašice i Krivaje; ali u Majdanskoj planini i ovdje naročito izmegju Starog Majdana i Ljubije naslagana je u rečenom gorskom kamenju golema množina toga, za ljudsku kulturu tako znamenitog kova. Taj je predio, bar od srednjeg toka počevši uz rijeku, već u prehistoričko doba bio naseljen.

Možebiti da se je ondje željezo kopalo već u predrimsko doba, jer se n. pr. na povoru Majdanske planine megju rudničkim jamama Adamušom i Briševom po njivama svuda nailazi na komade troske bez ikakog traga gragjevnim ostancima. Ta troska pokriva velike površine, ali opet nigdje ne čini troskovišta, te se po tome može misliti, da je ovuda nekoć radila živa ili dugotrajna, ali vrlo primitivna i mobilna željezna industrija, koja, kako se čini, nije obragjivala rudarski iskopano željezo, već samo rastrošenu rudu na mjestima, gdje su raskrivene naslage željezne rude. Ali dok nemamo drugih znakova za starost te željezne industrije, ne možemo je pod izvjesno ni uputiti u ono drevno doba.

Za perijode. rimskog gospodstva biće da je već sve područje Sane više manje gusto bilo napučeno; jer toliko je dojakošnjim ispitivanjem već ustanovljeno, da su duž cijele rijeke postojale rimske naseobine i utvrde, koje su izmegju sebe bile spojene cestama, ili makar samo i jahaćim putevima. Tim pak, što se je u Šehovcima kod Sanskog mosta našla rimska željezna talionica, utvrgjeno je nadalje mimo svaku sumnju, da su Rimljani ovuda kopali i talili željezo.

Moj me je put ponovo doveo u ovo, za rudara tako zanimljivo područje, pak ću da na osnovu pouzdanih vijesti ovdje objelodanim, što sam u pogledu prehistoričkih i rimskih objekata u tome kraju primijetio.

Priklopljena karta (*slika 1.*) neka posluži, da se bolje razumije, što reknem.

Za različite, na karti prikazane objekte odabrani su znaci, što slijede, pri čemu se naročito primjećuje, da crveni znaci prikazuju rimske objekte.

za utvrde.
„ podore pojedinih zgrada
„ „ čitavih naseobina
„ „ gradina
„ gragjevni materijal (zidno kamenje, tesano kamenje, opeka, komadi lijepa [maltera])
„ arhitekturno i relijefno kamenje
„ kamenje s natpisima
„ miljokaze
„ ceste
„ gomile
„ ravne grobove
„ novac
„ kotarske megje
„ rudokope i talionice.

Kad pogjemo niz Sanu počevši od njena izvora, onda već blizu njenih vrela kod Pecke dônje, koga mjesta megjutim već nema na našoj karti, nalazimo oveću površinu, posutu gragjevnim materijalom i fragmentima rimske opeke kao zasijanu. Ja na žalost još nijesam imao prilike, da taj kraj obagjem, ali mi je rimske gragjevne ostanke kod Pecke tvrdo zajamčio kafedžija iz Šipova na Plivi, koji rimsku opeku veoma dobro poznaje, jer je i u Šipovu ima množina.

Tomašek[1]) misli, da je kod Pecke bila štacija Sarnacle, t. j. mjesto pri izvoru Sarne (Sane) uz veliku rimsku cestu od Servicije (bos. Gradiške) preko današnjeg Glamoča u Salonu. Pošto su kod Medne utvrgjeni ostanci rimske ceste, i pošto po pouzdanim vijestima, koje sam ja primio, sjeveroistočno od Medne kod Han-Karantana čak ima i rimski miljokaz, to će gore rečeno mnijenje — izuzevši neutvrgjeno još posve ime štacije — biti posve osnovano.

No da li se u Pecki nije možda kakva cesta, dolazeći iz sanskog dola preko Ključa, pridružila velikoj vojničkoj cesti Servitio-Salona,

---

[1]) Die vorslavische Topographie der Bosna, Hercegovina, Crnagora und der angrenzenden Gebiete. [Predslovjenska topografija Bosne, Hercegovine, Crne gore i susjednih predjela]. Mittheilungen der k. k. geographischen Gesellschaft in Wien (Vijesti c. kr. geografskog društva u Beču) 1880. str. 514.

to bi tek daljnim pretraživanjem sanskog dola trebalo ustanoviti, a ja sam ovdje o tome htio samo da reknem svoje mnijenje.

Najbliže mjesto niz Sanu, koje nas zanima, jest kotarska varošica Ključ sa svojom sredovjekom gradinom, u kojoj god. 1463. Turci uloviše zadnjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaševića.

Ta gradina, koja danas sastoji od dônjeg podora samoga grada i od okrugle kule, koja od gradskog podora stoji sjevero-zapadno i znatno više na Babakajevoj stijeni, kao i podor novijeg, zapadno od sredovjeke sagragjenog i sa dvije četverouglaste kule utvrgjenog turskog gradića, ne padaju u okvir našeg razmatranja, pa ih ja ovdje ne bih naveo, da nijesam ondje našao mnoštvo ulomaka od opeke a izmegju nje ulomaka od tipskih rimskih žmurnjaka i žljebastog crijepa, što me je uvjerilo, da je navrh brda, gdje stoji gradina, već u rimsko doba stajala zgrada, koja, ako nije bila veća kaka utvrda, barem je mogla biti stražarnica. Ulomaka opeke ima kako na zaravanku brda duž puta, koji izmegju turskog gradića i okrugle babakajške kule vodi preko uskog grebena tog brda, tako i na jugozapadnom pristranku prema varošici, kud ih je naplavila kišnica, otječući sa brda. Makar da se povrh tla ne vide zidine take rimske gragjevine, opet mislim, da je ona stajala ili na onom mjestu, gdje je danas podor turskog gradića, ili kraj njega sjevero-zapadno.

Drugi zanimljivi objekat leži u mahali Rejzovićima velikim blizu Ključa. Ima naime ondje na glavici osamljenog huma prehistorička gomila od 70 koraka u opsegu pri temelju i 4 *m* visine. Gomila je eliptična, pri vrhu 9 *m* duga a 3 *m* široka. Površina joj je pokrivena zemljom, u kojoj megjutim nijesam mogao naći ilovastih rbina ili šta slično. Po mjesnoj tradiciji to je grob kralja Tomaševića, pa mi tačno pokazaše put, kojim su nesretnog kralja vodili sa grada, da ga onda na dotičnom brdu odmah posijeku. Nad trupom, vele, da su onda nasuli grob, a glavu mu vele, da su poslali sultanu u Jajce.

I ne gledeći na to, da je Tomašević, kako je utvrgjeno, živ doveden u Jajce, nije pri kraju srednjeg vijeka sahranjivanju pod gomilama davno već bilo ni traga, nego se iz pričanja samo to razabire, da je na poglednom mjestu postavljena, lijepa gomila narodu onoga kraja udarila u oči, pa su je kasnije s onim najznamenitijim dogagjajem ključkim doveli u svezu.

Druga lijepa gomila ima u Kopljenici uz cestu iz Ključa u Petrovac. Smještena je na brdovitom zaravanku od prilike 200 *m* sjeverno od Han-Gliše, pak su okolni žitelji već prije više vremena pokušali, da tu gomilu prekopaju. Ali jedva što su počeli kopati, stade, kako pričaju, silna pljuštavica i tuča padati uz grmljavinu te ljudma prisjede kopanje blaga i pobjegoše. Od to doba od straha nitko više ne smjede gomilu prekopavati. Tik do potkućnog bostana rečenog hana, koji pripada Gliši Dragosavljacu raskopan je nadalje godine 1890. rimski ravni grob, u kome je bila lešina. Ja sam ga

vidio, djelomice još prekrivena kamenitim pločama, te sam ondje našao uokolo a i u samom grobu veliko mnoštvo rimskih žmurnjaka. Osim jednog velikog čavla, vele, da uz kostur nije bilo nikakog drugog priloga.

I u bostanu zemlja je sva posuta rimskom opekom, te će biti da ondje ima još više takih rimskih grobova, pošto, po strmom položaju onog bostana sudeći, jedva da je ondje stajala kuća.

Najposlije ima za 1 *km* južno od Glišinog hana pri kraju neke mlade šumice lijep rimski miljokaz, drugi stoji sjeverno od Han-Bravskog, treći na zemljištu Riševcu, a četvrti kod Prisjeke Smail-bega. Po službenim vijestima vidi se nadalje kod Gornjeg Budelja na 150 *m* duljine od prilike star, kaldrmisan put, koji ide pravcem prama Bravskom. Sredina je tome putu uzdignuta, a ogragjen je s obje strane tesanim kamenom, tako da tu bez sumnje pred sobom imamo ostanak rimske ceste. Isto tako vide se po službenim vijestima kod Vojića ostanci pokaldrmljene rimske ceste, ogragjene tesanim kamenjem s oba kraja.

Iz ovoga slijedi, da je blizu miljokaza u Riševcu bilo krstopuće. Cesta je naime dolazila sa zapada iz petrovačkog kraja, a gospodin gragjevni savjetnik Ballif slijedio je toj cesti trag preko Livanjskog polja. Ta je cesta opisana u ovome svesku „Glasnika“[1]) te nam se ovdje ne treba dalje njome baviti.

Ali od Riševca vodio je ogranak ceste preko Kopljenice i Vojića prama današnjem Ključu; drugi preko Presjeke Smail-bega, Gornjeg Budelja i Sanice, gdje se po popu M. Popadiću[2]) pri sutoku potoka Smiljanice i Rijeke na zemljištu Dvorištu često nailazi na komade opeke, pa kraj rimske utvrde Sastavaka, o kojoj će još biti riječ te u predio današnjeg Sanskog mosta.

Nijesam mario da zabilježim taj sjeverni pravac rečene ceste od Gornjeg Budelja do Sanskog mosta na karti, jer će novi obreti, kojima se skorim možemo nadati, za trasu te ceste dati tačnijih podataka.

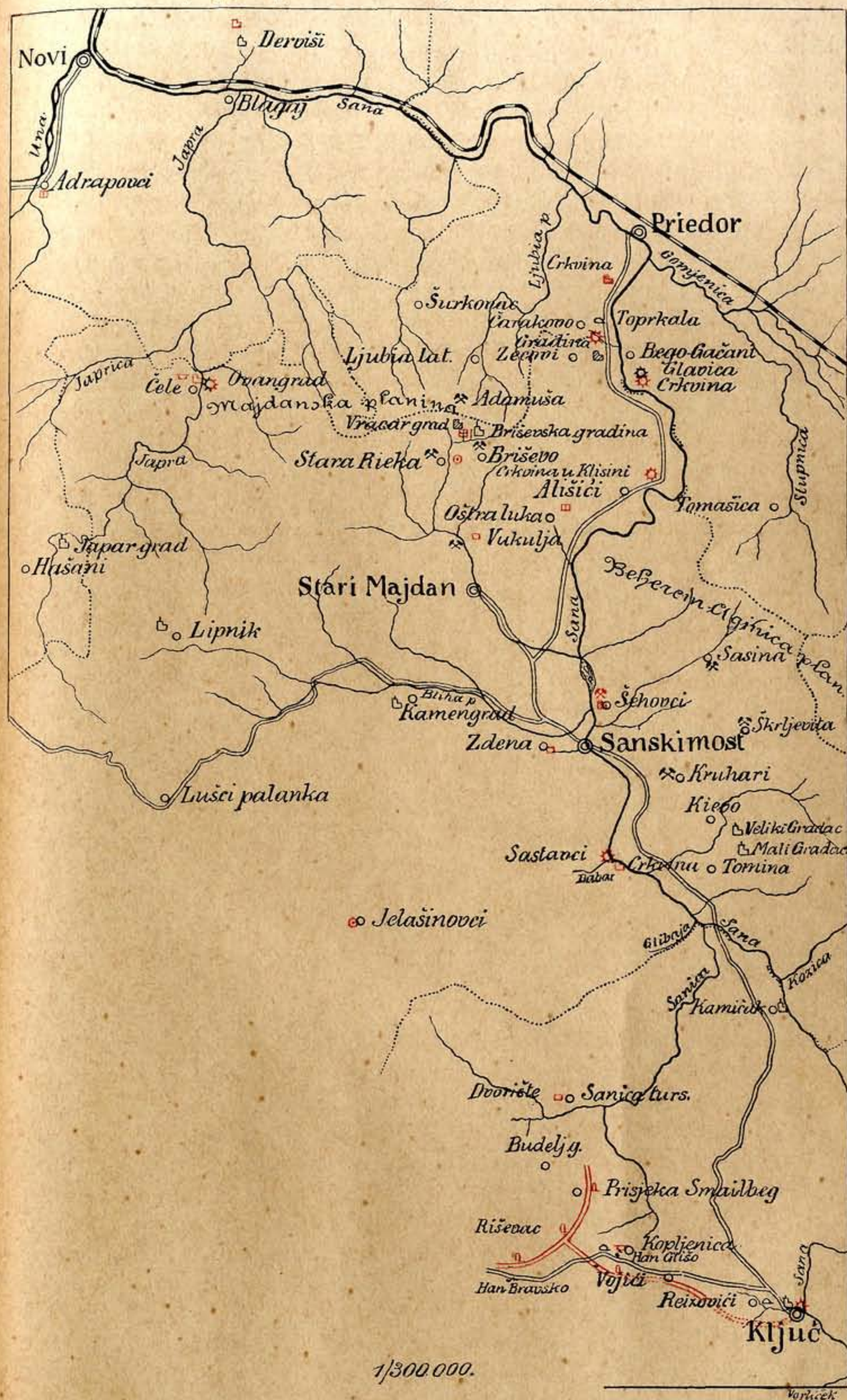
Samo ću da uz put napomenem na ovom mjestu, da je po uredovnim vijestima kod sela Jelašinovaca, jugozapadno od Sanskog mosta, godine 1879. nagjena ilovasta posuda sa više od 60 *kg* rimskog novca, koga je većina prodana u Dalmaciju. Naš zemaljski muzej dobio je na žalost samo nekoliko komada od tog znatnog nalaza.

Kako je već rečeno, vodila je rimska cesta iz Gornjeg Budelja ispred rimske utvrde Sastavaka prama Sanskom mostu. Ta utvrda leži u općini Krkojevcima sanskog kotara pri ušću potoka Dabra u Sanu, i to u kutu, što ga zatvaraju lijeve obale obiju rečenih rječica.

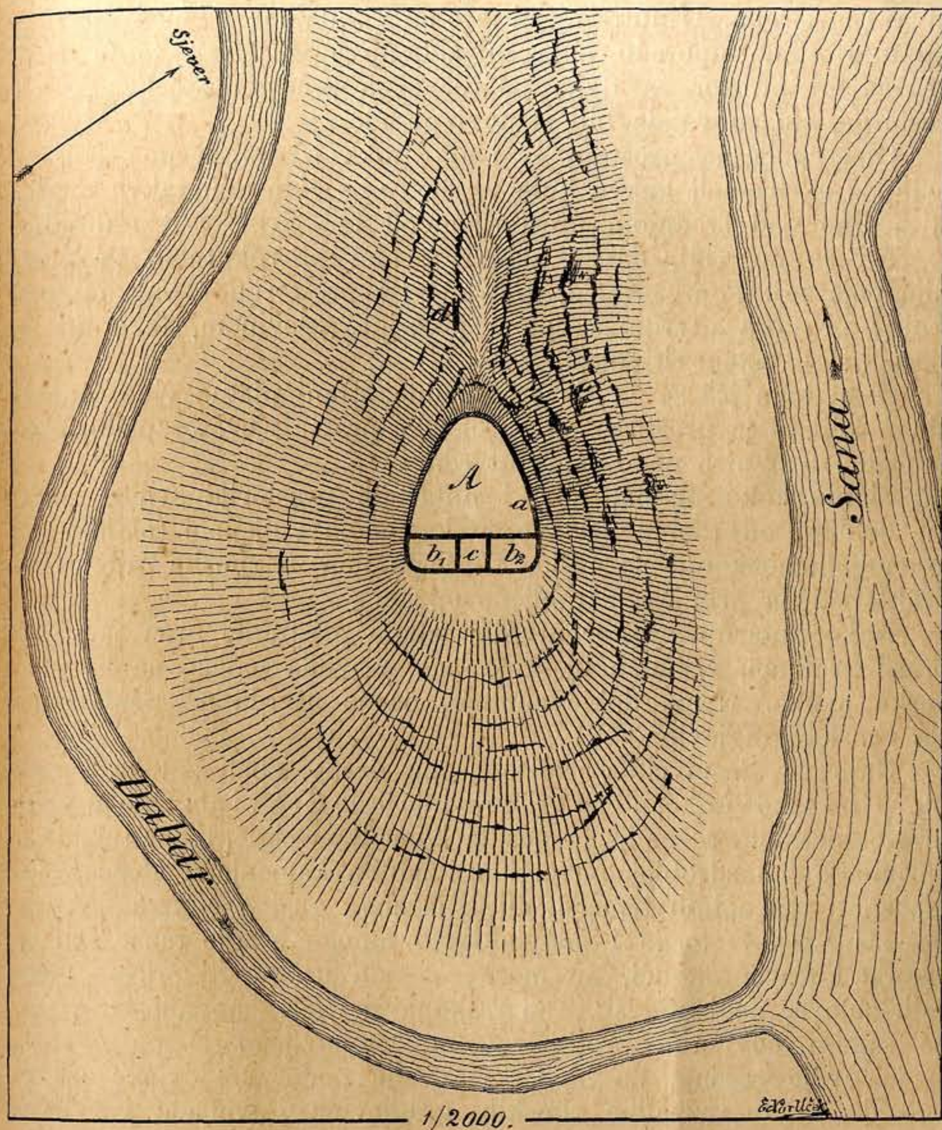
[1]) Vidi str. 395. do 404.

[2]) Bosanska vila 1886. str. 169.

Novi
Derviši
Blagaj
Sana
Una
Japra
Adrapovci
Priedor
Crkvina
Ljubia p.
Gomjenica
Šurkovac
Čarakovo
Toprkala
Gradina
Ljubia lat.
Zecovi
Bego Gačani
Glavica
Crkvina
Japrica
Čele
Ovangrad
Majdanska planina
Adamuša
Vračar grad
Briševska gradina
Stara Rieka
Briševo
Crkvina u Klisini
Japra
Ališići
Tomašica
Slupnica
Oštra luka
Vukulja
Japar grad
Hašani
Stari Majdan
Behrem Cigurica plan.
Sana
Lipnik
Sasina
Blihap.
Kamengrad
Šehovci
Škrljevita
Zdena
Sanskimost
Kruhari
Lušci palanka
Kiedo
Veliki Gradac
Mali Gradac
Sastavci
Crkvina
Tomina
Babar
Jelašinovci
Glibaja
Sana
Kozica
Sanica
Kamičak
Dvorište
Sanica turs.
Budelj g.
Prisjeka Smailbeg
Riševac
Kopljenica
Han Grišo
Han Bravsko
Vojići
Reizovići
Sana
Ključ
1/300.000.
Vorlicek

Slika 1.

Ona je sagragjena na osamljenom vapnenastom hridu, koji već oblikom svojim udara u oči, kad ideš cestom, koja niz desnu obalu Sane vodi iz Ključa u Sanski Most. Oko tog hrida teče sa zapada, juga i istoka potok Dabar, a sa sjeveroistočne strane

Slika 2.

rijeka Sana, te se samo na sjeverozapadnoj strani uskim, sedlastim grebenom hvata humlja, što se iza njega prostire.

Kako se vidi iz nacrta, *slika 2.*, što ga je udesio rudarski povjerenik gosp. Eduard Vorliček, ima utvrda *A* na Sastavcima kruškolik oblik, s osnovicom prama jugoistočnoj strani. Zidine ondje, gdje su na nacrtu crno zabilježene, dakle na jugoistoku

i sjeveroistoku, strše od prilike za 1 *m* iznad zemlje, dok se je ostali zid, kojim je utvrda bila opasana, dobro očuvao samo u temeljima, koji se još dobro raspoznaju.

Dužina cijele te gragjevine iznosi 42 *m*, najveća joj širina 37 *m*, te se sada samo na strmijoj sjevernoj strani u platnu vide vratašca *a*, jedva 1 *m* široka. U nutrašnjosti teče na 8 *m* daljine od jugoistočnog platna s njime uporedo poprečni zid, dugačak 35 *m*, te je tako pregragjeni prostor sa dvije poprečne pregrade razdijeljen u tri prostorije, što su valjda bili stanovi posade.

Oba spoljašna prostora b_1 i b_2 široka su svaki po 13 *m*, a srednji 7 *m*. Temelj kakve kule nigdje se ne vidi, te je takva mogla biti jedino nad srednjom prostorijom od 7 *m* širine i 8 *m* duljine. Ali se ne vidi, da su zidovi u tom pravokutnom prostoru igdje pojačani. Poprečni zid, koji one tri prostorije odvaja od nutarnjeg prostora utvrde, većinom je zasut ruševinom, tako da se nijesu mogli ustanoviti ulazi.

Osim toga još se na sjeverozapadnoj strani platna vide ostanci zida *d*, koji se je prostirao od jugoistoka prama sjeverozapadu, i to po prilici 8 *m* niže nego sama utvrda.

Zidine kako platna, tako i nutarnjih prostorija svuda imaju istu debljinu od 1 *m*, a uzidane su kamenom i lijepom (malterom). Tesanog kamena nije se našlo. U lijepu ima za rimske gragjevine karakteristična primjesa zdrobljene opeke.

Kako nutarnji prostor utvrde, tako i pristranci brda slabo su obrasli grmljem, većinom lijeskom, pak se svuda nailazi na komade rimske opeke. Nema dakle sumnje, da je utvrda na Sastavcima bila rimska gragjevina.

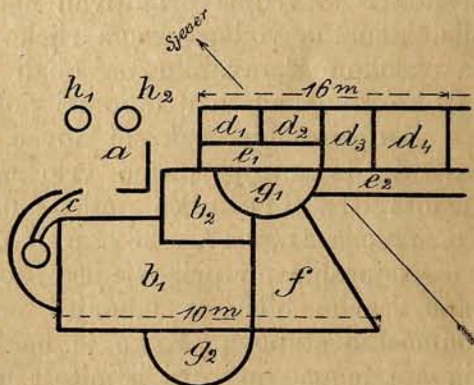
Naprema Sastavcima uzdiže se na desnoj obali potoka Dabra gotovo isto tako visoko, ali na vrhu ravnije brdo Crkvina. Ono je gusto obraslo lijeskom, a zemlja je posuta komadima cigle, lijepa (maltera) s primiješanom zdrobljenom ciglom i zidnim kamenjem. Može se tu raspoznati više zidnih temelja, ali koje zbog gustog šipraga, a koje opet zbog toga, što je i odovud vrlo mnogo gragje razneseno za gradnju kuća u okolici, ne može se sada ustanoviti pravac pojedinih zidova, ne iskrčivši i ne raskopavši cijelo ono mjesto. Nego već samim površnim pretraživanjem ustanovljeno je po ovome, što je ovdje rečeno, da na Crkvini nije podor sredovjeke crkve, nego da su tu razvaline rimskih gragjevina i valjada i rimske naseobine.

Ako sad pogjemo dalje niz Sanu, doći ćemo sjeverno od Sanskog Mosta na desnoj obali rijeke do najzanimljivijih objekata naše karte, naime do rimske željezne talionice u Šehovcima. Na jednom zaravanku uz rijeku, visokom od prilike 14 *m*, i to navrh savijutka, što ga ondje Sana čini od sjeveroistoka prama sjeverozapadu, vide se na zemljištu, koje se zove Crkvina, njive duž rijeke u duljinu od više nego 150 *m* i u širini od 120 *m* po prilici,

sasvim zasijane rbinama tipske rimske opeke, a plug ratarov, vele da ovuda često naigje na temeljne zidine.

Gazde, braća Bajro i Mustafa Trožić, pokušali su god. 1890. kopati blago pri kraju tog zaravanka, ondje po prilici, gdje je sredina dugačke strane ovoga, razbijenom opekom posutog zemljišta, pa su tom prilikom naišli na temelje neke veće zgrade, za koju se je pokazalo, da je bila rimska talionica.

Ugledni žitelj iz Sanskog Mosta, gosp. Hasan beg Čekić, bio je tako prijazan, pa je našeg urednika obavijestio o znamenitom tom obretu, i poslao mu je različite, onuda nagjene stvari kao: opeke, lijepa, pržine i bakren novac, te je svemu još pridao od prilike udešen nacrt onoga mjesta, čime je bez sumnje stekao veliku zaslugu za naš zemaljski muzej, kao što on uopće svrhe našeg muzeja svakom zgodom neumorno unapregjuje megju svojim znancima, pa neka mu je ovdje za to izrečena velika hvala. Ja sam tek proljetos imao prilike, da pri nekom službenom putu obagjem ono mjesto. Na žalost nagjoh veći dio onog raskopanog mjesta opet zasut, jer se je mislilo onuda orati i sijati, te ja samo mogoh konstatovati, da ona površina, što su je prekopali braća Trožići, od sjeverozapada prama jugoistoku ima duljinu od 22 *m*, i najveću širinu od 15 *m*. Gragju sačinjava većinom kamenje iz rijeke i lomljeni kamen, a opeka se je slabo upotrebljavala. Krov je bio pokriven žmurnjakom i žljebastim crijepom, koga se je pod ruševinom našla velika množina. Lijep (malter) bio je pomiješan s razdrobljenom opekom.

Slika 3.

Bez nacrta Hasan bega Čekića ne bih sebi po smetenom razgovoru ondašnjih gazda nikako, pa ni približno mogao zamisliti sliku cijele te gragjevine, pa i ako taj nacrt u pogledu mjere nije potanko izragjen, opet ga ovdje u *slici 3.* prikazujem s nekojim neznatnim promjenama i smanjen.

U prostoru *a* na sjeveru bila je sama talionica, te su ondje nekoć bile dvije male peći h_1 i h_2.

Temelji od crveno-pečene ilovače imagjahu premjer od 90 *cm*.

Tik do njih našla se je množina pepela i gvozdene troske, koja se pošljednja u raskopanoj zemlji često nalazi. Od te talionice išao je ispod zemlje zidani kanal *c* prama zapadu do kraja zaravanka.

U prostorijama b_1 i b_2 sudim da je bio majdan za obžiganje, a možda je bila i kovačnica. Nasuprot za kosi prostor, kao i za prostorije g_1 i g_2 na oluk obzidane, ne znam, za što su bile. Beg

Čekić zabilježio je na sjeverozapadnoj dugoj strani zgrade samo onaj jedan segmenat g_2, a ja sam ondje vidio dva segmenta.

Prostorije d_1, d_2, d_3 i d_4 na istoku te gragjevine bile su očevidno stanovi. Bile su potaracane opekom (pa se je ovdje i mnogo lijepa našlo), koja je na običnom, pompejanskim crvenilom obojenom temelju pokazivala bijele pruge i smegju, listu sličnu slikariju.

Dva trijema l_1 i l_2, koji pripadaju ovim za obitavanje odregjenim prostorijama, bila su nasuprot popogjena kamenitim pločama od neogenog vapnenog lapora, što ga se u okolici Sanskog Mosta često nalazi.

Najznamenitiji predmet, koji je pri tome otkopavanju nagjen, jesu tri ćulčeta (željezne svinje, Eisensäue) od napola staljenog željeza, od kojih su dvije težile svaka blizu 4 met. centa, a treća manja oko 90 *kg*. Nabavio ih je zemaljski muzej.

Materijal, od koga su ta ćulčeta, kao i cijeli ustroj talionice pokazuju nam, da se je u Rimljana željezo talilo samo u malim pećima i na veoma primitivan način. Jer makar da je u najbližoj blizini znatna vodena snaga rijeke Sane, ipak su talionicu sagradili na visokom zaravanku na obali te rijeke, tako da su njihove, dakako lake batove u talionici pokretale ljudske ruke.

S obzirom na bakreni novac, nagjen u toj talionici, treba još navesti, da mu je pismo vrlo nejasno i da po sudu gospodina kustosa dra Truhelke potječe od jednog Konstancija (valjda od Konstancija II., 317.—362. p. Is.), dakle iz veoma kasne perijode.

Najposlije mi pripovjediše i to, da se pri niskoj vodi u koritu Sane sasvim blizu te talionice na mjestu Mostištu vide ostanci podmoskih stupova. Kako je baš onda bila velika voda u Sani, nijesam mogao utvrditi istinitost toga navoda.

Po tome, što je rečeno, otkopan je pretraživanjem Trožića samo posve malen dio rimske naseobine, koja je po nagjenim zidinama i po rasutom daleko unaokolo gragjevnom materijalu morala biti u Šehovcima.

Od prilike tri kilometra zapadno od Sanskog Mosta izvire golemo vrelo Zdena ispod neke vapnenaste stijene, koja odmah čini ovelik potok.

Zidom od 2·9 *m* debljine, koji se s obje strane naslanja na stijenu, ogragjeno je to vrelo i tako učinjen basin s kraćim premjerom od 15 *m* i duljim od 20 *m*.

Ta je ograda ozidana od prikupljenog i lomljenog kamenja lijepom, u kome je primiješano mnoštvo zdrobljene opeke, a s obje je strane obložena lijepo na zubove tesanim kamenom. Ja i taj basin smatram rimskom gradnjom. O tome, za šta je nekoć služio, može danas biti samo nagagjanja, samo o tome, da je kad god služio kao kupalište, ne može po velikoj studeni izvor-vode nikako biti govora. Nego mi u Šehovcima pripovijedaše, da je naprama ovome mjestu na ravnini lijeve obale sanske nekoć bila velika.

varoš, kuda je vodio rečeni most. Nijesam imao vremena, da pretražim onu ravan, a nijesam ni primio obećane mi vijesti o tome, da li se onuda vigjaju temelji od zgrada, naročito rimskih. Ako pošljednje stoji, onda je lasno protumačiti ogradu nešto višeg vrela Zdene kao reservoar vodovoda za upitnu rimsku naseobinu.

Da sad ostavimo glavnu dolinu Sane i da krenemo preko Starog Majdana uz potok Staru rijeku u područje bogatih željeznih rudnika, gdje se i danas kopa željezo, pa ćemo na različitim mjestima naići na ostanke rimske kulture.

Tako kod žandarske kasarne u Starom Majdanu čuvaju rimski kamen s relijefima, — očevidno nepotpunu grobnu stelu. Na kamenu vide se na gornjoj strani poprsja jednog muža, koji u ruci drži smotak, jedne žene, i niže manja dva dječija poprsja.

Ploče s natpisom, koja je nekoć bila ispod poprsja nema više. Kako sam se uvjerio iz službenih izvora, iskopan je taj kamen šezdesetih godina na nekoj livadi blizu kuće Riste Vukelje u mjestu Oštra luka, koje leži u glavnom dolu sanskom na lijevoj obali.

Idući od Starog Majdana uz potok, opazio je nadalje gospodin rudarski povjerenik Vorliček niže jame Vukulje podno obronaka uz lijevu obalu Stare rijeke crvenkastu zemlju, te iz nje izvadio komad željezne cijevi, koji se sasma dobro raspoznaje kao ulomak solunara od rimske peći. Sasvim blizu, zapadno od toga mjesta, pokazaše mu na jednoj njivi „Crkvinu svete gospice“. Po tlu vidjelo se je na onom mjestu više hrpa snesenog kamenja iz potoka, ali ni opeke ni lijepa. Ja ipak mislim, da je po karakterističnom nalazu rimskog solunara ondje negdje morala stajati rimska zgrada.

Po rečenom pouzdaniku nagjoše nadalje kod mjesta Stare rijeke u potoku nedavno rimski zlatni novac, ali Vorliček nije kod kuće zatekao čovjeka, koji je našao novac.

Ali u briševskom groblju našao je Vorliček dva rimska nadgrobna kamena, ukrašena temeljem i vijencem, koji su, koliko ja znam, još posve nepoznati. Jedan od ta dva nadgrobna kamena visok je 90 *cm*, širok 32 *cm*, a debeo 30 *cm*, te na prednjoj strani ima latinski, veoma već izlizan natpis. Drugi, 190 *cm* visoki, 47 *cm* široki i 20 *cm* debeli kamen prevaljen je i položen po širini, te je na onoj strani, koja je zemlji okrenuta, valjda natpis.

Sjeveroistočno od toga groblja uzdiže se osamljen zaravanak, nazvan Vracar-grad, koji pri premjerima od 40 *m* i 90 *m* ima eliptičan oblik.

Pričaju, da je na tom zaravanku nekoć bila crkva, te okolni žitelji pripovjedaju, da ondje u zemlji ima različitih zidina. Gospodin Vorliček vidio je pri tlu zaravanka u istočnom dijelu mnoštvo utaraka od ilovastih posuda, gragjenih prostom rukom, a u zapadnom dijelu onuda rasutu trosku. Rbine od ilovastih posuda bolja su radnja, većinom su s obje strane uglagjene, u presjeku ne razabiru se

primjese vapnenca ni bjelutkova zrnja, te su tvrgje dopečene nego prehistoričke ilovaste posude, što se obično nalaze. Jedan komad ima dosta širok izvijen okrajak, te će ove posude pripadati kasnijem prehistoričkom, ako ne već i rimskom vremenu. Pobližim pretraživanjem Vracar-grada našli bi se dakle možda ostanci bilo prehistoričke, bilo rimske željezne talionice.

Ako se sad opet vratimo u sanski dô i pogjemo cestom, koja niz rijeku vodi u Prijedor, to ćemo, mimoišavši rečeno već mjesto Oštru luku, prispjeti na zemljište Klisinu kod sela Ališića, koje se tik do Sane prostire na nekoj uzvisini. Nedaleko na zapad od ceste, stoji ovdje u gustoj crnogorici podor pravokutne zgrade, koji zovu Crkvina u Klisini.

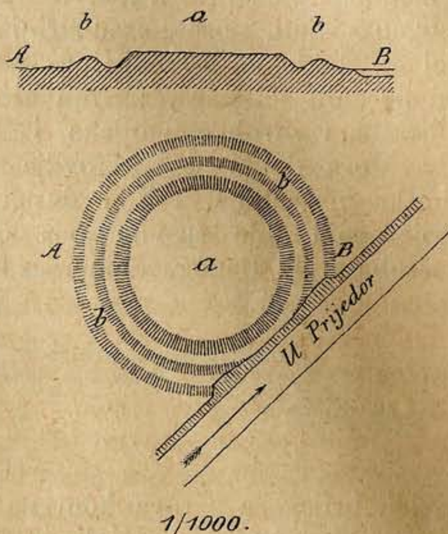
Nedugo pred tim uzeli su odavle kamen za cestu, koju su njime nasuli. Mjestimice je zid, kojim je to mjesto ogragjeno, visok 1 *m*. Tlocrt pokazuje od istoka prama zapadu duljinu od 11 *m*, a od sjevera prama jugu 7 *m*. Zidovi su uzidani od lomljenog i prikupljenog kamenja, pri nekadašnjim otvorima upotrijebljena je na mnogo mjesta tesana sedra, a sve je zidano lijepom, u kome ima primiješane zdrobljene opeke. Zidovi su debeli 80 *cm*. U prizemlju nije bilo poprečnog zida, tako da je tu bio jedan jedincati unutrašnji prostor od 9·4 *m* duljine i 5·4 *m* širine. Rimska opeka, karakterističnim načinom isprutana, leži svuda izmegju ruševine, a još češće vigjaju se utarci od žmurnjaka, te se po tome može suditi, da je ta zgrada bila pokrivena crijepom. Tle je bilo popogjeno lijepim, pravokutnim cementovim pločama.

Nema sumnje, da je to rimska zgrada, te bi ja po tome, što je na uzvišenu mjestu uz rimsku cestu, koja je niz lijevu obalu Sane morala voditi u današnji Prijedor, sudio, da je to bila rimska stražarnica. Nego je za čudo, što su u ruševini te zgrade nagjeni ulomci zvona srednje veličine, od kojih sam dva komada našao kod kotarskog ureda u Sanskom mostu, gdje njima pritiskuju spise. Nadalje vidio sam u podoru oveću kamenitu ploču, koja je posve dobro mogla služiti kao žrtvenička ploča. Pošto su pak crkvena zvona najprije u Italiji i uopće tek u petom vijeku po Hr. — dakle pri kraju seobe naroda počeli ljevati, i to u vrijeme, kad su Rimljani već bili prognani iz naših krajeva, i pošto su u našim alpinskim krajevima za cijelo zvona još puno kašnje počeli upotrebljavati nego u Italiji, dočim je opet zgrada na Klisini sagragjena po Rimljanima i tlocrt joj nikako ne priliči crkvi, to bi se nahagjanje crkvenog zvona u ruševini podora samo tako moglo tumačiti, da je ono tek u kasnije vrijeme s kakva god razloga dospjelo onamo. Pa najposlije nije nemoguće, da su napuštenu rimsku stražarnicu u kasnije doba preudesili za crkvu.

Zemljište oko podora gusto je obraslo grmljem, ali po različitim uzvisinama zemljišta, koje se u grmlju raspoznaju, može se suditi, da je oko razvaline Klisine bilo još i više drugih zgrada.

Dalje niz rijeku ima takogjer na desnoj obali Sane zapadno od rečene ceste kod sela Zecova i ne daleko od osamljene kuće Selima Brakića strma glavica, zvana Gradina. Gusto obrasli zaravanak toga brda ima sjevero-južnu duljinu od 80 *m* po prilici i širinu od 15—20 *m*. Nijesam opazio traga kakoj ogradi, ali bi moglo biti, da joj se tamo amo nagju ostanci u gustom šipragu, koji smeta, te baš ne može da bude nikaka pregleda. Nasuprot nalaze se na zaravanku mnogi temelji od zidina, gragjenih lijepom, koji je promiješan razdrobljenom opekom. Osim toga vidio sam mnoge utarke rimske opeke i crijepa, onda željeznu trosku i više komada žrvnjeva, kako na zaravanku, tako i po pristrancima brda. Takav jedan komad žrvnja, koji sam sa sobom kući ponio, sastoji od sivog krupnozrnog pješčenjaka.

Uzlaz na Gradinu vodi kroz jedan klanac, a u ovome sam vidio mnoštvo rbina od ilovastih posuda, koje je dijelom voda amo naplavila, a dijelom su provirivale iz obiju strana klanca. Rbine, kojih sam prikupio veću množinu, gragjene su vrlo primitivno od prostog materijala i slabo su pečene. Većinom pripadaju ovećim posudama veoma debelih bokova; osim utarka od jedne male zdjelice, nije im površina uglagjena, a u prelomu pokazuju crvenu ili sivu boju ilovače. Okrajci posuda svi su osim jednoga, koji je malo izvinut, uspravni, a jedna ondje nagjena rukatka nema nikakog oblika. Našaranih komada našao sam samo dva, te posve priprosti ornamenat u oba sastoji od guke, kojom je posuda opasana i ima više zareza.

Slika 4.

Ja sudim, da su ove proste ilovaste rukotvorine neolitičke i mislim, da su Rimljani na Gradini zecovačkoj na mjestu nekadašnje pradrevne naseobine sagradili utvrdu za obranu svoje ceste, koja je tekla duž lijeve obale Sane.

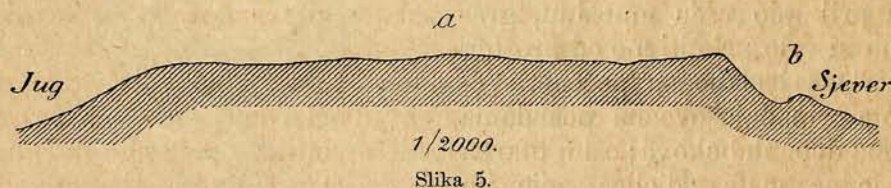
Nedaleko sjeverno odovud nailazimo kod sela Čarakova, dakle već u kotaru prijedorskom, na prehistorički objekat, Toprkalu. To je nasipom ogragjena gomila, koja se uzdiže tik do ceste, od koje ju je nasjekao zapadni otkos.

Slika 4. prikazuje tlocrt i presjek te zanimljive zemljane gragjevine, koja je danas potegnuta u jednu njivu i zasijana. Okrugla gomila *a* ima na vrhu premjer od 20 *m*, pri temelju od 25 *m*, te se na $3^1/_2$ *m* uzdiže sa dna opkopa. Nasip *b*, koji je opasuje, niži je za 1 *m* od gomile. Na vrhu gomile našao sam nekoliko

sirovih rbina od ilovastih posuda, koje su vrlo slične onima na Gradini u Zecovima, a megju njima i uspravan okrajak od 16 *mm* debljine. Osim toga ležalo je ovuda mnoštvo komadića crveno-pečene ilovače bez ikakog oblika. Da li je u Toprkali bilo žrtvište ili grob, to bi se moglo samo prekopavanjem ustanoviti. Po sudu okolnih žitelja Toprkala je turska utvrda, na kojoj su nekoć bili smješteni topovi, ali svaki, ma i ne bio vještak, uvidjeće, da bi Toprkala za ovaku svrhu bila posve nepraktična i nezgodna.

Kad pogjemo još dalje na sjever, opazićemo kod kilometra 3·5 zapadno od ceste megju njivama Crkvina čarakovska vrlo ravnu, grmljem obraslu humku. Mala ta uzvisina isprepletena je temeljima rimskih zgrada, a njive, što su uokolo, koliko sam ja mogao vidjeti, posute su u širini od 40 a u duljini od 80 *m* po prilici — dakle na površini od 3200 m^2 rimskom opekom i ulomcima od pečenih solunara, za tim grumenovima od lijepa, kojim je primiješana razdrobljena opeka, i željeznom troskom.

Mora dakle da je ovdje u prijedorskom polju nekoć bila rimska naseobina. Ali i desna obala Sane megju Šehovcima i Prijedorom nije sasvim bez ostanaka prehistoričkih i rimskih naseobina. U Begogačanima uzdiže se naime strm a već iz daleka

Slika 5.

vigjen brijeg sa zaravankom na vrhu, nazvan Glavica, s koga je veoma lijep pogled na dolinu Sane i prijedorsko polje. Tome brijegu *slika 5.* pokazuje presjek. Zaravanak *a*, na kome je nekoć bila nasipima ogragjena prehistorička naseobina, ima eliptički oblik, i sjevero-južnu duljinu od 150 *m* po prilici, pri širini od 70 do 75 *m*. Na sjevernoj strani, a djelomice i na zapadnoj još je očuvan nasip i šanac *b*. Sa dna od prilike 4 *m* širokog šanca uzdiže se prama spoljašnjoj strani nasip na 1—1 $^1/_4$ *m*, a s nutarnje strane gornji zaravanak na 12 *m* od prilike.

Tle slabo obraslog zaravanka zasuto je mnoštvom rbina od ilovastih posuda, kao i od pečenog ilovastog grumenja bez oblika, pa se često vigjaju crveno ožareni komadi glinastog škriljevca, onuda razbacani. Rbine od posuda sastoje od finijeg materijala, te su puno bolje gragjene i pečene nego one na Gradini zecovačkoj. Površina im je većinom s obje strane uglagjena, te crno ili crvenosmegje obojena. Osobito je lijepo gragjena u presjeku pravokutna, široka ručka, a lijepo je ornamentiran utarak plitke, rgjaste zdjelice sa slabo izvijenim okrajkom.

U cijelosti sjećaju me i ove ilovaste rbine vrlo na ilovaste posude halštatske perijode iz gomila kod Viza u Štajerskoj, pa

da baš i ne stavim te rbine u tu perijodu, opet bih htio naglasiti, da svakako pripadaju mlagjoj epohi, te će po tome i naseobina na Glavici biti mlagja, nego ona na Gradini kod Zecova. Zidinama nije se na Glavici našao ni najmanji trag.

Nasuprot naigje se 400 *m* južno od Glavice tik do obale Sane na inokosnu, strmu i gusto obraštenu glavicu, koju nazivaju Crkvinom, na kojoj je nekoć stajala rimska zgrada. Na zaravanku, koji zaprema 60—80 četvornih metara i koji je posve obrastao, nijesam doduše pri površini mogao da razaberem nikakih zidina, ali su mu pristranci puni gragjevnog kamena i opeke, uz koju još prianja tipski rimski lijep; onda ima ovdje mnoštvo utaraka rimskoga crijepa i ogrijevnih solunara, rbina od ilovastih rimskih posuda i željezne troske; mora dakle, da je na Crkvini stojala rimska zgrada, koja se je ložila.

Po položaju na ovako strmom brijegu, pa tik do rijeke Sane, sudio bih da je to bila rimska utvrda, koja je, s obzirom na malen prostor rečenog zaravanka, valjda sastojala samo od rimske stražarske kule.

Idući sada od Prijedora dalje niz rijeku Sanu, za dugo ćemo ići krajem, gdje do sada nijesu nagjeni nikakvi rimski ni predrimski gragjevni objekti, i tek u okolici Blagaja opet nailazimo na ostanke od naseobine iz doba rimskog gospodstva.

Kad sam prije nekoliko godina obašao lijepi podor grada Derviši kod Blagaja, udarilo mi je u oči, da je u visokoj kuli te gradine uzidana jedna jedincata cijela rimska opeka.

Ja sam to sebi tako protumačio, da je ta cigla u svoje vrijeme donesena iz bližih razvalina rimske naseobine u Rakanima, južno-zapadno od Novog, pa da su je kao neko čudo uzidali u kulu sredovjekog grada.

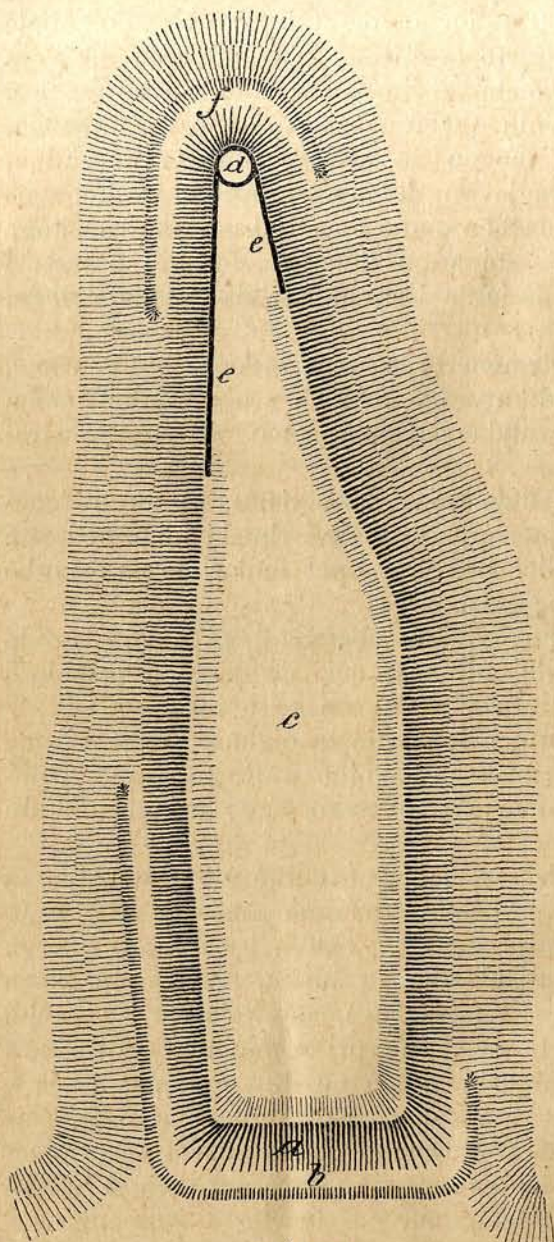
Ali na povratku odmah sam ispod gradine na dnu opkopa vidio utarak rimskog crijepa, pa pošto sam, time potaknut na pažnju, stao tražiti, našao sam još više komada opeke i crijepa. Nijesam onda imao vremena, da tu stvar dalje ispitujem, ali sam tu skoro naišao na vijest od g. učitelja Ivančevića[1]), po kojoj je na polju, koje se prostire sjeverno od te razvaline, pri oranju nagjeno mnogo komada opeke. Ulomci, koje sam našao na dnu opkopa, potječu takogjer sa brda i svakako pripadaju rimskim opekama. Može se dakle suditi, da je i na polju kod Derviša bila rimska naseobina, koja se je valjda prostirala uz kakvu rimsku cestu, što je vodila iz doline Japre prama bos. Kostajnici.

Kad sam prigodom jednog montansko-geološkog pretraživanja u Blagaju pohodio i ubavu dolinu Japre, opazio sam, da su kola najednoć iz mehke gline dospjela na tvrgje tle. Kad sam stao istraživati uzroke toj promjeni, našao sam da je ne samo put, nego

---

[1]) Glasnik zem. muzeja u B. i H. 1891. str. 321.

da su i njive do njega sasvim posute željeznom troskom. Na putu iz Blagaja u Čele naišao sam na više takih troskovišta, a jedno od njih bilo je dulje od 1. *km.* Osim toga vidio sam uz put više troskovišta, koja su bila gusto zasagjena hrastovima. Troska u dolini Japre sva je istrošena a na mnogim se je mjestima posve raspala u prašinu poput pepela, od koje je inače žuto glinasto tle onuda, kuda dopiru taka troskovišta, crno, te su i njive otuda vrlo plodne. Tolika rastrošenost troske, izmegju koje su po troskovištima već porasli hrastovi, pa onda to, što se u naroda onoga kraja, makar da sasvim dobro poznaje trosku, nikaka tradicija nije očuvala o majdanima u dolini Japre, pokazuje: da se je ovuda u pradrevna vremena kopalo i talilo željezo i da je taj obrt prije davnog vremena već prestao.

Slika 6.

Nedaleko od takog ovećeg troskovišta, koje je djelomice preorano, a djelomice drvljem obrašteno, našao sam megju oranicama na nekom predbriježju brda Ovan-grada rasutu množinu rimske opeke, a naročito crijepa. Tik do zapadnog podnožja Ovan-grada primijetio sam nadalje neku uzvisinu, gdje da je po pričanju nekada bila crkva. To je razvalina neke rimske zgrade a oko nje pune su njive rimske cigle. Od prilike 50 *m* južno od te razvaline ima u zemljištu više udubina, gdje su već prije više godina otkopavali grobove. Ovi su grobovi uzidani kamenom i bili kamenitim pločama poklopljeni, pa su po tome po svoj prilici bili rimski grobovi.

Sve me je to potaklo, te sam i **Ovan-grad** razgledao. Taj grad, koji je ovdje po površnom nacrtu prikazan (*slika 6.*), sagragjen je na uskom povoru brda, koji se prostire od juga prema sjeveru, te se samo na jugu hvata brda iza njega, a inače sa svih strana, a naročito s istoka, strmo opada.

S južne strane pruža se upoprijeko preko povora na 50 *m* duljine od prilike od zemlje i kamena nasuta ograda *a*, s polja visoka 12 do 15 *m*, koja se prama nutrašnjosti lagano spušta. Ispred tog nasipa teče nadalje 4 do 5 *m* dug a sada 2 *m* dubok jarak *b*, koji se na zapadu još dosta daleko proteže uz nasip grada. Od poprečnog nasipa prema sjeveru sužava se s obje strane nasipom opasani i do 260 *m* dugi unutrašnji prostor *c* sve više, te se svršava okruglom kulom, koja je zidana lijepom od kamena, a ima od prilike 10 *m* u premjeru i opkopana je jarkom. Čini se, da je jarak *f* isprva bio sastavljen s jarkom *b*, dok veoma strmoj istočnoj strani toga jedva da je trebalo. Od kule vuku se s obje strane jaki, lijepom (malterom) zidani zidovi *e* prema jugu, a vapneni lijep svuda je promiješan razdrobljenom opekom. Unutrašnjost grada sada je zasijana, a po oranicama rasuto je uopće mnoštvo rimskog crijepa. Nema sumnje, da je Ovan-grad u prvo vrijeme bio prehistorička nasuta gradina, od kojeg su se još očuvali nasipi južnog dijela. Poslije valjda su ga, naročito u sjevernom dijelu, Rimljani utvrdili bedemima i kulom, te je služio za zaštitu naseobini, koja se je prostirala podno brda. Po svemu, što je rečeno, biće da je u te rimske naseobine ispod Ovan-grada bio živ željezni obrt, od koga potječu kako troskovišta, tako i ona po dolini Japre rasuta troska.

*
* *

Kad ukratko prikupimo sve, što smo ovdje rekli, to ćemo se uvjeriti, da je u relativno ne baš prostranom području Sane već na 7 različitih mjesta nagjeno prehistoričkih, a na 21 mjestu rimskih objekata, većinom ostanaka od naseobina i gragjevina. Makar da se pretraživanje toga područja nipošto još ne može smatrati dovršenim, to nam ipak već sada udara u oči, koliko rimski objekti prevlagjuju spram predrimskih, te se po tome čini, da je bogatstvo ovih krajeva oko Sane u željezu tek u rimsko doba steklo vrijednost i da su onda te strane gušće naseljene. Uskoro mislim nasuprot ovome opisati drugi jedan kraj, gdje su opet prehistorički ostanci nagjeni u daleko većem broju, jer su ondje prilike povoljnije bile za prehistoričke narode, koji su živjeli o stočarstvu i ratarstvu.

Књижевност.

Наука о човјеку.

Приопћио **Ђорђе Стратимировић.**

Текућа година донијела нам је књигу, којој желимо овдје неколико симпатичких ријечи да посветимо. Под истим насловом, који нашем чланку дадосмо, издао је у Биограду професор Љубомир Миљковић своје дјело[1]). Миљковићева „Наука о човјеку“ има два дијела: соматологију и антропологију, уз то предговор, преглед и два регистра. Књига је снабдјевена таблицама и многим сликама у тексту.

Соматологија, т. ј. наука о саставу човјекова тијела, његових органа и њиховим функцијама, узета је у књигу усљед наставнога плана краљевине Србије и предметом је средње школе. Овај дио, који одговара чисто школској потреби, испада из опсега овог нашег посматрања, и ми прелазимо одмах на други дио књиге.

Професор је Миљковић своју антропологију (стр. 385—521) подијелио на троје: I. о људским расама, II. како се развијао људски род, и III. о исконској постојбини човјековој.

У првом одсјеку износе се основе краниологије, тумачи се бистро и схватљиво начин мјерења лубање, што може да послужи за добар напутак у томе правцу. Трећи дио обухвата ипотезе и теорије о домовини исконскога човјека.

Одсјек пак „Како се развијао људски род“ опсиже све оно, што „шире слојеве“ нашега народа прије свега занима, и што је за нас актуално.

Госп. професор Миљковић се у овој чести своје књиге није ограничио само на то, да читаоца упозна с научним стечевинама у других народа, него износи свуд и скорашње податке, који потичу нарочито из Србије.

Прилози к палетнологији из краљевине Србије растурени су по разним публикацијама и нијесу свакоме приступачни, за то и јесте врло подесно што се у књизи даје преглед дојакошњих резултата. Тако н. пр. говорећи о најстаријим становиштима предисторијскога човјека, именује (стр. 431—432) дотичне пећине у Србији. Између ових као да је најзнаменитија пећина Дубока на ријеци Пеку, гдје је, уз коштане рађевине (игле) и рбине од судова, нађено и много костију од динотерије (Dinotherium) и пећинског медједа (Ursus spelæus).

Што се пак тиче остатака из каменога доба у Србији, то је досадањи успјех много већи. На странама 450—456 изредана су налазишта и нахођевине. За овај период као да је крај нуз ријеку Нишаву посве важан. Интересно је, да се находе предмети, који се обликом подударају с таким, који се још и данас употребљују, а тек се материјалом једни од других разликују — н. пр. (стр. 452) „у шљуначкоме пољу Нишаве према

[1]) Наука о човјеку, соматологија и антропологија за школску и приватну потребу, израдио Љубомир Миљковић. С 11 таблица, 2 карте и 244 слике. Београд, 1891. (Цијена 5 динара).

Бањи, не далеко од Врежинског брда, нађен је одломак од сјекире, а с њим и један вјештачки израђен кремени комад, по свој прилици одломак од каменог ножа или врх од стријеле. Оваквом сјекиром, али гвозденом, служи се и данас већина народа на Балканском полуострву". Овдје ћемо да додамо, да узгред и други један писац[1]) спомиње, да је нађена „у нишавском шљунку, код брда Врежине, једна тестерица од камена".

Прелазећи на метално доба у дјелу госп. Миљковића, налазимо на странама 492. и 494. нахођевине од бакра, а на странама 512.—514. оне од бронзе и гвожђа. Врло је згодно, што су у књигу узете дотичне слике из „Старинара". Таблице VII., IX., X. и XI., приказују ове лијепе предмете. Од особите су цијене разноврсне гривне и једна поковица (дијадем, таблица IX. бр. 7.). Поковицу сличног облика (али на жалост тек истрошено комађе) нашли смо љетос и на Гласинцу. Интересни су још привјесци у лику јелена, коња и вола, а и сапињаче (фибуле) старо-италског облика (Peschiera).

Култури метала припадају и предисторијска гробља по Босни и Херцеговини. Гробне гомиле, којих од Романије-планине до Дрине на много тисућа има, као да се настављају и с оне стране ријеке, на српскоме земљишту — бар на горњем току Западне или Голијске Мораве, између Пожеге и Чачка, доста их је констатовано. Осим овога краја још се находе и у долини ријеке Нишаве. Иначе као да су гомиле ријетке у Србији[2]), дочим их пак у Тракији на многа мјеста опет сретамо, гдје и интересних мегалитских споменика има. За гробне гомиле по Балканском полуотоку, држи се, да потичу од трако-илирских племена, дочим се мегалитски монументи Галатима (Галима) приписују (стр. 470).

Проф. Миљковић (стр. 470 и даље) говорећи о „Могилама" (Tumuli), сабрао је и резултате предисторијских испитивања по Гласинцу. Износећи начин сахрањивања на Гласинцу, вели г. писац (стр. 475.): „лијеш се положи на голу земљу, поред њега се ставе све драгоцјености, што их је умрли за живота имао, да их понесе на други свијет, па је онда на лијеш бацато камење, док се над њим не подигне повећа хумка. Под великим теретом од камења остаци су љешина тако здробљени, да се сада налазе само (?) смрвљене кости, и само у ређим приликама могао се распознати њихов првобитни положај."

На темељу искуства — стечена при љетошњем раскопавању од подруг стотине гомила на Гласинцу — желимо овдје, погледом на начин сахрањивања, њеке нове моменте да изнесемо.

Старински народ, који је своје умрле на Гласинцу сахрањивао, пазио је на лијеп топографски положај гроба; погребљивао је покојнике с одјелом, оружјем, накитом, клао парипа, пак и њега до господара стављао; родбина прилагала је посуђа и свога накита; напокон подизала се доста трудно гомила, и то по свој прилици на усклис.

---

[1]) В. Карић „Србија", Биоград 1888., стр. 87.

[2]) Још их спомиње и М. Ђ. Миличевић у своме дјелу „Кнежевина Србија", Биоград 1876.; и то: стр. 69. у Липовици, у Биоградском округу; онда стр. 789. у Нозрини, код Алексинца; најзад стр. 1029. у Стишкој равни, код Костôца (на Дунаву) Послије у књизи (истога писца) „Краљевина Србија" (нови крајеви), Биоград, 1884. стр. 181. стоји, да у Пиротском пољу има старих „могила".

Све ово доказује, да су ти наши предшасници у овим земљама, према умрлима с великим пијететом поступали. Стога није вјероватно, да су покојника готово варварски засипавали камењем, које би драго тијело већ на њихове очи размрскало. Приличније је претпоставити, да су при сахрањивању лешине како год повећим каменима или гредама заштићаване, а врх такога крова да се слагала гомила.

Дакако да се послије једно двије хиљаде година тешко тектоника гроба разабрати може, али се ипак сачувао на једноме мјесту, усљед посве локалних сретних прилика, можда једини примјер, који завјесу прошлости у неколико раскрилити може.

Нека опсервација, коју при овогодишњем копању учинисмо, поводи нас, да велику важност положимо на једно прошло извјешће др. Трухелке[1]).

Предречени на једноме мјесту вели: „Ова гробна гомила једина је између оних дојако по Гласинцу отворених, у којој је лешина сахрањиванога поле била заштићена од каменог терета, који је врх ње лежао. Лешина је наиме била покривена брвнима, и тек врх ових подизала се гомила. Нашао се још размјерно веома добро учуван боров балван од 1·20 *м* дужине и мјестимице до 25 *цм* ширине. Балван бијаше обложен од прста дебелом, црном кором, која се образовала трулежним процесом из дрвета и која је кора, усљед из дрвета избризгане смоловите сумјесе, исто изврсно консервисала, тако да је дрво испод те коре још имало и боју и жилавост отоич усјечена дрвета.“

Ако ово извјешће у свезу доведемо са својом опсервацијом: да готово по свим гомилама редом (и у онима, гдје није било никаква трага од гаришта, и који су чисто скелетски гробови били), наиђосмо на труње угљена од дрвља — онда ваља вјеровати, да су то угљени останци од греда, које су попут оне ванредним случајем затечене таванице, лешину покривале и подницом за средину гомиле биле.

Састав таке таванице замишљамо себи као онај у колибе на сојишту близу Шусенрида, који проф. Миљковић (стр. 484.) овако описује: „таваница начињена је из облица, које су једна до друге положене.“

Напокон констатујемо, да је у књизи госп. Миљковића дикција бистра и језик добар; али би ипак њеколико ријечи радо замијенили другима. Тако држимо, да би ваљало вавијек ријеч гомила употребљавати; „громила“ (на Гласинцу) и „могила“ (у Србији[2]), тек су локалан говор. За „агршак“ (Spinnwirtel) боље је рећи прешљен (од прести), који израз на Гласинцу чусмо. Ријека По, гласи у нас Пад (по латинскоме); умјесто сфинкс, ваљало би рећи сфинга; за феничани, боље је финичани (Phönix = финик). Предмети „за вјешање“, називају се обично привјесци (pendeloques, Anhängsel); а ријеч Kjökkenmöddinger (Küchenabfälle) замијенили бисмо с „кухински смет“; за њемачку ријеч „глечер“ (Gletscher) пак, свакако ваља рећи леденик.

---

[1]) Dr. Ćiro Truhelka „Die Nekropolen von Glasinac in Bosnien“, Wien 1889. (Separatabdruck aus den Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien). Стр. 23.

[2]) Карић „Србија“, стр. 87. у напомени вели, да се у Србији хумке зову и могилке и могиле; — исто и Милићевић „Кнежевина Србија“, стр. 1029.

Завршујући, признајемо радо велики труд, који је госп. писац уложио, да му дјело и по садржају и по облику што савршеније пред свијет изађе — и поздрављамо „Науку о човјеку" искреном добродошлицом!

V. Radimskoga „Prehistorička nalazišta".

Priopćio dr. **Mavro Hoernes.**

Ako smo, pri uvrštenju Bosne i Hercegovine u onu kulturnu sferu, koja je, kod uregjene uprave, i znanstvenom istraživanju u cijelom njegovome opsegu otvorena — mogli unaprijed iščekivati, da ćemo na gdjekojem, naročito prirodoslovnome polju naše znanje znatno obogatiti, to moramo bogastvo ovih zemalja pogledom na istorijske i predistorijske spomenike činjenicom obilježiti, koja nije tako sigurno na dogledu bila i koju stoga udvostručenom radošću pozdraviti možemo. Ova činjenica sada već stoji iznad svake dvojbe. Otkako je ustanovljen zemaljski muzej za Bosnu i Hercegovinu i otkako otpočeše njegova priopćenja u ovome časopisu, te otkako se organizovaše redovita otkopavanja na predistorijskim nalazištima — postigoše se resultati, koji svakoga antropologa i arheologa nadahnuti moraju s osjećanjem najtoplije zahvalnosti prema prosvećenoj vrhovnoj upravi ovog administrativnog područja. Ovo čustvo zahvalnosti tim je življe, kad se zna, da se one tvorevine sve bolje razvijaju, da će se oni radovi bez prekida produžiti — tako da se perspektiva otvara, gdje će nam Bosna-Hercegovina biti ne samo premcem sličnih područja, već upravo kao uzor prednjačiti.

Izmegju muževa, koji su se oduševljenim pristajanjem uza smjerove vlade, naročito arheološkom istraživanju zemlje posvetili, uživa ime rudarskoga satnika Radimskog već odavna zaslužen glas, a osobito čitaocima „Glasnika", kom je rečeni jedan od najrevnosnijih saradnika, nije potrebno napominjati, s kojom ljubavlju i predanošću Radimský u dokolno vrijeme predistorijska nahodišta pohagja, ispituje i opisuje. Poznato je, kako je on, po njegovim prethodnim radovima u drugim zemljama, poglavito sa ispitivanja i opisivanja halštatskih i rimskih grobnih gomila u Vizu (Wies) u Štajerskoj, kao mnogo iskusan muž za taku djelatnost posve pozvan.

Rudarski satnik Radimský odvažio se, da svoja obilata praktična iskustva i svoje, osobito na polju austro-ugarske predistorije stečeno teorijsko znanje u knjigu složi, koja će za više svrha da služi. Knjiga ima naslov „Prehistorička nalazišta, kako se pretražuju i kako se s nagjenim predmetima postupa, s osobitim obzirom na Bosnu i Hercegovinu i one krajeve u austro-ugarskoj monarhiji, gdje ima prehistoričkih ostanaka. S jednom tablicom i 337 slika u tekstu. Izdala zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu 1891."

Glavna je namjera knjizi: da svima onima, koji se u Austro-Ugarskoj, navlastito pak u Bosni i Hercegovini kao ljubitelji za predistoriju interesuju i koji se s njome pobliže baviti žele, pruži uputstva, koja će im posve ukratko i pomoću mnogobrojnih snimaka iznijeti najvažnije iz te znanosti, i to koliko u čisto teorijskoj formi, toliko i u obliku praktičnih savjeta za vlastito lokalno

istraživanje. Knjiga, koja je u pregjašnje doba ovoj zadaći odgovarala: Ed. Sacken-a „Naputak za poznavanje neznabožačkih starina“[1]), sada je zastarjela a ni ilustracije joj nijesu tako obilate, kao u novome djelu Radimskoga. Noviji radovi, koji istoj cijelji hoće da odgovore, ili su preveć ukratko sastavljeni, kao direktora A. Fos-a „Pametar, za otkopavanje i pohranjivanje starina“[2]) — ili se ograničavaju na druga lokalna područja, kao I. Ranke-a „Naputak pomoću klasičkih primjera za antropološko-predistorička opažanja“[3]), koji je dio „Naputka za znanstvena opažanja na putovanjima po Alpama“, što ga izdaje njemačko i austrijsko alpinsko društvo. U sličnom djelu izašao je još prije Virchow-ljev naputak za antropologiju i predistorička ispitivanja, koji je ali tek od prilike jedan tabak zapremao a nije slika imao.

Rad, kao ovaj Radimskoga, od osobite je cijene za zaposjednute pokrajine, gdje još toliko neobdjelavanih nalazišta i gdje toliko još tako reći u drijemežu boravećih sila ima, čija se rodoljubna zauzetost za najstariji kulturni perijod njihove zemlje probuditi mora, dajući im ujedno srestvo, da svoja rekognosciranja i pribiranja strukovnjački obavljaju i s otim zadatak zemaljskog muzeja podupiru.

Djelo s toga izlazi u trojakom izdanju, naime na njemačkom i bosanskom jeziku, u potonjem dvaput t. j. s obojim u zemlji uobičajenim pismenima. S ovom tako reći popularnom zadaćom, nije vrijednost knjige nikako iscrpljena. Radimskoga „Prehistorička nalazišta“ biće i izvan onoga gori rečenoga čitalačkoga kruga, u strukovnjačkom svijetu, koji prve nastave o osnovama predistorije već ne potrebuje, sa zahvalnošću primljena. Jer knjiga sadrži u nadovezi sa svakim tipskim pojavljivanjem, koje se u njoj opisuje, sabijen pregled svega onoga, što se dosad pogledom na predistorijsko istraživanje Bosne i Hercegovine privrijedilo, te tim pruža u podesnoj formi zamjenu za muzejski časopis „Glasnik“ za one mnogobrojne osobe, koje se potonjim zarad nepoznavanja jezika ne mogu neposredno da posluže. Prema tome smijemo djelu Radimskoga i strogo znanstven značaj da priznamo, i da izrečemo naše radovanje, što će mnogo doprinijeti, da se predistorijskim ispitivanjima po bosansko-hercegovačkoj zemlji i u inozemstvu zasluženo priznanje osigura.

Format, slova i papir knjige svake su hvale vrijedni, isto važi i za slike, za koje su obilato upotrebljavani klišeji iz zalihe c. kr. centralne komisije za umjetničke i istorijske spomenike, antropološkoga društva u Beču, i „Glasnika“. Počem prikazani objekti, gotovo bez izuzetka, pod nadzorom pozvanih organa i sa svom tačnošću crtani biše, to slike Radimskovog djela imaju preimućstvo absolutne pouzdanosti i mogu se smatrati vrlo dobrim, poučljivim probama predistorijskoga nahod-materijala.

Knjiga sadrži, uz općenit uvod koji objašnjuje predmet i nakanu autorovu (s. 1—8), tri glavna razdjela: I. Prehistoričke perijode, II. Prehistorički objekti, III. Postupanje s nagjenim predmetima.

[1]) Ed. von Sacken „Leitfaden zur Kunde des heidnischen Alterthumes mit Beziehung auf die österreichischen Länder“, Wien 1865.

[2]) A. Voss „Merkbuch, Alterthümer aufzugraben und aufzubewahren“, Berlin 1888. (za južno-njemačke prilike preradio Naue 1889.).

[3]) I. Ranke „Anleitung an der Hand klassischer Beispiele zu anthropologisch-vorgeschichtlichen Beobachtungen im Gebiete der deutschen und österreichischen Alpen“, Wien 1881.

Prvi razdio (s. 9—72) iznosi opis razdoblja, što jedno drugome sljedovaše u predpovijestnom kulturnom razvitku (starije i mlagje kamensko doba, bronzano doba, halštatski i la-tenski perijod); drugi se razdio (s. 73.—162.) bavi s tako zvanim realijama prapovijesti i jezgrom je djela. Ovdje pisac govori (što se sa naslovom „Prehistorički objekti" [1]) prema smislu riječi posve ne podudara) o nalazištima predistorijskih kulturnih zaostataka: prirodne i ljudskom rukom izrovane pećine, staništa diluvijalnih lovaca, predistorijski stanovi i naselja, sojenice, bedemske gragjevine, žrtvišta i grobovi. Treći, najkraći razdio (s. 163.—171.) iznosi pouke i savjete o konservisanju i razašiljanju nahodina, uz recepte za prvo postupanje s njima. Kazuje se, kako valja da se ova „prva pomoć", koja je po materijalu i stanju uzdržanja različita, izvodi po sasma eksaktnim i strogo tehničkim propisima, ako ne ćemo da izgubimo plodove tegotna rada i dragocjene nahodničke sreće.

Prinukan sam, da Radimskovo potanko poznavanje austro-ugarskih nalazišta, u koliko se ono iz mnogobrojnih publikacija, što ih imamo, steći može, još osobito i pohvalno istaknem.

Ove studije svjedoče o njegovoj ljubavi za stvar i o shvatanju pojedinosti, koje se ne dâ zastrašiti nikakvom monotonijom — što je veoma dostojno priznanja. Tà predistorija i jeste znanost, koja pri svojoj mladosti i osobenosti još nikakvo drugo prethodno školovanje ne zna, do-li revnosno pronicanje svake pojedinosti, koja nam se odaje posmatranjem u polju. Ona je — žalili mi to ili odobravali — znanost, koja se od sumarnoga obragjivanja epoha i kategorija nalazišta, još često odreći, a ograničiti mora na najtačnije posmatranje i opisivanje izoliranih pojava. Samo postojano posmatranje pojedinog oblika dovodi ovdje do cilja. Vrijeme generalizovanja, izvogjenja sveopćenitosti rezultata svakako će nastupiti, pa onda ćemo se možda imati da bavimo s manjim brojem tipskih nalazišta, kojima će druga podregjena da budu. Danas ali mora metod predistorijskog istraživanja još čisto induktivan, čisto prirodoslovan da bude. Slika, koju nam pruža svako savjesno prikazivanje predistorijskih nahodskih područja, stoga pati od neke jednoličnosti, od neke ipertrofije suvrsnih materija. Sveudilj mora se potanki opis pojedinih mjesnosti započinjati i izvoditi, opetovanja, pa i navogjenje nebitnih, možda i zaista neznatnih činjenica, ne daju se izbeći. Kano u mozajika pristaje kamen uz kamen, a malo se što dâ vidjeti od lakog i smjelog crteža, kao što ga imaju osnovne crte gdjekoje druge znanosti. Ali predistorija ima to preimućstvo, da tako posve sigurno napreduje. Možda će još zadugo neka draž nedostajati, ali bar ne će stranputicom poći.

Ovaj metod istraživanja čini predistoriju u svima zemljama, gdje se ona ozbiljno njeguje, zavisnom od pomoći mnogobrojnih sudjelača i potpomagača iz k r u g a l a j i k â. Polje ove znanosti valja da je svakom za sudjelovanje otvoreno, koji za opravdano priznaje zahtjeve pogledom na shodnu strogost opažanja i izvještavanja, i na potrebitu opreznost pri rukovanju s objektima, kao i na izvjesnu uzdržljivost pri eksplorisanju novih nahodišta. Predistorijsko je ispitivanje stoga veoma dragocjen elemenat za opće narodno obrazovanje i za uživanje,

[1]) Autor upotrebljuje riječ u tehničko-vojničkome smislu i podrazumijeva poglavito gragjevine i slično, dočim se u arheologiji pod „objektima" obično razumije pojedine pokretljive predmete (nahogjevine).

pouku i djelatnost inteligentnih klasa. Tu se pretpostavlja zauzetost za predistorijske starine, za davnu davninu zavičaja; i doista se ta predpostavka dosad svuda obistinila, gdje se predistorijska nalazišta u nekome broju konstatovaše. Za to će se ona i u Bosni-Hercegovini sve više i više istinitom pripoznati.

Ona zauzetost po sebi, koja bi možda pri obilju stvari, što su vrijedne da ih znamo i što nas odasvud opkoljavaju, u neku ruku čudnovata mogla da bude — ipak nije baš tako zagonetna. Bilo je vrijeme, kada se istorijskim spomenicima nad predistorijskim vavijek i odlučno prvenstvo davalo, šta više da se potonji jedva i pažnje udostojiše. Tada bijaše osnovom, istoriju srednje-jevropskih zemalja sa pojavljivanjem Rimljana započinjati, a o podrijetlu onih naroda, koji na svršetku klasičnoga staroga vijeka svijet uzdrmaše i na istoriju uticaše, tek ovlaš nekoliko fraza iznašati o istočanskom iskonu Indojevropljana i o naslagi rasa po Aziji i Jevropi. To vrijeme sada je prošlo. Prije neznana nauka, narodoslovlje, usvojila je zemski šar i prodire posvuda energično i ispitno u dubinu pojava. Toj se znanosti nije moglo omaći, da su temelji ljudske povijesti posve nedovoljni, te postade nova grana sveopćega narodoslovlja, paletnologija (paleo-etnologija) ili nauka o narodima davnine, koja je s predistorijom istovjetna.

Ova grana antropologije nije da je savremena tek u običnome smislu riječi; njezina obljubljenost odgovara i duhu našega doba, koje hoće, s prije neznanom energijom, na vidik da iznese zatrpano korjenje pojava. Sproću predpovijesnih starina, su istorijski spomenici mnogoputa tek od skučena i poduslovna značaja. Za istorijski perijod dotiču nam obično još i druga vrela, nego-li čisto arheološka. Što nam s jedne strane umiče, sa druge se dade uhititi. Pismena svjedočanstva i spomenici neimarstva i vajarstva jedni druge dopunjuju, ili češće tek potvrgjuju. Kod predpovijesnih razdoblja drugojačije je. Tamo nema pisana predanja; tu smo samo na arheološke nahode upućeni i primorani smo, da svu svoju nepodijeljenu zauzetost na njih prenesemo. S otim je svezano, da u predistoriji lakše, bar bez tegotnih jezičnih studija i opsežnoga čitanja, sa cijelim područjem strukovnoga znanja zavladati i kompetenciju temeljitoga prosudioca postići možemo.

Dalji uzrok, zašto se danas često istorijske predistorijskim starinama zapostavljaju, slijedeći je. Istorijski se spomenici, po vremenu i mjestu, mogu uvrštavati u redove, koje bolje poznajemo. Nedostajanje pojedinih karika u ovoj ili onoj zemlji, u ovom ili onom razdoblju, manje se osjeća da je praznina, tamo, gdje imamo bolji pregled o cjelini razvitka. Prethodno i posljedno, kao i istovremene pojave u susjednim područjima, dozvoljavaju nam, da one praznine na dosta podesan način popunimo. U predistoriji pak ovo je opet drugojačije. Tu nam uvigjavnost toliko od svestranog rasvjetljavanja zavisi, da se nijednoga člana (karike) odreći ne možemo, počem, kao što već napomenusmo, tek posjedovanje čitavoga, neprekinutoga lanca, može da nam otkrije tečaj predpovijesnoga kulturnoga razvića.

Za istorijske perijode, koji su po Bosni i Hercegovini tako reći svoj arheološki talog ostavili, možemo da imenujemo, ne samo kulturne krugove, već i njihova središta. Tačno znamo, a umijemo za razne strane i primjerima potvrditi, kako su na ove zemlje, jedno za drugim a opetovno jedno drugo

zamjenjujući, uticala tri mjerodavna faktora: zapad (Italija), istok (grčki, poslije turski svijet) i sjever (Ugarska i njeni pobočni krajevi); znamo, da su najprije Rim, za tim Vizantija, Venecija, Carigrad i t. d. držali zalegje Dalmacije u političnoj ili prosvjetnoj zavisnosti. Ako pomoću rimskih grobova, natpisa i razvalina, ako pomoću takozvanih bogumilskih spomenika, ruševina negdašnjih gradića, crkava i manastira, ili po probama stare radinosti na polju industrije, danas umijemo da si predočimo slike života za onih perijoda — to niko ne će zanijekati vrijednost toga ilustracijonoga materijala. Ipak bih uporedo da napomenem, da mi još ne poznajemo središta i ishodišta toliko velikih, za sve ljudstvo staroga svijeta veoma važnih kulturnih napredaka, kao što su to bronzano doba i halštatski perijod, i da ćemo ih tek saznati arheološkim ispitivanjem onako znamenitih posrednih područja izmegju istoka i zapada, kao što je Bosna. Tek u nekoliko znamo, da je pri onom velikom procesu, kojemu valja da zahvalimo prve na jevropskom zemljištu nastale kulturne mijene, istok (a dijelom i jug) davac, zapad (i sjever) ali primac bio. Ovdje se tiče — ako i nemamo ni imena ni godine, niti znamo državne megje i vladalačka koljena — stvari od zamašna značaja; ovdje su pitanja, koja se danas po svima kulturnim zemljama revnosno izučavaju — i ne ćemo pretjerati, ako velimo, da su svi ispitivači, što se o tim problemima bave, uprli oči baš na sjeverne krajeve balkanskoga poluotoka.

S ovih razloga preporučujemo, da se zaslužna knjiga Radimskova, prijateljski primi i marljivo upotrebljuje. Knjiga je suho, strogo strukovnjački, bez stranputičenja po drugim strukama, napisana. Pisac iznosi počela i mnoge pojedinosti auke; on je pogledom na zaključke štedljiv i ostavlja ih (što pravo čini) budućnosti. Imade je razloga, što nije smatrao zadatkom svoga pera, da raspravlja poteze, već da iznese što više činjenica i da pomoću primjera svakovrsnih pojava stvori pogodnoga rukovogju. S radošću će početnik iz toga djela razabrati, da je sistem predistorije posve prost i da se vrlo lako prisvojiti dade. Opasnost zablude tek se nahodi u onoj svima ljudima prirogjenoj naklonosti k spekulaciji, ka kombinovanju raznih činjenica, koje se ne smiju sastavljati bez ozbiljna ispita. Od takoga zastranjivanja, kojem su obično povod etnološki i hronološki prividni zaključci, Radimský se čuvao.

Neke sitne zamjerke neka dovrše ovaj prikaz. Nahod od Krehina-Graca (s. 21. i dalje) ne bismo mi tako nabrzo čisto-bronzanome doba dodijelili, kao što to Radimský čini, jer pokazuje odviše stilističke srodnosti s nahodinama iz glasinačkih grobnih gomila. Isto važi i za nalaske u Sretešu (s. 24.), a naročito za nahodine iz Čatića (s. 25.; tamošnju fibulu valja tek isporediti s glasinačkim fibulama s. 52., sl. 183.—187., pa da se upozna da ove fibule, što imaju forme, koje dosad za bronzano doba još ne znamo, jedna uz drugu pristaju). Isto i toke (s. 18. sl. 37. i 38.) prije će biti iz halštatskoga perijoda, nego li iz čisto-bronzanoga doba. A i za bronzan mač iz rijeke Drine (s. 27. sl. 83.) po svoj će se prilici doskora isto pripoznati. Fibula na s. 35. sl. 106. rimska je, iz Augustova vremena, dakle ne pripada ostalim snimljenim tipovima. Mi bismo se i ustezali, da poznate one „zemne staje“ i „kućne jame“ u gornjoj i dônjoj Austriji, u Bavarskoj, Moravskoj i t. d. megju predistorijska nalazišta uvrstimo, kao što to biva na s. 82. i dalje. Zemljana posuda sa Sobunara s. 93. sl. 269.

griješkom je u crtežu prikazana kao s dvije rukatke (Ovaj ispravak važi i za mjesto, gdje se taj komad ponajprije objelodanio: „Glasnik", 1890. s. 215. sl. 1.). Naseobina na Sobunaru i Zlatištu dosiže posigurno ne samo u čisto bronzano doba, već i u halštatski perijod, kako su to ponaosob moje otkopavanje i isporegjivanje pokazali.

Ali su ovo tek sitnice, što cijeni knjige, pri mnoštvu njezine gragje, nikakva uštrba ne čine. Svak, koji bude pomoću Radimskovih naputaka, na zemljištu Austro-Ugarske, uključno Bosne-Hercegovine, koje je tako bogato predistorijskim nahodima — stekao poznavanje i cijenjenje pravremenih zaostataka: taj će onda rado pomoću drugih knjiga razgledati i prostraniji krug, i za tim težiti, da dublje zagleda u bitnost predistorijskih kulturnih perijoda. To pomjesno istraživanje, koje potiče od domoljublja i od pojedinih nahogjevina, vavijek i svuda je početak arheološkome znanju; to istraživanje je vrelo, do koga hoće Radimskova knjiga, kao svi slični radovi, čitaoca da dovede.

Različito. — Различито.

Glasovit Bošnjak.

Priopćio **Karlo Peez.**

Mnogim junačkim porodicama, koje su potekle iz Bosne, pripada i porodica Osman-paše Pazvanoglije, koji je krajem prošloga a početkom današnjega vijeka kao polunezavisni valija vidinski vladao nad velikim dijelom Albanije.

Djed mu bijaše muhamedovac iz Dônje Tuzle, koji je po kazivanju bio prilika diplomata, jer je u isto vrijeme zalazio i u džamiju i fratarsku crkvu. Otac mu Omar tako se je odlikovao u austrijskim ratovima, da je na dar dobio dva sela kod Vidina. Kad ga onda još imenovaše i bajraktarom vidinskog sandžaka, izazva njegovo bogatstvo i njegov ponos nenavist Melek-paše vidinskog. Uglaviše, da ga smaknu. Makar da mu je najmljeni ubica od straha odao tajnu, opet je svojim protivnicima dospio u šake: poslije junačke obrane uloviše ga u njegovu dvoru, koji je bio u samu plamenu, pa ga onda osudiše i smakoše.

Sin ubijenog, po kazivanju rogjen 1758., pobježe u Albaniju k protivnicima, pa se isprva dade na hajdukovanje a poslije stupi u službu paše pećkog, te onda god. 1789. s nekom četom, koju je na svoju ruku najmio, prodre do pod Temešvar i Sibinj, na što ga porta primi u milost, te mu godine 1792. vrati neki dio dobara njegovog oca. Ali on se sroti s hajducima, koji su u ono doba četovali po balkanskim zemljama, pa do danas ostaše poznati pod imenom kirdžalija — zauzme sve nekadašnje imanje svog oca, izjavi se protiv reforama sultana Selima III. i osvoji Vidin, koji je opkopao 40 *m* dubokim opkopima, tako da je grad, optočen Dunavom, bio kao kakvo ostrvo. I sada otpoče ratovanje Pazvanoglije s Turskom. Bujnu sliku, punu krvave romantike, ostavio nam je o tome dr. Konstantin J. Jireček u svojoj povijesti Bugara, god. 1876. U svome pašaluku, koji je proširio preko Nikopolja, Sistova, Ruščuka, Sofije, Niša, Kladove,

pa za neko vrijeme i preko Krajove, uzimao je Pazvanoglija porez i carinu za se, a kovao je i novac, t. zv. pazvančeta. Poljski inžiniri preudesiše mu sustav utvrda vidinskih. Divna mu vojska sastojala je od Arbanasa, Turaka i Bugara; pošljednji su mu osobito valjali kao konjanici. Baše kirdžalija stupiše u njegovu službu, tako da se je hvalio, da 100.000 momaka može dići na oružje. Vlastodršce u Carigradu podmitio je, sa vojskovogjama u Ugarskoj umio je da se pazi. Tri puta uprla je porta svu snagu, da slomi njegovu silu, i tri puta se je turska vojska morala vratiti krvavih glava i silno prorijegjena.

Srbijanski ustanak najposlije sklone sultana, te se izmiri s njime, da udare na zajedničkog dušmanina. Pazvanijin vojskovogja Alija Gušanac bude doduše razbijen od Srba i Rusa, ali za to se je on opet održao u Vidinu do svoje smrti 5. februara 1807.

„Bio je čovjek čelik-srca, junačan, silovit i nebojša, znamenit vojskovogja. Umio je do potrebe da bude kad strog kad blag, a uvijek velike duše.“ Makar da mu vojsci u Bugarskoj ostade u narodu spomen, da su se tu sročile same grozne krvopije, opet je on nastojao, da pobožnim gradnjama i zadužbinama svome imenu ostavi bolji spomen.

Еро.

Приопћио **Стеван Р. Делић**, учитељ.

Наш народ много приповиједа у својим дивним умотворинама о некаквом Ери, или како га је покојни Врчевић забиљежио — Хери.

Еро је уз Насрадин-хоџу најпопуларнија личност, „сојтарског заната“ у нашега народа у Херцег-Босни. О њему колико приповијетке говоре смијешно, толико и глупо, али се опет на једно своди, да је био хумористичан шаљивчина, као и побратим му Насрадин-ефендија. У Босни се особито приповиједа о Ери, као о каквом будалашу, те га и приповијетке из Босне карактеришу као незналицу и простака. У Херцеговини је противно. Свака херцеговачка приповијетка спомиње Еру као особитог домишљана и лукавог шаљивчину. С тога се често чује по Босни, а особито у Шехер-Сарајеву, да ће сељака, или проста човјека, па често и касабалију назвати Ером. У Сарајеву је то обично, а њихова пословица: „Не зна Ера, шта је перетак!“ јасно нам каже, како они мисле о Ери. Но иза њих није заостала ни остала Босна, а да једни другима подругљиво не рекну Еро. — Тако је Еро обична ријеч у Босни, док је у Херцеговини ријетка а тешко ће се чути, осим у приповијеткама.

Но осим тога, још је једно у Босни. Бошњак би свакога мушкога из Херцеговине назвао Ером, а женску Еркињом. Разлог том њиховом извађању и наметању имена Херцеговини као Ерској земљи — напријед је истакнут. Али ипак та братска „сатирична подругачица“ не вријеђа бујну машту и понос вазда јуначке Херцег-земље, јер су то давно велики умови свјетског гласа утврдили, на којој су цијени душевне силе Херцеговаца. С тога није нужно, да овдје побијам ту неумјесност браће Босанаца, но да кажем: откуда је и шта је баш тај оглашени „Еро“, и шта нам је народ о њему упамтио.

Неумрли српски пјесник, покојни Бранко, у своме дивном „Ђачком растанку“, гдје браћу једне крви, једног језика, а у једно коло позива, да братац брату руку пружи:

„Брже браћо, амо, амо,
„Да се скупа поиграмо . . . !

први је назвао Херцеговца у ономе узвику:

„Ао, Еро, тврда вјеро,
„Ко је тебе јоште тјеро!?
„Ти си као хитра муња,
„Што никада не покуња!“

Дакле Бранко је први од књижевника, који је Херцеговца прозвао Ером; али не у ономе смислу, као што га браћа Босанци крсте, но као див-јунака. Бранко није мислио на поругу, јер би га иначе звао Херцеговцем, но једино по оној грчкој „херос“ (јунак), као што га и многи од те ријечи изводе; а друго и то, да је ради самога ритма скратио — Херцеговац са ријечи Еро . . .[1])

Покојни Вук Врчевић у првој својој књизи „Срп. народ. приповијетке“ а у једној примједби наводи, да је код нас Еро, што је код Грка — Езоп; Турака — Насрадин-хоџа; а Талијанаца — Бертолдо. Дакле ништа друго, него што каже и на стр. 185. „Помање српске народне свечаности“ описујући дервише овако: „јер их има такових умористичних весељака дервиша, да надмашују оглашене шаљивце: Езопа грчког, Насрадин-хоџу турског и Бертолда талијанског.“

По овоме јасно је, како покојни Врчевић мисли о Ери, што у истину и јест, јер нам тако и народ о њему говори. Мени су у Требињу сељаци, причајући разне приповијетке, а особито шаљиве, казивали, да све потјечу од Тома Лера из Чепелице, Ђура Батинића с Љубомира и неког Митра из Чичева; а има их толико, да — кад би се све покупиле — могла би се једна велика књига штампати, која ни за длаку не би уступила оглашеној Насрадиновој . . . . Но највише их је — говоре — Леровијех; јер је он у томе био мајстор, а као такав и овјековјечио је име своје, замијенивши га од Томо Леро — Томо Еро; а то на овај начин:

На југу од Билеће — једно 7—8 километара — џадом требињском има село Чепелица, а у њему и сада стара и чувена породица Лера. Из овога братства, казују, да је био и неки — сада покојни Томо Леро врло шаљив и досјетљив, а уз то и врло снажна људесина. Путујући Босном, а особито као кириџија у Посавину по жито, или у јесен на храну, истакао би се он испред дружине, те би заметао путем шалу, или би се начинио сулудаст, како би тим лакше од ханџија, путника, трговаца или кога већ било што измакао. Том својом шалом, или боље рећи сојтаријом, варао је гдје год је дошао, и то чинећи се свачему невјешт. Особито се путујући Босном причињао сулудим простаком и свачему невјешт, јер му је то ишло у прилог, а и дружини му; па као таковог босанске су га приповијетке

---

[1]) Нема сумње, да је ово потоње, и да Бранку ни на крај памети није био грчки херос.
Уредништво.

и овјековјечиле, те уз то још и од Леро, одбацивши му почетно „Л“, назваше га Еро, а тим именом и сваког његовог друга, па најпослије и земљаке његове, те и цијелу Херцеговину. — У Херцеговини је друкчије. Тамо свака приповијетка говори о његовој досјетљивој мајсторији и лукавству, као што је једну уз ине и покојни Врчевић у другој књизи „Срп. нар. прип.“ стр. 69. — „Требињан Ђуро и Дрињаци“ прибиљежио о наведеном већ Ђуру Батинићу из Љубомира, како је он на очиглед испред Дрињака однио „бакрач пуре“. — Но као што рекох, највише их је Леровијех.

Тако су ми приповиједали многи, а особито ме увјеравао Трипо Бокоњић из Полица код Требиња, да је постао оглашени „Еро“; а ја по оној народној: „Пошто чуо (или купио), по то и прод'о“, — ево мрчим у наш „Музејски Гласник“, да и други осим мене чују то Трипово глаголање.

Kako postaje zora.

Priopčio **Ivan Zovko.**

Tuhafli (čudnovato) borami! Nešto postane ovako, nešto onako, ilem (biva) sve i najmanja stvarca i ona je kurisana (načinjena) po svom načinu i kalufu (kalupu). Hajde ko bi to i za morem i u snu pomislio, kako hićmet (čudo) božiji zora postaje. A vrlo lako postaje. Ništa ti na dunjaretu (svijetu) pod nebom nema lakše. Ne bi ni okom trepnuo, a već abatiš (ugledaš) kako se zora pomaljajući ragja i rumeni. Jedni maslahete (govore), da je sunce iznese iz mora na najveće brdo, jer svaku bogovitu noć valja da ona kroz noć sa suncem bude. Samo kad bi to jedan put usfalilo, više nikad ne bi bilo zore na bijelom svijetu. Oho — tad bi bio megjer (uvijek) pravi karamluk. Noć te noć i Bog ti pomogô više ništa. Ono, ako bi malo mjeseca, i to neznam i bi li, koji put zamjesečilo i tu bi ti sve bilo. A drugi opet tarafunišu (govore) drukčije. Kažu: u sami cik zore prije što će tamam da zora cikne, osmihne se zvijezda večernjica na danicu, i od njihova toga osmijeha stane se sve više i više pomaljati zora. Sad nekako dolazi, da na dvije ruke zabjeljuje (postaje) zora. Na ljudsku pamet kad se uzme, nekako je priličnije, da postaje, kako se ono nasmije zvijezda na zvijezdu, nego da je sunce iz mora vadi. Kud će je iz mora vaditi, šta li ima posla u moru. Opet ne znam. Može baš biti, da tako i postaje. Bog sami znade. a drugi niko. Ljudi neki ovako nagagjaju, neki onako: ga-gu, a kako je već i koje je najbolje i najpravije niko do Boga ne zna. Božije je to znanje i ravnanje.

Древни календар.

Приопћио **Лука Грђић Бјелокосић.**

Док није било оволико календара и писменијех људи међу нама — а то је било све до окупације у 1878. години — имала је многа кућа древни календар. Древни су календар имали особито станари, који су излазили на станове прêо љета, те хајван у планину гонили. Такове би календаре правили овако:

Човјек би узео комад љескова штапа, па би га лијепо изрезао на четири ћошета, те би се с њиме упутио попу или коме другоме писмену човјеку, за ког је знао, да има мјесловац[1]) и да се разумије у свеце. Тога би човјека замолио да му казива а он би биљежио овако: „Ево недјеља" па би урезао крст †; у понедјељак, ако нема никаква свеца, урезао би праву црту |; у уторак, ако је мали светац, те се по штогођ прирађује, урезао би косу црту /; у сриједу се, рецимо, опет ради, урезао би праву црту |; у четвртак велики светац, урезао би опет крст †, јер се не смије радити и т. д. Тако би побиљежио по три четири мјесеца у напријед. Чим би прошла која недјеља, а он би је одрезао са штапа, па би је бацио. Тако су се људи у оно доба помагали.

Od šta su dobili svoje ime „vlašići"[2]).

Priopćio **Ivan Zovko.**

Prije nije bilo kao danas, ovliko zgoda i sedaruća (sprava). Sad čovjek gotovo ništa i ne radi. Slobodno može podviti noge, pa sjediti, kô mali kralj i samo gledati i ćefšiti (nadzirati). Samo mu se šije, samo mu se tkaje, samo mu se sve radi. Er neise (ne pitaj) nikad bolje. Otprije udri na sto živih muka i belaja, ako bi ti došao zaruret-al (nužda) dok nagješ, što ti treba. Obleti i Bunu i Bunicu (sve i svuda) i čak u devetoj mahali ako nagješ, mogao si prst u uho pa zanevenati (zapjevati). Bože moj, kad mi nešto na um pane, kako smo mi živjeli i otarasavali (otaljavati, podmirivati) i kiriju i miriju (porez), krstim se i lijevom i desnom. Danas nema u njemu živu poke, a nije viši od pedlja, pa hoće sto nekakvih skula i ujdurma (besposlica). A donekle — varda (inačica od vala) duša je blago u imadu i pravo. Kad je Bog dao, a ljudi izmislili, a što da se tim — ko može i koi ne je Bog dao — i ne pomogne. Danas po hiljadu tovara u paprikama (fabrikama) ljudi samelju za tini tincati čas, što bi udrio dlanom o dlan. A prije ljudi po podnevi ostani, pa žrnjaj (žrvnjati, od žrvanj), pa žrnjaj, dok prituci i prevrsti prgršt onog kukavnog žita; svaki mu se zalogaj u krv okupa. Istom samo onako, da ne zapinje u vratu, prekrupni i prebunguraj s pete na devetu, kô ni sebi ni drugom. Da nosiš ono malo žita u mlin obraz ti na tle pade, nemaš s čim ni kuda; dok ovamo, dok onamo, dok se malo prospi, dok malo ujmi (dijel mlinaru, što ujmi za svoj trud), nemaš s čim kući. Ele uvijek u neku ruku kô s izjedinim u mlin. A 'nako se barem s kameni kod kuće, pa na kutnjem (kućnem) žrvnju s rukama ono premlati i Bog te veselio. Ne zna bar niko za tvoju muku i nevolju. Tako je i svakako tada bilo. Kad bi u nas koji od seljana imao bakreni koto, već bi mu se ićram (čast) nosio, kô Bog zna čemu. Ni po samim kasabama, vele, da nije bilo veliko gjejsija (nakita) i gjeřaira (isto nakit) i mariřela, a kamo li što drugo. Rijetko

---

[1]) У народу мјесловац = мјесјацослован.

[2]) Vlašići su jedna vrsta zviježgja (Plejade. Ur.). U Zenici zovu vlašiće još i „joldašići" valjda od turske riječi „jol" put, jer kazuju putnicima, kad im je krenuti na put. Megju zviježgje idu još „štapovi, kule, čardaci, pendžeri" i t. d. Progovorićemo do zgode u „Glasniku" o svem zviježgju u poduljem članku, jer smo za to počeli pribirati nužno gradivo iz narodne tradicije, te smo se i na nekoje prijatelje obratili, da nas u tom pomognu. Pisac.

se je moglo, od hiljadu u jednog vidjeti sat i od prvijeh glava. Pa se i tad nekako živilo i živolazilo, kô i danas, pa šta ću ti kazivati, nekad bolje, nekad gore, danas mati, sjutra maćuha, kô i uvijek. Ljudi su se i tada nekako vladali, a brž (možda) i bolje nego li sad, šta ja znam. Izigji pred kuću, bilo je i takih, pa zaškilji (pogledaj) u nebo, pa će ti sve pogoditi iz dekike (časić) u dekiku, koje doba od dana, tamam kao i bolje nego li iz sata. Nekako po zvijezdama ovdje učerepi (proračunaj), ondje ugonjaj, pa ti pogodi vala u minutu. I najbolje pokazuju vlašići. Po njima možeš ugonetati vrijeme iz dlake u dlaku. Ima ljudi, pa će ti sve po vlašićima na tanku tancatu vlas kazati, koliko je doba noći, koliko je prevalilo gluhijeh doba, jesu li prvi ili koji pjevci i šta ti ja znam. Za to su ih ljudi još iz davnih davnina — što na vlas uredno i bez ikakve zabune pokazuju vrijeme — vlašićima prozvali.

„Бања“ код Фојнице.

Приопћио **Лука Грђић-Бјелокосић.**

Око педесет метара изнад Фојничке котлине диже се сеоце „Бања“. Већ и сам назив „Бања“ показује, да је вриједно о овоме сеоцу коју проговорит.

Село припада браћи Хузбашићима из Фојнице, а њима га је отац оставио у мираз. У селу имају три читлука и на сваком по кућа и остало, што је за читлук потребито. Са три је стране село затворено храстовим и јеловим гајевима, а са четврте је отворено према Фојници. На сред села извиру три љековита врела, која ми и дадоше повода, да штованим читаоцима „Гласника“ што год о своме напишем. У овоме котару, а и у ближњијем, позната су ова врела као љековита од реуматичнијех болести. Особито се радо у њима купа женскиње, које пати од костобоље и од болести матернице.

Најгорње и најглавније врело јест „Јама“. У њу се треба кроз доста тијесан улаз за једно три метра спустити. Када се доље сиђе, дође се у камениту пећину, коју је природа тако уредила, да се у њој може купати као у каквој вјешто начињеној бањи. Врућина воде износи по Реомиру 24·5⁰. У старо је доба, све до назад 5 година, ово врело једино било за купање. У њему су овдашњи Фрањевци били начинили стубе, по којијем се доље силазило. Сада тијех стуба нема, те се ту нико и не купа, него ако хоће да се из љубопитства унутра спусти, треба му метнути стубе, или се на конопцу спустити.

Из ове јаме истиче вода у поток бањски за једно 40 метара на ниже, те на извору показује топлину од 18⁰ Реомира.

Друга два врела лежала су све до назад 5 година занемарена, те се у њима није ни купало. Прије 5 година очистили су чиновници котарскога уреда у Фојници ово једно врело и на њему оградили древену колибу, те се сада ту море лијепо окупати. При чишћењу овога врела нашло се јапије и јарак, ограђен каменом, куда је вода одвођена. По овоме судећи море се рећи, да је ту и прије, у старо вријеме, била ограђена бања. Највјероватније је, да су се ту купали рудари, који су радили у Чемерници, по сахата далеко од бање и којијех је била читава насеобина на Градини

спрам бање. Топлина је воде у овоме врелу иста као и она у „Јами“. Јачина је врела на један секунд 1—1½ литра воде.

Одмах изнад овога врела извире врело хладне воде. Оно није са свијем хладно, те је вјероватно, да се мијеша са топлом водом. Кад би се добро уредило, може бити да би било још топлије.

Испод овога врела на једно 10 корачаји има још једно топло вреоце, које је и сада у блињи и занемарено. Врућина му је 22° Реомира.

Када је господин Рикер, надсавјетник рударски из Беча, пролетос амо долазио, наредио је овдашњем рударском инжиниру, да му од сваког врела по неколике боце воде у Беч пошаље, ради тачне анализе. Он је то и учинио, те ћемо тако у брзо знати и са здравствено-умјетне стране, шта ова врела вриједе.

Народ ова врела држи као љековита. Томе је најбољи доказ, што се у свако вријеме море наћи когод да се купа, а по гдјекада ти треба и по два сахата чекати, док на тебе дође ред, премда море на један пут уљећи 4—6 особа, да се купају. Врело походе највише Шпањоли и Шпањолкиње из Високог и Сарајева.

Околица је бање врло дивна, да се не да описати. Од свуда се окитила гајевима, у којијем већином црногорица расте; а испод бање се пружила Фојница.

Zemaljska štamparija u Sarajevu.